M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 537

Title: Anumati Didhiti Vyakhya

अनुमतिदीधिति व्याख्या

Incomplete

		Anumatideedhiti Vyākhyā	Title
		Siddhānta Vageesha	Author
		Bhattāchārya	Editor
			Year, Vols.
			Publisher
537		Begins abruptly	Remarks

537

धर्मताज्ञानापेक्षया व्याप्यतावच्छेदकस्य कारकव्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोः प्रथममुत्पन्नत्वेनानुपस्थितेरेवोत्सर्गतः प्राथमि
कत्वात्तथा च तदुपस्थितिं विना कल्पनागौरवात् प्रथमोपस्थितत्वेन हेतुत्वमिति क्रमेण प्राथमिकोपस्थितस्यापि लाघवप
र्यवसानाभावमिति भावः। पक्षधर्महेतुत्वेन निरूपितत्वाच्च समवायेन पर्यवसितज्ञानस्यापि पर्यवसितत्वरूपविशेषणज्ञानतत्पक्षधर्मवैहेतुत्वं
वाच्यं कल्पनालाघवदृष्टिपाते पक्षधर्मवैहेतुत्वेतिताद्रूप्यं ज्ञानं व्याप्यतावच्छेदकरूपेणाव्याप्तिपक्षधर्मतयोर्ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टप
र्मिणः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति विशिष्टज्ञानरूपस्य परामर्शस्यापि कल्पनाविरहेऽन्वयितव्यतिरेकपरामर्शेण न्यप
तीः पदेनानेन तत्परामर्शाव्यवहितोत्तरक्षणे बोधकत्वेनेति तदालोकत्वस्यापि वह्निव्याप्यत्वावच्छे
दकत्वादिति भावः। पक्षधर्मतावच्छेदकेनेति हेतुवन्निष्ठत्वेनानुपहिताया व्याप्तेः कारकं पक्षधर्मताज्ञानमिति पूर्वः। तत्पारिभाषिक
ज्ञानाद्व्याप्यत्वमित्युपनीतोऽपि हेतुतामिति। व्यापकतावच्छेदकेति। व्याप्यतावच्छेदकस्य कारकव्याप्तिज्ञानापेक्षया व्याप्तिज्ञानत्वस्याव
च्छेदकस्य लघुत्वादिति पूर्वः। व्याप्तिज्ञानविनेति। तथा च तत्सामानाधिकरण्येन तद्व्याप्यत्वज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितिर्न स्यादिति भावः। स्वा
वच्छिन्नव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वे लाघवं न तु परामर्शस्येत्यत्र तत्त्वदर्शिनामपरितोष एव बीजमिति। व्याप्तिप्रसंगेति। पक्षधर्मताज्ञाना

भा.वा. भावरूपाणामनुमितिप्रसंग इत्यर्थः । कारणतां च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेणापक्षधर्मताज्ञानरूपं न त्वनुमितेः पूर्वं व्याप्तिज्ञानमु
भयमतसिद्धमेवेति तत्सत्त्वादित्यलमसंमतमत आह सिद्धसेति एवं तेषां द्विमावापीत्यन्यार्णानो पञ्चाज्ञानादिति पागस्यकुज्ञा
ख्यानां वरमाह पदेति । व्याप्यत्वप्रकारकमिति । इत्थं च मूलोल्लख्याप्यत्वज्ञानमिति सामानाधिकरण्यविशेषपरमिति भावः । तादृश
कमितिमपेति शेषः । विशिष्टज्ञानेति । तथा च ज्ञानद्वयकल्पनापां विशिष्टज्ञानकल्पनमुचितं यथा ज्ञानद्वयाभावाद्दृतिभाव
ः तद्विशिष्टज्ञानासंभवात्तदुपपन्नात् ज्ञानद्वयेकल्पनीये विशिष्टज्ञानमनुमितेः पूर्वं सिद्धमेवेति तत्सत्त्वादिदोषासंगातिरत्रा
हत्वसंवेदनेति । एतद्विषयकसंवेदनं तत्प्रकारकरूपमेव ज्ञानद्वयं प्रमाणमित्यर्थः । न च तथापि तस्यावश्यकत्वे विशिष्टज्ञा
नोपस्थितिरूपगौरवमस्ति तत्राह तदावश्यकत्वेनैवेति । तथा चावश्यकत्वादित्यस्य उभयवादिसिद्धत्वादित्यर्थो न तु विशिष्टज्ञा
नोपपादकतयाज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वादित्यर्थ इति भावः । अनुमितिहेतुमितेः पूर्वं विशिष्टज्ञानसत्त्वादिति ॥ व्याप्याश्रयमितिसवे
दज्ञानवत्पक्षधर्मताविषयकत्वप्रदर्शनाय यथा वह्निव्याप्यमिति । अत्र स्वस्वरूपं वा ज्ञानमितिरेतुरिति संगच्छते पक्षधर्मतायामत्रावि राम.
षयत्वे परामर्शतामावात्तदसंगतेः । स एवानुमितिहेतुरित्यत्र हेतुपदस्याविलापवादितिस्फुटीति हेतुनेति । नव्यमते प्रथमं पर्वतत्व
वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानं ततो वह्निव्याप्यो धूम इति धीस्ततो यादृशोऽयं पर्वतस्तादृशोऽयं धूमो वह्निव्याप्य इति परामर्शस्ततो द्वितीयम नुनाता सिन्ने
वह्निस्तो न नुमितिसामग्र्यवसेवेत्यत्राद्योत्पत्तिमिति नव्यपरामर्शः । अत्र मते तु पर्वतत्ववान् धूम इति ज्ञानकाले व्याप्तिविषयकोद्बुद्धसंस्काररूप
संनिकर्षवशात्पर्वतत्वावच्छिन्नो धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकमेवान्वयमवगाहमानं व्याप्तिज्ञानं प्रथमतो जायते नत्वेतरा व्याप्तिस्मृति
रिति व्याप्तिज्ञानाभावादन्यपरामर्शपक्षे धूमत्वव्याप्यतिस्मरणमित्यत्रोक्तं पक्षसत्त्वमिति पक्षतादित्वादिगोचरसंस्कारजन्मत्वस्मृतिर्नापत्तिरतस
न्तर स्मृतिः कारणमिति मणिकारादिमतं । तन्नासंस्कार एव कारणमिति मतनिरासायादिमतं । नव्यव्याप्तिविशिष्टधूमत्वपरिसरत्वं मतं पर्व
तवृत्तिधूमतोल्ले ख प्रथमतो वह्न्यादिना प्रकारेण व्याप्तिकधूममधस्तत्पक्षधर्मताविषयकस्य परामर्शस्यसंतोऽयं पक्षधर्मताविष
यकेऽपि धूमोयं वह्निव्याप्य इति प्रत्यक्षेऽतः पक्षीयं ततो वह्निव्याप्यो धूमः पर्वते इति परामर्शस्य निरूप्यं धूमवानयं पर्वत इति वा परामर्श
स्तत्रापि संभवतीत्याह पक्षेति । पक्षस्याप्यनु हरति । पक्षाय हेतुपदे च धूमे व्याप्तिविशिष्टत्वमात्रमित्यर्थः पक्षीयत्वस्यापि व्यवहरसंभ
वादिति । अनन्तरं वह्निहीनपक्षे इति व्याप्यविशिष्टकपरामर्शो पक्षस्य विशेषणतानात । पक्षाविशेष्यकेऽपि पक्षतावच्छेदकात्म
कविशेषणज्ञानस्य संयोगादिप्रत्यासत्त्या वह्निविमानस्याकारस्य चेहेतोः संपादनायोग्यत्वात् अत्र व्याप्तिस्मरणस्यैवपामित्त

त्वात्प्रथमतरस्य विशिष्टज्ञानेऽन्ययोरुपपन्नत्वात्ततः प्रथमतरेति। तदुभयत्वावच्छेदकलाघवं तथापि कल्पनालाघवमेवेतन्मीमां
सकानामलंभविष्णुतीसतत्राह। एवं चेति। गुरुधर्मेति। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिधीत्वेन प्रकारकपक्षधर्मताधीत्वेनेतिहे
यामित्यर्थः। लाघवेति। व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताधीत्वेनेत्यर्थः। तथा च परामर्शहेतुतायामुभयपापिलाघवमिति भावः। अयम
पि धूमत्वेन व्याप्तिज्ञानं तत्र धूमत्वेन पक्षधर्मताज्ञानं तत्र परामर्शतापि स्यादपेक्षितेन घटत्वं तथापि व्याप्यतावच्छेदकत्वरूपेणातिग
वेशौ गौरवं प्रसंसं बोध्यरत्व यथा उभयकारणतायां गौरवं बोध्यम् अत एवेकरूपेणहेतुतमायां प्रानिराकरोति। गरु सामानेति। अत्र ना
समानेति त्रयप्रकारीभवदित्यत्र चरणज्ञानरूपं हेतुमाप्तिप्रकारीभवति तस्य वर्तमानतया अभिहितत्वात् कानानरीपता
दृशयद्भवादौ यत्र वह्ध्यादेः केवलमतान्वेन पक्षधर्मता गृहे विशिष्टसत्तात्वेन व्याप्तिग्रहे तत्राय तेषां रणाय प्रकारीभवद्धर्मा व
च्छिन्नेस्तु तं। अतिगौरवादिति। परामर्शतायेत्यत्र एतयोर्वैद्ध्याद्यर्थघटित्वादिति भावः। कारणतावच्छेदक[illegible]त्वं तथापि दुष्य
हरमेवेत्याह। विनिगमनेति। यद्यपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताधीत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकधीत्वेन वा परामर्शहेतुता म-
वेमिस्त्रापि विनिगमनाविरहस्तुल्य एव तथापि समानेतावघनेक[illegible]घटितेकरुपापेक्ष्यावाप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्ति

धीत्वादिरूपस्य ज्ञापिका मानतावच्छेदकत्वे विनिगमनाविरहः एवमेतयोः रिपि प्रसेकं विनिगमनाविरह इति तन्मते कारणतावच्छेदकं सा
दितिभावः। तथापि वेति। मीमांसकोत्रसंबोध्यः। तथा च मीमांसकसाधितयोः कल्पनेने यापि करणतावच्छेदकलाघवमेव विनिगम
कमिति भावः। प्रसक्तः। अस्मते। अप्रमादिति। यत्र प्रदेशो धूमवान् धूमो वह्निव्याप्य इति च ज्ञानं प्रकारान्तरेण ततं वह्निव्याप्यधूमवान् प्रदे
श इति ज्ञानं न वृत्तं तत्र सत्तोऽनुमितिर्ना परामर्शस्य चाभिवायोबोध्यः। विशेषणांसंनिकर्षेण विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुत्वमित्याशयेनाशङ्क
ते। न चेति। अनुमानतरेति। धूमत्वस्य विशेष्यसम्प्रत्यक्षं सत्तार्थमिदं तत्र व्यक्तिस्वेनोति। वस्तुत्वमाने पक्षीभूतो यो देशस्तद्वृत्तिदृष्टतिर्ग्याः
संनिहितत्वमयुक्तिः इत्याशयः। तथा च धूमत्वविशेष्यकपरामर्शानन्तरं देशवृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इत्यनुमितिः अतो मिसामकधूमवि
शेष्यकपरामर्शाव प्रदेशो वह्निमानित्यनुमितिरिति भावः। तत्तरं दिप्तो[illegible]संनिकृष्टस्य तत्रैव विशेषतांसंनिकर्षेस्य[illegible]नोपपत्तिरित्याह
। तद्वृत्तिहन्तीति। विशेष्यवृत्तिविशेषणांसंनिकर्षस्यापि विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुत्वं यथा स्थापनादुपनयमात्रस्येव संनिकर्षतकल्पनादि
ति भावः। अनुमानासमामिति। अनेन शरीरादिरनुमानः। तेन शरीरादेर्न प्रमाणान्तरत्वमिति भावः। अनुमानास्मरणात्तत्र उभयवैलक्ष
ण्यानापाद्धतवर्म्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानामपलं तेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्वस्य शरीरमात्रादेर्विशिष्टवैशिष्ट्या

भाव· नुभवत्वावच्छिन्नजनिकाया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीत्वेन स्मरणं प्रति हेतुतेतिकरणाद्युपपत्तौ तत्स्मरणत्वे तादृशजातिमत्त्वावच्छि
न्नं प्रत्यजनकत्वेपि नासिद्धिः। संनिकर्षविषयजनकत्वेनैव महत्तात्म्यारोपसंभवात्। शरीरजन्यतावच्छेदकजातिसांकर्येण तु ना
नुपपत्तौ पानुभववृत्तित्वेन जातिविशेषणविशेषणानन्तरानुभववृत्तिव्यापकरूपावृत्तिजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता
व तानाश्रयत्वेन रूपादन्तीति विशेषणाद्यजन्यसत्ताच्छिन्नं प्रति रथत्वेन जनकत्वेपि वस्तुपरत्वेनासिद्धिरिति वाच्यं स्मरणादेरपि वि
शिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजनकत्वेन पक्षे ऽसिद्धिः। प्रमाणान्तरेति। मनोभिन्नत्वसाहित्यप्रमाणजन्यतावच्छेदकानुभववृत्तिव्या
त प्यजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानाश्रयत्वं तेन वस्तुगत्या दोष इति मनोभिन्नसाहित्यप्रमाणजन्यताव
च्छेदकसंयोगत्वावच्छिन्नं प्रति उपधायकत्वेपि नासिद्धिः। मनोभिन्नेतिकरणाद्युपपत्तौ तत्स्मृत्यादिस्मरणादेरपि मनोभिन्नकर्णविषयमा
नसोपनीतमानं प्रति जनकत्वसंसादित्वेपि नक्षतिः। आत्ममनोवयवघटकतया वनवधेयम्। मनोभिन्नेतिकरणाद्युपसाम्यकत्व
माणजन्यतावच्छेदकत्वाभावत्वावच्छिन्नजनके वस्तुतो दोषनासिद्धिः। वस्तुमनोयोगादिस्तु न प्रमाणमिति न तन्मात्रस्य वस्तुत्वे दोषः प्रम·
सिद्धिः। फलोपहितेतिकरणाद्युपपत्तौ दोषज्ञानविषयाया विस्मरणादेरपि तादृशशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति स्वरूपयोग्यत्वेपि ना

सिद्धिरिति। साक्ष्यप्रमाणान्तरत्वेन आनन्तप्रमाभिन्नप्रमाजन्यसनुभववृत्तिव्याप्यजातिमदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितफलोपहितकारणता
श्रयत्वं तेन पक्षीकृतत्वादिस्मरणादिविषयमितादिस्वरूपयोग्यत्वेपि नासिद्धिः। आद्येनं व्याप्तिलोकादौ तादृशजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरू
म पितफलोपहितकारणत्वाभावात् प्रमाणान्तरासहकारित्वस्येव पर्यवसितत्वेयं। व्याप्त्याभासमादायानुपहितमेव ज्ञानं पक्षः तेन न
सिद्धसाधनं प्रमाजनकत्वेन प्रमाफलोपहितत्वे हेतौ निवेशः। व्याप्तेन फलानुपहितवस्तुगत्यादिमनोव्यापि वा। संस्कारसापेक्षक
संस्कारजनकत्वाय प्रमाभिन्नव्याप्त्यादिसंनिकर्षे व्यभिचारवारणाय व इति विशेषणसाक्ष्यप्रमाणान्तरत्वे प्रमाणान्तरत्वेन परिगणितं चाक्षुषीरा
देरालोकादेश्च तादृशपरिगणनाभावाद्व्यभिचारवारणाय साक्ष्यारोपितप्रमाणान्तरासहकारीति वस्तुतत्त्वं निरुक्तार्थकं प्रमाणान्तरास
हकारित्वं प्रमाणत्वेन परिगणितासहकारित्वमालोकादेः प्रमाणत्वेन परिगणितत्वाभावान्न वस्तुगत्या वासिद्धिः। तत्र सहकारिपद
स्य प्रयोजनमाह। सहकारीत्यादि। पालावन्नामा धारणाभिलाषस्वैयर्थ्यपदान्तरव्यावृत्तिश्चेदिति च संभवति यः। मम सान्तरमाह। नरवीमाद्दिना
कार्थादिसंतेन कोऽप्यदिसस्वास्मवीजं तु शरीरादेरपि तथात्वसमवेसाधारणायदानर्थकामिति। नन्वप्यापारामावान्योपनयस्य प्रमा
णान्तरे वेदे तौ प्रमाणान्तरासहकारित्वादिरूढविषयाणारं वेमत आहायपदेति। संप्रदायिकया व्याप्यांश्चेन्नेनानता अपनयस्स

मा॰व॰ प्रमाणत्वमाय तेन तत्तदनिष्टकृत्प्रोनभविस्याप्रिसंभर्वेद्दुःखसामान्यदेति। अत्र एवं वास्त्वप्यन्यस्तुपधायकत्वचक्षुर्येत्रसमवहितेवा
स्तुषांतस्तेन केवलद्रव्याहीत्यमिवाद्वारतापपत्ताती येति। नन्वकरणमदसत्सरूपयोपपत्ता देवनापंप्रसंगः उत्पत्तौवस्तुर्मक्तेरपि
एवं वास्तुषं प्रतिसहरूपयोगपत्तादिति वाच्यं तथासत्युपनयजन्यप्रमायाः प्रत्यक्षप्रमितिमामान्यतो विजातीयत्वेन सिद्धेस्तत्द्विजा
तीयप्रमाहेतुरितस्यतस्त्वत्तिज्ञातिमत्प्रमाहेतुत्वार्थकृतया वास्तुषापृष्टानि वैजात्यसिद्धावपि मानसप्रमावैजात्यसिद्धेर्मानसप्र
मासामान्यकरणत्वप्रसिद्धिर्ज्ञातिमाहायहेतोरभावादिति। यज्जातीयेतिकरणेवप्रत्यक्षप्रमितिर्ज्ञातीयसमनोन्यकरणमत
चक्षुराघसमवहितत्वादुपनयसतज्ञप्रमायाः प्रत्यक्षप्रमाजातीयमामान्यतो वैजात्यसिद्धौ तिमाद्येतद्विजातीयप्रमाहेतु
रितस्तत्सदश्वकोतपज्जातीयप्रमापरत्वेयेनसाध्यसिद्धहृदेश्यत्वात। तथा च स्मृत्तेरेउभवान्यकामनोन्यकरणासमवहितेचक्षुरा
३प्र दीप्रमोसादकेस्पृतेः मातामावात्तत्प्रमाविजातीयप्रमाहेतुत्वस्याभावाधानेवारस्त्वतःप्रमायाइति। प्रत्यक्षजातीयमानस
प्रमाहसाधारणकरणमनःसमवहितत्वात उपनयसाध्यसिद्धिरतो मनोन्येति। आत्ममानसंप्रतियोग्यविशेषगुणान्तरयोरुपनयस्य साम·
पिआत्साधारणकारणानां तत्ता त्वेनाद्दष्ट प्रत्यक्षजातीयकारणसमवाहितत्वेनासिद्धिः तःकारणेति अत्र साधारणकरणायंते

नशरीरत्वाणादेर्ज्ञानसामान्यं प्रतिकरणत्वं संभवेपि नक्षतिः। सहितत्वादिमनःसंनिकर्षस्यापि मनोन्यप्रत्यक्षजातीयप्रमाकरणा
समवधानादाहवेदिति। स्मृत्युपधायकसंस्कारेऽत्यभिचारवारणाय प्रमेति। एतत्तु मनोयोगएव तानमामान्यकारणानन्तु
त्वमिति मतेना। अन्यथा प्रत्यक्षजातीयत्वाव्यप्रमाः साधारणकारणानकृत्समवहितत्वेनोपनयस्तादृशहेतुसिद्धिः स्यादिति ननु
व्याप्तिस्मरणस्यापि तन्मितिकरणतातात्समवहितोपनये हेत्वभावाद्दुमितिवैजात्यासिद्धिः। ननु यज्जातीयप्रमाकरणताघ
स्कतवसेनासमवहितत्वं विवक्षितं व्याप्तिस्मरणस्यानुमितिकरणतावघटकस्वजन्यपरामर्शसंबंधेनोपनीतमानजन
कत्वमिति वाच्यं मनोन्यपदवैयर्थ्यापातात्। मनसो हिमानसप्रत्यक्षकरणताघटकसंतनत्संयोगिकसन्निकर्षसंबंधेन तदभा
वात्। उपनयस्य चक्षुरादेरपि संनिकर्षत्वाकल्पनादिति। एवं तथापि तानमामान्यहेतुतापत्तेस्तत्तामसमवहितत्वे मनोन्यता देव
हितवियतपो(प्रवेशेन व्याप्तिमात्र यज्जातीयेति। अत्राविद्यज्जातीयपदप्रमापदवायात्ता तेःप्रवौंकावो आमामयीयदंवमनस्त
त्वेसाधारणकारणतवा[illegible]दयासिद्धिरितितद्धारणाय तत्तज्जातीयशब्दाप्रेः अत्रावश्यकत्वादिति। करणांतरकल्पनेत्पुपनयस्यका
रणतावच्छेदकत्वादिस्यर्थः। बाधकाभावाच्चेति। व्याप्याणाभावकरूपबाधकाभिद्धान्तेन दर्शनेत्। तस्यैवाव्याप्तिस्मरणादेरुपनयस्येवं तथा

भा२ त्वंकारणत्वंनतुसंशयत्वप्रयोःअप्रमात्वाभावेपिविशिष्टानुभवरूपत्वेउपनयेसंनिकर्षत्वस्यापि हत्वात्दोषाभावदशायामुपन्यासात्म
कसंनिकर्षंवशात्प्रमापिस्यात्तन्मात्वमध्यीसत्वात्अतःसंशयेत्यादिसलमन्यायापोजयतितत्संशयस्यमात्रिताःधर्मिज्ञानस्यकारणत्वंकोटि
स्मरणास्याप्यनुभवरूपत्वात्नतुअनुभवरूपाविस्मसंपातमेवभवाधितकोट्यंशेविशिष्टस्यनिरूपत्वात्नविशिष्टज्ञानरूपावित्यप्रसंगात
मज्ञोनाविशिष्टानुभवरूपाविति संशयस्यपत्तकोघंशेनोकिंकसंनिकर्षोवाद्याभावश्चात्रदंशेविशिष्टानुभवत्वेपिवाधितकोघंशेनाव
शिष्टानुभवरूपत्वेनवाबाधितविषयकसंसर्गांशेनोकीकमप्रत्यासत्वस्यैवमूहवीतादोविशिष्टानुभवरूपत्वमेवेतिवाच्यंतताव
तास्वपनयस्यसंनिकर्षत्वात्इदंसत्प्रमात्वस्यैवमूलमतानस्तप्रवहनाडीसंयोगस्यैवदोषत्वेनसर्वत्रभ्रमत्वमाभीसत्वादतस्त्वाहंश
प्यायोहमरूपत्वापिवाधितेनशब्दोतरस्यैवमानमितितत्संदायःउपनयादोमादिनाःसंसर्गाग्रहादिपरिग्रहःतरभावेतिदोषाभावेन
षीःकोटिस्मरणादीत्यादिनाभेदाग्रहादिग्रहःनत्वभ्रमवात्मकधर्मिज्ञानार्थमेवोपनयस्यसंनिकर्षत्वमेवतापितअहाधर्मिज्ञा
नेत्यपिवनाेति।यथासंभवमिति।संनिकर्षयोगविषयप्रमसंसर्गानचात्रमिमाधात्मकामिसर्षःरदस्वपनत्राणकोटिज्ञान राम·
मप्यत्रभवात्मकसत्कनकमेणावाधास्मरणांवेसन्नधर्मिणापिसामान्यतएववोध्यंतेनकोपोगिवधर्मिणोपिकाचित्कारणापिनेसाति

न तदन्तनिश्चयप्रदशायांभ्रमत्वनत्वनिश्चयदशायांअभ्रमदेतिाभ्रमत्वादिनाभ्रमत्ववतायानिश्चयकालदर्शनाः असंसर्गाग्रहा
न।व्याप्यत्वासंसर्गाग्रहात्सामोवाह्निव्याप्यइतिव्यवहारदर्शनप्रथमव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानसदंरादिपासंनिकृष्टेव्यभि
चारस्येव्यापकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापिव्याप्यवानितिशाब्दपरामर्शस्थलेव्यभिचारःतथावनुव्यतेकोमितिमाथवाव
च्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यहेतुःकारणत्वकल्पितामहाव्याप्तिज्ञानेशाब्दस्थलेकल्प्यामिमतानिलसाधपमार
व्याप्तिरियाराविमादिनासंवीवभवामेहनयेति।तथावतत्रनाश्रमितेरपलापःशेसमर्थनरतिमावःयविशेषादिति रू५
तन्यकारणसंभवत्वग्राहःकारणत्वेनकल्प्यतेप्रहतेवलघुकारणसंभवेनात्मसाराशःकारणत्वेकल्प्यतेरतिमावः
तत्रव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेकल्पनायांषीन्नमाह।कारणांवेनेति।ननुतेनविनापिहत्वात्वामितेःमवेमिद्धत्वा
ने२ त्वायंतस्यहेतुत्वमनआह।तेनेति।तेनव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेनाशाब्दस्थलेननयपादरियासंनिकृष्टस्थलेयाम
र्गोवाधितःतेयाशाब्दव्याप्यवत्ताबोधस्थलेपितनकारणंबाधितमितिकल्प्यपक्षिनयातत्वपत्वाप्रत्वापन्नःकिपनेनाहिमपा
दियासंनिकृष्टस्थलेफलाेपवापःकर्त्तव्यरमतत्याहतवेति।सर्वेषेवेतिकाव्यावनेवेनापितन्नपामर्षोसादासंभवरसाध्यःवि

भाव० त्वंवमात्रेनेति। नचात्रामितेपनापइतिमात्रार्थः॥ मूले॥ मथापामेर्योपीति। अमथानत्वंसंशयत्वीकारे। तादृश्यविशेषदर्शनकोलेऽसं
शयपव्वनमवतिकनत्तसावामितिशतिवंधकता। मिथानमत आह तुल्यमिति। अमुपगामवाइइति। नथावतंशयमस्तुयेनसमा
हितमितिसर्थः। अत एव पत्रहीतादिशसंशयाभावएवानिर्मरःकारीष्यते। उदत्तावच्छेदेनधमतादिरूपव्याववर्त्तकधर्मदर्शनेपितत्रै
वधर्मितािरमतावघवच्छेदेनवह्निव्याप्यत्वसंशयाद्त आह। यदवच्छेत्रैति। तस्माद्वैनेस्यादि। स्याप्यताभावत्वानस्याग्नैर्वा
इतिस्याग्गुताभावव्याप्यवान्स्यादग्निर्नेवेतिवानसंशयइत्यर्थः। तद्विशिष्टेपीति। नततसंशयइतिपर्वैनान्वयः। व्यावर्त्तकधर्मवत्त
तत्रमावावच्छेदकाएवमासिद्धताद्राहाव्यावर्त्तकव्येति। पर्वावच्छेदेनेतायघपवच्छेदकस्याप्यव्याप्यत्वेनैवनतदैविष्यंतथापिव्या
पदर्शनस्यनेव्याप्यत्वप्रकारकत्वं। अवच्छेदकदर्शनेतुप्रकृषतावच्छेदेनस्याप्यताभावदर्शनंप्रकृषोयंनस्याप्यदिसाकारकं
तत्रप्रकृषत्वसमानरूपतःप्रकारत्वंचावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतास्याप्यताभावस्संसवघुः। अत्रनंवेतदशतदुद्बुद्धसंस्काराः।स्व
रूपतःप्रकृषत्वप्रकारकदर्शनंवप्रतिवंधकं। तेनपक्षतकाविरघेनस्याप्यरितिज्ञानेज्ञानेतदंशेसंस्कारासत्त्वेपिदुद्बोधे राम०
वानप्रकृषत्वतदंशेनेनसंशयप्रतिरोधःएवंमुखमाप्याप्यदर्शनेपिव्याप्यत्वप्रकारकतांशेबोद्बुद्धसंस्कारःव्याप्यतावच्छेदक

रूपेणोधर्मिणितदत्वज्ञानंवप्रतिबंधकं। तेनतदांनीव्याप्यत्वप्रकारकतापिरहेपितदंशोद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेकाणदिमानितिज्ञानम
पिव्याप्यदर्शनंमवतीति। वस्तुतस्तु। उद्दोधकानामननुगतत्वात्व्याप्यत्वप्रकारकतदत्वज्ञानमेवलाघवाद्विशेषदर्शनं। एवंप्रकृष
तावच्छेदेनस्याप्यताभावज्ञानकालीनप्रकृषत्वप्रकारकज्ञानमवच्छेदकधर्मदर्शनंनवतदानींप्रकृषतावच्छेदेनस्याप्यताभाव
ज्ञानसत्त्वेतत्संवविरोधितात्। किमर्थमवच्छेदकधर्मदर्शनसमानसानंच्याग्नाविरोधित्वकल्पनमितिवाच्यं। प्रकृषतावच्छेदेनस्याप्यता
भावज्ञानसहदंतावच्छेदेनस्याप्यत्वसंशयप्रविरोधित्वानत्वधर्मितावच्छेदकमेयादितिवोध्यं। माप्रिसंसर्गास्याप्यताभा
वीयप्रकृषत्ववत्ज्ञानंअवच्छेदकधर्मज्ञानेव्याप्तिप्रकारकतदत्वज्ञानंविशेषदर्शनमितिमेदंमाद्गुः। क्रोमशाव्यावर्त्तकानांत्रया
णांउदाहरणांदर्शयतिपर्वोतिस्याप्यताभावसप्रकृषत्वावच्छेदेनयहरविप्रपप्रकृषत्वस्यउदंतावच्छेदेनग्रहे। द्वितीयकाद्री दूमं
हतावच्छेदेनग्रहेतत्तीतीर्यंव्यावर्त्तकधर्मदर्शनेप्रकृषत्वस्यकारदंवोध्यंदंतावच्छेदेवग्रहइतियोजना। प्रकृषः स्याप्यानवाइतिपो
जनाप्रकृषःस्याग्नेर्नवाइतिनपंशयरसाघसफलंच्यायस्याग्नेर्नवेतिनसंशयइतिद्वयोःफलंतदादितितात्तद्रव्योमामावक्तद
द्रव्योम्याभावानवच्छेदकःतद्रव्योमावव्याप्यइत्यर्थःघटत्वंज्ञायरेघघटान्यंनाभावाद्गिगहवतद्घटवद्रव्योम्याभावद्ज्ञानस्यापितु

भाव·

स्यवछिन्नोपि नादितेर्भवः। संयोगादिना घटसंशयं प्रति घयन्योन्याभाववज्ज्ञानस्याविरोधितात्तादात्म्येनेति। एवं उक्तव्याप्तेर्नैकधर्मद
र्शने। विशेषदर्शनस्य निरुक्तव्याप्त्यन्यैकधर्मदर्शनस्य। विपरीतज्ञानमात्रं संशयप्रमासाधारणं। अन्यथात्रदोषविशेषाजन्यो व्यास
ः। तेनपीतत्वाभावव्याप्यशंखत्वतच्चाग्रहे हि पीनयीतत्वभ्रमात्तूपपत्तिरिति॥ अथ व्यतिरेकज्ञानमित्यादि। यथाभावाभाववयोरेव विशेष्य
त्वमेवप्रतितिसंशयत्वं [illegible] लिंगतानस्याद्गतो विशेषं प्रश्नयति। दूष्यमिति। नीलत्वेनेति। नन्वनुत्तेजोभावत्वेनेति भावः। नन्वभावत्वाभावत्व
योर्व्याप्तावच्छेदकत्वेभावत्वावाच्याभाववत्वेनेति संशयत्वप्रकारकपक्षधर्मतानिर्णयविरोधी तिभावोऽभावोवेति भावत्वाभावत्वको
टिकसंशयोपदर्शनमप्रकृतमतआह। तत्र योगीति। भावत्वाभावत्वलतयोरिस्पर्शःऽमलेऽग्रहात्तत्प्रकारकपक्षधर्मतानिर्णयाभा
वादित्यर्थः। तासात्म्येनतयोरेवत्वाभिप्रायेतु लिंगताभावादित्यत्रालिंगत्वादित्यत्रवालिंगत्वपदस्य लिंगतावच्छेदकस्य रत्नेऽप्यत्र
लाक्षणास्यादित्यतस्तथान्यास्यात्तामिति। या वाभावाभावत्वरत्नस्य लिंगताभावे हेतुर्नोक्तः इत्यतत्तत्स्फुरयति। अभासिद्धत्वेनेति
। नवन्यायमतेपि तत्र कथमत्वामिति भावत्वसमानाधिकरणाभावेत्वादिरूपव्याप्तेरपि हेतुतावच्छेदकघटितत्वात्तन्निश्चयेतत्र राम·
प्रकारकपक्षधर्मतायास्तन्निश्चयात्प्रमेयत्ववदन्यत्रेति तत्स्यासिद्धेरीयत्वं। अत्र वछेदकत्वेन रूपसंबंधविशेषत्वातिमतेत्प्रमेयत्वसं

बंधित्वावच्छेदकरूपस्यात्तत्र निश्चयसंभवादित्याशयात्। नत्तुमीमांसकेन केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमात्कथं प्रमेयत्वात्तुमि
तिसौकर्यः एवमतिपिक्ताभावानभ्युपगमेनाभावत्वस्यैतदन्यान्यत्वघटकभेदस्यानभ्युपगमात्कथं भावत्वाभावत्वेभावत्वाक्रमतच्चा
रा केवलान्वयीत्यादि। तथा चपरमतमभ्युपेत्येदंते नक्तमिति भावः। तत्र प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वमिन्नयमूढ दशापांधर्मिमात्रसेवव्या
प्यत्वग्रहसंभवे किमर्थमेतावान्प्रयासस्तस्याशयेनाह। केवलान्वयपि नूनमिति। वक्तोऽसाध्यत्वभावोवाकाव्यत्त्वस्यालिंगत्वेनसंभवतीम
त उक्तं व्याप्यत्वरतिः। लिंगतावच्छेदकस्यप्रहृत्तत्वादाह। लिंगतावच्छेदकस्येति। तथा च लिंगमिस्मस्यालिंगतावच्छेदकमिसर्थं
इति भावः। नन्वन्वयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबंधेव्याप्यज्ञानेव्यभिचारस्य मन आह। व्याप्त्यंशायद्भयादिप्रद। व्यतिरेकज्ञानत्वेनप्रतिबं
धकत्वाविवक्षितत्वाद्यासाभावसंशयस्तत्र प्रतिबंधकः। अत एव व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधेव्यभिचारज्ञानेपि न व्यभिचारः यत्साभावां
तरवैलक्षण्येनव्यभिचारसंशयस्यतेन प्रतिबंधकत्वानभ्युपगमात्। एवं सामान्यतिरेकं निश्चयत्वेनैवशाब्दीप्रतिबंधकता
वत्त्वात्तत्रापि व्यभिचारइतिभावः। व्याप्तेरभ्ययोजकत्वात्तत्त्वाभावग्राणस्तरसाध्याऽ। पद इतियत्व्यतिरेकनिश्चयाभावस्येति। पघापिप
व्यतिरेकज्ञानाभावस्यनिवक्षं पक्षेतत्पापिघवेसंशयस्यहृत्वितत्वात्। अत्र नव्यतिरेकनिश्चयमपिहृत्वैवाथेमादिग्रंथान्तरा

माव.

त्पोत्क्रमितिचेयंतत्प्रतीतिकनिश्चयपेक्षत्वनिश्चयपरं। तानसामान्यपरिमिति तत्त्वकं चितानाघवादवच्छेदकत्वाघवात्समासमिप्रा
पिकत्वेऽस्वरसं दर्शयति। अत एवेति। अयमनएवासन्यासिनास्यैकत्वं किंतु शरीरलाघवाभिप्रायकत्वमतत्त्वकल्पनालाघ
वमात्रेसमीमांसककउत्तरपेक्षति। अन्यथा सादितामयैकत्वेतां साम्रिमदूषयितानेनकल्पनालाघवमात्रेसमिद्धांतम
ायन्नासंभवादितिभावः। अथेत्यादिनाप्रोनकृत्वांउद्धरन्नाह। सामान्यतरतिमलेऽन्यथेति। अमानेनतरमितिपाठे। अन्यथावि
शेषदर्शनस्याप्रतिबंधकत्वे। तत्सत्वेपिसामान्यधीश्चेमसत्वेपियरामर्शस्यात् तत्सात्तरामर्शप्रतिप्रतिबंधकत्वंवक्तव्यमितिम
ंगसमापि विशेषदर्शनस्यप्रतिबंधकत्वंकल्प्यमितिधमाभावादितिपाठे। अनंतरं तस्यामंशानंतरं अन्यथाऽनुमितिसामग्र्याः अ
प्रतिबंधकत्वे तथा च धारावाहिकपरामर्शापत्ति मियाऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं वक्तव्यमितिनिष्क्रमः। अत्रपयामभारद
ति। एवं संतिजलहृदहति तेनावगतेऽप्रतीपदृष्टावैभाघमेदाश्वहत्तलाज्जलहृदेपिवह्निरुद्धामितिसामग्रीसत्वात्स्यपावस्याता
पत्तेरितिभावः। अत्र पामृतस्यजनकत्वेनाविरोधिनः तथावमूलहेतउक्तंप्राप्तवर्षातासर्पामितिमावच अत्रपाम्रतत्सा राम.
जनकत्वेनाविरोधिनसास्तादिष्वते इति। परामर्शस्यकाणगनसो देहदशायाजनकत्वेनाविरोधिनसंदेहस्यापौनिसावाद्य

तत्वादितिभावः। नतुत्वासाभावानवगाहित्वंविशेषणांदेयंतेनेनन्यायमिवारहस्तत्र आह। विशेषणेति। तत्वादौसाध्ये निर्विशेषितमेवगोपदश
क्यतावच्छेदकत्वंतत्साध्यदेसाध्येतुपक्षहतितत्वादेनाविशेषिततद्याप्यतावच्छेदकमस्तीमाहगोत्वेचेति। नन्वेतेजाते: संसानन्यांगपताने
यमानमनुगतत्वव्याप्यधर्मस्यजातित्वासंभवादाह। अखंडोपाधिरिति। नवतत्त्वापिमनुरहात्नित्वविशिष्टंतमदशकतावच्छेदकत्वलिंगता
वच्छेदकंसंभवतीतिवा अमृतत्वेनाग्रोवुद्धिस्यसमानत्ववावकत्वस्यात्तसादिपदशकतावच्छेदकत्वसत्तादावप्याप्तिप्रसक्तेतादितिविशे
षणेत्वमितिज्ञानाद्यावर्तके। अन्यथेतिमूलेयद्योत्वमितिज्ञानेगोत्वाशेकिमपिनप्रकारतयाभासनेतदारस्यर्थः। अलिंगतावच्छेदकत्वे
ति। लिंगहत्तिधर्मस्यैवलिंगतावच्छेदकत्वंजातीयत्रिसंबंधस्तुनहतिनियामकरस्यर्थः। हत्तानियामकसंबंधेनावच्छेदकत्वे। कौत्रावेय
त्वसंबंधेनगवीपुत्वस्यसत्त्वहृद्यताहावत्तिप्रमाणेननतस्यसत्तासादौमाध्येऽलिंगतावच्छेदकत्वसंभवइत्याभिप्रायः। ननुगवेतरत्वस्यगो
त्वविशिष्टत्वेतस्यचतत्त्वगोत्वप्रवेशादात्माश्रयस्मतआह। गोत्वेनेति। तथाचगोत्वस्वरूपतत्स्वेननिविष्टमितिभावः। पयामाध्य
मिति। मालागानगवेतरासमवेतादिसत्वगवेतरासमवेतत्वमात्रंदंसामान्यादिव्यापकंसत्कल्पोगोवृत्तेरितिसत्त्वतासाम्येनहेतुतायामत
ल्पोगोवृत्तित्वमात्रंदंगोपदसहतेति। तिमित्तंगवेतरासमवेतत्वेसामिसकल्पगोसमवेतादित्सत्तातादात्म्येनहेतुतापांविशिष्टमेवहेतुता

मा॰३

वच्छेदकं सकलगोसमवेतत्वं स्पर्शादीनां गोत्वेतरासमवेतत्वं रूपादीनां च व्यभिचारितादिति। ननु गवेतरासमवेतस्याभावादेः सास्नादिमत्त्वे घटा
द्यवृत्तित्वेन व्यभिचारस्य ततः समवेतत्वविशेषणं तत्र देयमिति तत्रेदं हं कालानादाविति। गवेतरासमवेतस्य समवेतस्याप्यगोत्वादेः काला
दौ व्यभिचारित्वेन समवेतपक्षसंबंधेन हेतुतावच्छेदकत्वे तत एव गवेतरासमवेतसमवायस्य हेतुतावच्छेदकत्वेपि तद्व्यभिचारविरहभावः।
न च गोत्वाभावेन सास्नाद्यभावे साध्ये गवेतरासमवेतत्वे समवेतत्वे हेतौ प्रतियोगितावच्छेदकतया विशेषणं निवेश्यं। अन्यथा
गवेतरासमवेतस्याकाशाभावादेः सार्वत्रिकत्वात् तदभावासंभवात् तत्रापि समवेतत्वस्यैव प्रवेशसामर्थ्यं पति। अतिरेकेपीति। प्र
पंचमे गोत्वेनि। गोत्वाकाशोभयात्वेन एतद्वयमात्रवृत्तिजातित्वविशिष्टत्वेन वा गोत्वाभावस्य गगनस्यापि सत्ताद्यभिचारः। एवं संबंधांतरेण संयोगा
दिना संबंधेनापि गोत्वाभावस्य गवि सत्त्वाद्व्यभिचारद्विभावः तत्तेन गवेतरासमवेतत्वेन। गगनकत्वात्मत्वाद्यभावानुमापकता
तां केचित् मात्रत्वावान् गवेतरासमवेतादित्यत्रान्वयव्याप्तौ समवेतत्वस्य प्रवेशः समर्थ्यं व्यतिरेकव्याप्तौ तत्वाभावसत्त्वा गोत्वाभाववद्वृत्तिरे
त्याभावाभावापत्त्यदर्शनं दर्शयति। अतिरेकेपीति। स्वान्तरेण समवेतत्वादिना। संबंधांतरेण कालिकादिना। व्यभिचारितेयावेश राम·
भिचारप्रतियोगितया। अव्यापकतयेतियावत्। गमकतानव्यापकत्वादिमात्रः। अथ प्रमालोकोधूमो वेनिम्नलंबा तद्रूस्यातिगतं

साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपं वा व्याप्यत्वमित्यभिप्रेत्येदं। धूमत्वमानाधिकरण्ये गोत्वादिव्याप्येपि धूमत्वसंदेहकालेनिर्णयासंभवादिति। प
था। धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यमेव धूमत्वाद्यविशेषितं व्याप्तित्वस्य धूमत्वादिसंदेहेपि निर्णयः संभवतीत्यभिप्रेत्येदं। अत एव
धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यमेवानिर्णीतानां व्याप्तिभासपतानादृशासमानाधिकरण्यं धूमत्वं व्याप्तिर्वाच्या। तत्साध्यधूमत्वा
दिसंदेहकाले धूमत्वा वग्रहकालेवान निश्चयसंभवस्याभिप्रेत्य सा त्रेदीधितिकार एवं वह्निसमानाधिकरणो य द्रव्याभावविशिष्टनामोमं
सकमतपरीक्षा द्विध्यनिबद्धो साध्यधूमालोकान्यतमत्वस्य लिंगत्वासंभवादाह। लिंगतावच्छेदकमिति। न व्यभिचारः। न व्याप्यतावच्छेदकप्रका
रकप्रत्यक्षमतानिश्चयस्य व्यभिचारः॥ अन्यतमत्वस्यैव निश्चयसत्त्वादिति भावः। अप त्वानरशापापमत्वमिति सैव चेन्नावच्छेदकं तत्तदा क
मत्वादेरपि जयाल्यापत्तिरतो यान्नु हेतुतयेति व्यभिचारेति। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वे। धूमालोको धूमो वेति
संदेहकाले पोव्यभिचारत्वं स्वाग्राणां नैश्चयः। प्रमान्यतमत्वस्यानेकत्वात् निराकरणमप्रसक्तप्रतिषेधः तथापि तदर्थमाह। तादृशं तातार्थ इति। एकत्र
न्धूमालोकान्यतरत्वस्य विशिष्टरूपस्य धूमत्वालोकत्वरूपस्य। ततएवात्र वच्छेदकत्वमेव तादृशमिति। धूमालोकान्यतरत्वस्य घटको पा
ऽनेकभेदादिः धूमालोकभेदादिः तद्घटकतया धूमत्वालोकत्वयोरवच्छेदकत्वे तात्पर्यमेतावता तादृशमादर्शितं। अत एव प्रथमो याज्ञि

भा.व

मतेन नेति वकारः संगच्छतेऽत एवेति । धूमत्वालोकत्वाघटत्वानेतरव्यवहारासंभवादिति भावः । एवमन्यतरत्वघटकयोर्भेदयोर्विशेषणविशेष्य
भावभेदेनाविनिगमनाविरहाद्धूमभेदस्यावच्छेदकत्वावश्यकत्वोपायं रिति धूमालोकोभयभिन्नभेदनिरूपितकोटिभेदस्तस्यैव सत्त्वे
वप्रकार इति धूमालोकभेदयोस्तत्राप्रवेशाद्विनिगमनाविरहस्तु भवते न चाह । अन्यथेति । अन्यथा उक्तक्रमेण एकभेदस्यावच्छेद
कत्वे तद्धारी नाम घीसादिना एकस्यैव वह्निव्याप्यमात्रसपरिग्रहः स्यादतः तत्त्वस्यैवेति । तथा च तादृशावच्छेदकत्वस्य प्रसिद्धिर्नाय
दिष्ठेयत्वात् तत्र तद्धानदशायामनुमितिर्न स्यादेवा । अन्यथात्वात् नेत्याह कर्त्रा धूमत्वादेरवच्छेदकत्वभ्रमेणाप्यनुमितेरूपपादपि नुमयत्र
त्वादिति । एवं ज्ञायतिरिक्तपरामर्शाकिंचिद्भावच्छिन्नस्यैव प्रकारत्वमिति नियमाद्वस्तुभेदस्य स्वरूपेणावच्छेदकत्वासंभवोऽपीति ध्ये
यं । विपरीतज्ञानविरोधितयेति । यदि हि विशेषदर्शनत्वेनोपयोगि तास्यान्तदन्ताप्यवादः स्यात् तदेवनाप्तीति भावः तत्र । विपरीतज्ञानविरो
धितं । यावत्त्वेति । अन्यतरत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयेऽन्यतरत्वस्य व्याप्यभावव्यावर्तकत्वादिति भावः । ननावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्ति
त्वं च व्याप्तिरेवेति कथमन्यतात्वेतदिति वाच्यं । अन्यतरत्वस्यावच्छेदकत्वानवगाहनेपि अन्यतरत्वावच्छेदकताया अस्तं वंधमयीदर्शमाने शम·
न्यतरत्वस्यावर्तकत्वसंभवात् । अत एवामिति तु व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुतया गौरवेनान्यतरत्वव्याप्तिप्रकारकज्ञानासंभवान्नतराप्यमा क१

तात्व्यपंचवह्निव्याप्यः धूमालोकान्यतरत्वादित्यनुमानेपि व्यर्थविशेषणत्वात्तंमवं न व्यवस्थापयति अवेत्यादिना । अतिरिक्तते । धूमत्वा
दितोऽतिरिक्तत्वे तद्वृत्तित्वात् । अमान्यतावृत्तितातात् । तथा च धूमप्रागभाववद्धर्मिभेदात्रवैयर्थ्यमिति भावः । रूपत्वेनैव सा घस्तु
पगमवादः । धूमालोकयोरुभयोर्मालोकान्यभेद वृद्धेरनुगततायाच्चानेनुगते न धूमत्वादिना उपपादयितुमशक्यत्वात् अन्यथा अ
भावमात्रविलयप्रसंगादिति । धूमत्वेति । धूमालोकान्यतरत्वधूमत्वस्य स्वरूपत एव निवेशादिति भावः । तस्यान्यतरत्वस्यालिंग
त्वेपि नैव पर्थ्यमिति भावः । नन्वन्यतरत्वस्यानवच्छेदकत्वेपि तत्रावच्छेदकत्वभ्रमेणैवानुमितिरित्याशंकामपाकर्तुमाह । एवं वे
ति । अस्तु वेति । उदस्तु पलक्षणं । अननतिरिक्तवृत्तिरूपावच्छेदकत्वं वा विवक्षितमित्यपि रूपसंगृहत्यामीति । धूमत्वाप्रकारकव्याप्ति
प्रकारकेत्यर्थः । तस्यास्त्वायमतावच्छेदकप्रकारकस्य धर्मितानिश्चयस्य व्याप्तेरिति । आत्माश्रयभीत्या तस्य स्वरूपसंबंधरूपतावच्छे
दकताभावादनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वेपि व्याप्तेर्व्याप्यस्य नतिरिक्तवृत्तित्वेनाग्रहादिति भाव । अलोके सकलधूमाद्वृत्तिव्या
प्तेनिति । सामानाधिकरण्यरूपायास्तस्याः प्रसेकवृत्तिसामानाधिकरण्येऽन्यत्वाभावादिति भावः । सामानाधिकरण्यांशस्यामेदेऽपि द्व
मसमानाधिकरण्यानंतधूमाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वापेक्षया यावद्धूमवदन्यावृत्तित्वेसति यद्वाहितसमानाधिकरण्यं तत्समानाधिकर

मा॰व

णासंनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यातिरिक्तताद्व्यापकतांशभेदैन्व्याप्तेर्भेदइत्याशयेनाह । वस्तुतस्त्विति । अत्र विशेष्यावि
वह्निधूमस्यावृत्तितादेरूपावाच्छिन्ने वचितावच्छेदकरूपावानवधूमत्वसमानाधिकरणोनादिरूपा । शाब्दपरामर्शे धूमत्वाद्यप्रवेशाच्चा
दशायाप्तेरालोकाघूहत्तितेनतत्र वह्निव्याप्तेर्महाव्याप्तितासंभवाद्वेतिध्येयं । अतिप्रसंगादिनिदानं धूमत्वानिरूपितान्वयत्वाज्ञानास्य
तामितिप्रसंगादिसर्थः । तामकारकमिति । पक्षधर्मताज्ञानहेतुरिति सम्बन्धतो । नत्रानौ । शाब्दव्याप्यवत्तावोधकालेतदस्त्वेहे । व्याप्य
त्वावच्छेदेन व्याप्तेरग्रहे । कल्पतेति । पपामसमातीन्द्रियमार्थवोधस्थले विशिष्टज्ञानं कल्प्यतत्तथामवतामपि शाब्दव्याप्यवत्तावोध
स्थले शाब्दविलंवेनव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमिति कल्पनालाघवाभावेऽपि किमिसवच्छेदकलाघवंसज्जतइतिभावः । एतेन । उ
क्तलाघवेन । व्याप्तिग्रहविषयतिव्याप्तिग्रहविशेष्यमर्थः । विशेष्यता व्याप्तिप्रकारता निरूपिता या सा तेन वह्निव्याप्यो धूमः घटः प्र
मेयः इतिसमूहालंबनविशेष्यमात्रवृत्तिघटत्वादिस्वसाधुदासः । प्रकृतेव्याप्तिप्रकारकविशेष्यत्वं सामान्यलक्षणानमुपप
मेनोदिपासंप्रत्यासमव्याप्तिप्रसक्तविषयतासंभवादित्यर्थः । तथात्वे व्याप्तिग्रहविशेष्यधर्मिमात्रवृत्तित्व । नत्वतथापि सामान्यलक्षणा
ज्ञानास्यपगंतृणां तेनरूपेणाहेतुतापत्तेनत्राह । वन्हीति । तेवमिति । वह्निव्याप्यतावच्छेदेन वह्निव्याप्तिग्रहविशेष्यत्वनामापवान्हि

व्यापकत्वेनशुदृश्यतावच्छेदकत्वनाम पप्रमेयमितिविधेयप्रदर्शनं । अत्रानुपावन्हिव्याप्यधूमदृश्यमत्वेनसमसर्वेनुद्दिश्यता वह्नि
व्याप्यत्वसाविधानेषाशुः स्यादिति एवमन्तरत्रापि । प्रसंगाद्वेति । यापद्याप्यसैवव्याप्तिग्रहविशेष्यतयाधूमत्वस्य व्याप्तिग्रहविशे
ष्यमात्रवृत्तितादिसर्थः । व्याप्तिसमानाधिकरणत्वेनेति । उक्तज्ञानेन धूमत्वेव्याप्तिसामानाधिकरण्यानवगाहनात्रातिप्रसंगइ
तिभावः । तादृशधर्मः व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तिधर्मः । तेन रसंवन्हिव्याप्यमितिज्ञानत्वसामानाधिकरण्येन वन्हिव्याप्यत्वावगा
हनेपिनातिप्रसंगः । धूमत्वस्यावच्छेदकत्वानवगाहित्वात्प्राप्ययेतासमर्थकमिति । अन्यथाधूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिभानसत्वेरस्त्वाप
त्तिः स्यादिति । उक्तज्ञानात् । वन्हिव्याप्यत्वेश्वमेयधूमवान्पर्वतइतिज्ञानात् । तत्प्रसंगः । अनुमितिप्रसंगः । नत्वव्यासज्यनतिरिक्तवृत्ति
त्वेनयत्तादृशोधर्मो मात्रत्वतत्प्रकारकंपक्षधर्मताज्ञानंवन्हेव्याप्यसाधूमवान्पर्वतइतिज्ञानंधूमत्वेव्यासज्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्यानवगाहनान्नातिप्र
संगइत्यतआह । वन्हिव्याप्यवानितीति । तत्रव्याप्तौ व्याप्तिसामानाधिकरण्यस्य व्यासज्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्य वानवगाहनादितिभावः । अत्र
तन्त्रावच्छेदमाणाद्यवाणादेव । व्याप्यत्वमानांशेप्रकारत्वेपीति । व्याप्तिप्रकारताघटकप्रकारताशालीसर्थः । तदव्याप्तिघटकप्रकारा
णां व्याप्तिघटकत्वेनोत्तादृशोव्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तिः तेनधूमसमानाधिकरणत्वादिव्याप्तौसमानाधिकरणत्वादिस्वसाधुदासः । तथापा

प्यत्वभानांशेप्रकारीभूतत्वादंशोधर्मेः।ननुवन्हिमत्त्वस्यहेतुतारूपव्याप्तिग्रहकत्वेनधूमत्वस्यसत्त्वआह।धूमसमानाधिकरणोत्पादी
वितस्यापिधूमत्वादेरपि।धूमसमानाधिकरणावृत्तीति।अत्रधूमसमानाधिकरणावृत्तित्वमेवसाध्यतावच्छेदकंव्याप्यमित्यत्रव्याप्तिः
तद्दृष्ट्याशन्तितेतत्स्वाबोध्या।धूमसमानाधिकरणोत्पादिव्याप्तेतथात्वनेत्यत्रमितेरवृत्तौकारणारिति।धूमसमानाधिकरणोत्पादिव्या
सामिषायेणाह।प्राग्मयत्वेति।अत्रव्यतिरेकिणोसमानाधिकरणात्तस्यव्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वाभावात्केवलान्वय्यनुपा
वनांसमानाधिकरणावृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपव्याप्तिपक्षेपिवाच्यसमानाधिकरणाभावात्प्रतियोगिप्रमेयत्वसमानाधिकरण
वृत्तिवाच्यत्वरूपव्याप्तिमादायसामानाधिकरण्यत्वस्यव्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तित्वबोध्यं।व्यतिरेकेति।व्याप्त्यतिरिक्तेस्यपि।स्वांव
चेति।पक्षिंविरुद्धप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमेवानुमितिहेतुः।तत्प्रकारीभूतधर्मेर्गतिरिक्तवृत्तित्वग्रहेसत्वप्रतिबंधकः।तस्य
हेतुत्वमितिरीतादेरपिस्तुवन्नादितिभावः।विशिषाणांव्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तीसादिरूपानन्वविषेयतानुयोगितावच्छेदक
त्वपोस्त्यतररूपेणापीव्याप्तिग्रहविषयत्वस्यकारकंपक्षधर्मताज्ञानेनवक्तव्यंवाक्यप्रधूमवत्ज्ञानेधूमत्वस्यानुपयोगितावच्छेदकत्वम॰
रकत्वाभावाप्यत्वस्यविधेयतयाभानमतोधूमवान्व्याप्यवानितिज्ञानद्वयोपसंग्रहः।अनुयोगितावच्छेदकत्वंचानतिरिक्तवृत्ति

तद्रूपंवाच्यंतेनवान्ह्याप्यंद्रव्यमित्यत्रद्रव्यत्वसामानाधिकरण्येनवह्निव्याप्यत्वग्रहेपिद्रव्यवानितिज्ञानान्नानुमितिरतआह।किं
चेत्यादि।पूर्वरूपाणांतस्य।यस्यपक्षधर्मताज्ञानेतादृशपूर्वरूपस्य।कालान्तरेयत्पक्षधर्मताज्ञानेनतादृशेत्रकालेस्वसमानेतिसंपक्ष
धर्मताज्ञानकालीनत्वंस्वसमानकालीनःस्वसमानाधिकरणोपीव्याप्तिग्रहस्तद्विषयरसर्थः।अत्रसापामाणेनाविवक्ष
णीतासर्थः।तेननपूर्वोक्तदोषः।तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिताहशज्ञानसहेतुत्वंतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नंप्रतिवा
व्याघेमियोव्यभिचारइति।अत्रैतत्तत्तदितिपक्षधर्मतेतिपक्षधर्मताज्ञानमात्रवृत्तितद्व्यक्तित्वलाभायोत्पाताएतेनस्वसमानका
लीनत्वादेरवश्यंप्रवेशात्तत्कारणतावच्छेदकस्यततद्व्यक्तिविश्रांतत्वमुदकिंतयाननुगतत्वेनाउपदर्शिनेत्यस्वपक्षस्यप्येत्रये
त्यादिपक्षिकोव्याप्त्यानावसरत्वविषयमुपदर्शितांएवामिति।उक्तपक्षास्वसमानकालीनत्वादेरवश्यंप्रवेशइत्यर्थः।दोषांतर
माह।तत्तद्धर्मेति।यद्धर्मावच्छेदेनसाध्यतत्तत्वयोरननुगतत्वेनधर्मविशेषस्येवप्रत्यक्षग्राह्यत्वेतयावत्तत्त्वयतादितिभावः।सम
र्निकत्वेनापीति।अपिनास्वसमानकालीनत्वादिप्रवेशनेतिसमुच्चितान्नपक्षांयेक्षांप्रतिदृष्टसाध्यज्ञानज्ञानत्वेनहेतुत्वरूप
त्वेनरद्धाविषयत्वतत्रापिपूर्वरूपांतरीयकालांतरीयनादिविकल्पः।एवंपत्रेव्याप्तत्वापत्नज्ञानहेतुत्वस्वकावपीच्छाविषय

मावा· तन्नयाक्तिविश्यांतमन्तर्भूतेनाप्यननुगमस्साशंकते। यद्वेति। अतिवस्तुतोहीदी। तत्त्वेनेच्छायाः तत्तत्साधनतानानस्य वसा
मानाधिकरणप्रसामसैवोपायेच्छाप्रतिहेतुताप्रतिवक्ष्यमाणत्वादितिभावः। अत्र हेतुत्वेच्छात्वेनोपायेच्छामात्रे हेतुत्वं दुः
खाभावेच्छायाउपायेच्छाजननेनन्यथासिद्धत्वात्। नापि सुखसाधनत्वज्ञानजन्येच्छाप्रति सुखेच्छात्वेन हेतुत्वं सुखसाधनत्वज्ञा
ननिष्ठतावच्छेदकरूपापरिचयात्। सुखेच्छाजन्येच्छाप्रतित्वसुखे हेतुत्वे आश्रमाश्रयात्। नापि सुखसाधनताज्ञानाव्यवहि
तोत्तरवर्तिघटत्वप्रकारकेच्छाप्रतिसुखेच्छात्वेन सुखेच्छाव्यवहितोत्तरवर्तिघटत्वप्रकारकेच्छाप्रति च घटः सुखसाधनमि
ति दृश्यीत्वेन च हेतुत्वमिति वाच्यं दुःखाभावमात्रविषयके च्छानंतरं घटः सुखसाधनं दुःखाभावसाधनं चेति ज्ञानाव्यवहि
तोत्तरवर्तिघटेच्छायां आद्यस्य सुखदुःखाभावोभयविषयकेच्छानंतरं दुःखाभावमात्रसाधनताज्ञानोत्तरवर्तिघटत्वप्रकार
केच्छायां द्वितीयस्य व्यभिचारात्। किंतु सुखेच्छाविशिष्टघटत्वावच्छिन्नसुखसाधनताज्ञानाव्यवहितोत्तरवर्तिघटत्वप्रका
रकेच्छां प्रति सुखेच्छात्वेन घटः सुखसाधनमितिधीत्वेन च हेतुत्वं विशिष्टत्वमेकैकालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं च अव्यवहितो- म्म·
त्तरवृत्तित्वं च तच्च विषयानिविष्टं न तु प्रकारतयेति नाननुगमः। ननु तथा सुखउपायेच्छायामिष्टसाधनत्वमपि प्रकारीभूयभा

सतेतितया व्यापकत्वसाधनं घटेच्छायां तामिमांकारभेदोच्छां प्रति घटः सुखसाधनमित्याकारकधीत्वेन हेतुत्वं दृढीत्वा सुखसाधनता
धीजन्येच्छात्वावच्छिन्नं प्रति सुखेच्छात्वेन हेतुत्वं आवश्यकमिति। शाङ्कः। कन्य्यत्वाविशेषे लघुरूपावच्छिन्नसैव सारदेच्छाोपदुपास्थिता
वेव संभवदतिततदुपपादकत्वेन मूलमवतारयति। लाघवादिना नियमादेरिति। शाङ्कव्याप्यवत्त्वाबोधस्य लेमाप्यतावच्छेदकप्रका
रकत्वानस्मानियततत्पर्यवसितताप्राश्रयसिद्धितिभावः। धूमसमानाधिकरणाभावे अभ्रेरेवानुमितेरापापिकत्वाप्यतावच्छेदक
मत्वाघवि वयक्शाङ्कपरामर्शसोभयमतेपि मे वह्नेरवत्सामानाधिकरण्यांश पादिभागेन लाघवं नप्रतियारपत्र्याहान न्विति। ता
दृश्याप्तोपदेष्टमंतोशेभ्रमता घप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वसमर्थयति। तत्र वेसादिना। तादृशेतिप्रमयाय वेसयेन्न अननुगतम
पीति। तादृशयामर्शाय वह्नित्वोन्तरत्सकार्यतावच्छेदकोपि निवेशादितिभावः। प्रयोजनोनरमप्याह। अथ भ्रमादिना। आप्य
वानिसत्रतादृशभ्रमस्तत्वरूपाप्यासिर्बोध्या। व्यापकत्वादिति। सामानाधिकरण्यस्यनिश्चितासमिनारकत्वेनैव नप्रमाणाशेक्तत्वा
दितिभावः। व्यापकशितव्याप्तोति। तादृशधूमत्वान्मकव्याप्तिसर्याः। ततत्वानावेन पक्षधर्मतातानत्वेन। अव्यापकत्वादिति। धूमो
वह्निव्याप्यो धूमवानितिपादिना व्यापकत्वादिस्पर्शः। नतु तन्मतेवह्निव्याप्यधूमव्यापकतावच्छेदकतप्रकारकत्वंभ्रमतावच्छिन्नपदा

भा॰३ धर्मताज्ञानत्वं वह्न्यंशे प्रकारतानवच्छेदकं मन्मते तु तादृशविशिष्टधूमत्वाप्रकारकं व्याप्तिप्रकारावच्छिन्नपक्षधर्मताज्ञानत्वमेवातः स्वा
प्तिज्ञानात्त्वमुपमते तत्समर्थयति। किंचेत्यादिना। अखंडव्याप्तेरिति। यद्यपि धूमहेतुकगगनानुमितौ तादृशतावच्छेदकतानिवे
शेषिधूमहेतुकवह्न्यनुमितौ लाघवादखंडव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वे बाधकाभावः गगनवह्न्यनुमितिप्रतिएकं
न धूमे गगनाव्यापकताज्ञानस्य कारणत्वात् संभवत्यपि तथापि यत्र वह्निमविषयीकृत्य धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानव
च्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवानिति ज्ञानं तत्र वह्नित्वरूपेण गगनाधिकरणानाप्येवमभानाद्वह्निसामानाधि
करण्यसामानाधिकरण्याखंडव्याप्तिप्रकारकत्वेन वह्न्यनुमितावपि नकारणतावच्छेदकत्वं संभवतीत्यभिप्रायं तद्या वेति। व्यापकतावगाहि
त्वपक्षधर्मतावगाहित्वयोः स्वातंत्र्येण प्रवेशाद्वैयर्थ्यकत्वे वैयर्थ्यं। तद्यावत्त्वे वैयधिकरण्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वमवच्छेद
नत्वगगनवानात्मन इत्यादाववृत्तिरिति तत्स्थले साधनव्यापकत्वस्याप्रसिद्धत्वात्पक्षसाध्यसाधनव्यापकतावगाहित्वेन हेतुता
मतत्र्याह। चतुत्र्यौतिं सिद्धंतुशरति। अधिकरणे साध्यनिष्ठत्वावगाहसमाने नात्यादृशाधिकरणीयतावगाहि प्रतियोगिनापीत्यादि राम
शाभावीयतावगाहित्वादिक्रमेणोत्सर्थः। तेषामन्यपास्यासंगाकर्त्तृत्वयसवधारणानन्तुमाहृशामिसर्थः। तत्सामानाधिकरण्यमिथो

रहेतुतेव ह्निर्धूमव्यापको येधूमवानिति ज्ञानकाले धूमो नवह्निसमानाधिकरण इति ज्ञानकाले चानुमित्यापत्तिरत आह। यद्यपि
ति। वस्तुतर इति व्यापकताज्ञानकारणतावादिनिराकरणावसर इति शेषः। गच्छमाणेति। तत्कालीनत्वादिप्रवेशादननुगम
इत्यर्थः। ननु साध्येधूमत्वविशिष्टव्यापकतावगाहित्वमपि यद्धूमत्वविशिष्टपक्षधर्मतावगाहित्वे तेनैव हेतुत्वात्तद्धूमहेत्व
रेव नैवमवगाहित्वयोः सामान्यविशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहः तथापि व्याप्तिप्रकारकत्वपक्षधर्मतावगाहित्वयो
स्त्वकत्वादत आह। तद्धांतेति। धर्मेति स्वरूपकथनं। अचूहतिसावत्त्वं कतिसमंलवां। इमादि नावह्निमद्वृत्तित्वादिज्ञान
परिग्रहः। ननु धूमसमानाधिकरणाद्यावत्तिज्ञानस्य सामानाधिकरण्यांशपरित्यागेन लाघवादुक्तरूपेणाहेतुतास्तु वह्न्य
भावाभाववद्वृत्तित्वाभाववद्धूमवानिति ज्ञानेन हेतुत्वं तद्वाच्यं भयस्याधारणरूपेणाहेतुताभ्रमवारणत्याह। यानीनारीति। द्र
व्यंपद्रव्यमतमात्रबोधे स्यमतेनवत्समावद्वृत्तितरूपेनाव्याप्तिरनुमितिहेतुरिस्यतानन्तेति। अत्रानारीयादितिलास्य
लेकाशोपरामर्शरूपेकार्यमनुमितिः। पक्षवकारणमसमासादित्यवच्छेदः। प्रमाणमिति। अनुमानेनापामिदनीमनोरूपादि
लिंगपरामर्शानन्तरं तद्ननंतरस्मरणाता दृशानुमितिमनादित्येवं बोध्यं। तद्वतादृशप्रमाणावकार्यकारणाभावपरा इति। अन्य

भाव

पाद्यनुकूलतर्काभावेन व्याप्त्यग्रहादिति भावः। स्वरूपकार्यकारणान्तर्गतस्य च तत्कालस्य। कारणतावच्छेदकत्वस्य तद्घटितेनेति। पर्वत
रपरितेत्यर्थः। ननु तेन तेनैव प्रमाणेन पर्वतरघटितगौरवस्य निर्णीतत्वेपि तत्संभावनेनैव प्रतिबंधिका स्तु इत्याशंकते। संभाव्यत इति। दं
यदा पूर्वदृष्टं पतितं निर्वीरत्वादित्वं तेन नतिति। तवनारशगौरवसंभावने। भामामत इति। दंडघटस्य ले पतितीतिं स्इक
त्वेनागौरवसंभावनासंभावादिति भावः। यत्र विजातीयमध्वरशब्दस्य विजातीयं पहरवसाधनेत्वं गृह्यते तत्र तु कारे अन्य
स्य विजातीयतादृशशब्दशततस्य प्रामाणिकत्वयाऽऽतिरिक्तकल्पनाभावात् गौरवसंभावनं नाशं तत्स्यत आह। पापशर इति।
वनतत्त्वे। इति। दंडघटादिस्थले घटत्वावच्छिन्नं प्रति दंडहेतोर्दंडत्वादि विहाय नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकेनासंतनतत्वे चदं
त्वादिना हेतुत्वे दंडोनुरोधकल्पनागौरवमप्यास्यापतेः। अत्र तु अदृष्टस्यमाणाणां स्वावच्छेदकतविशेषाणु पर्शितभ्रकानम्य तन्तुहृय
साधारणास नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकस्य सत्त्वान्न पापामर्शत्रुतं कल्पयितावयम्पितरकल्पनागौरवलोक्तिपतइति भावः। अतादि
दृष्टसा। नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकोतावगृहस्यार्थं प्रमाणागमादेशकालौननतादिभ्वेशोनानन्तगततत्वादिति भावः। व्यभिचार राम·
निर्णीयस्य रूपिलाघवमाकिंचित्कारमित्यभिप्रायकस्मलेयावच्छिन्नव्यभिचारनिर्णायेनेत्यादि॥ अनुमितपदेकं साध्यतादृशि दं

साध्यांतरानुमितेरिति पद्यापरान्तं नित्यपरिमाणवत्त्वविभुत्वादिलक्षणेन नित्यपरिमाणवत्त्वं अभ्यासप्यनेनापरिमाणत्वान्नेश्वपत्ववद्
वत्तत्तनिरसदर्थत्वादिसमनुमानेपक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यप्रमानेमे वसहचारमानामिति भावः। नियमाश्रेति। उक्त
स्तलेपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धौसंबंधमर्यादयानियम्यहेपि प्रकारतरङ्गहासंभावादिति भावः। विलक्षणतत्तु। उक्तप्रकार
नानुपस्यकल्लाघवेनोक्तप्रकारत्वेनोपनीतमानादेनयरामर्शनिर्वाह इति भावः। अम्लेनियत व्यापारेति। तथा च परमाधारणामि
त्यादि व्याप्तौ व्यापारत्वदृसाध्यात्वामितिवा त्वमिति भावः। एकसंबंधीति। पक्षे व्यापकत्वस्मरणानेतत्संसामानाधिकरण्यस्मरणाभ्यान्तेन त
दुभयवत्त्वमितिपरा व्यापकतासामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुरुपनीतमानं तत्र साध्यसामानाधिकरण्यस्मरणस्य व्यापकत्वस्मरण
जन्यस्य नस्य वद्यामितिविशिष्टेयनीतत्वान जनकस्यापि न व्यापारत्वमित्यर्थः। पंजनापिवैवेति। व्यापकत्वोपनयस्या
पकत्वोपनीतमानत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वं तद्वावच्छिन्ने च सामानाधिकरण्यस्य तेनेदारत्वासंभव इति भावः। नवत तेद्
पनपजनकतावच्छेदकतत्तद्धर्मितावच्छिन्नं प्रति नियमसत्त्वानतदारत्वमनद्धतमवेसतच्या इ। वाक्तुतद्ति। उपनयव्यक्त्या इदित्यादि।
हि व्यापकत्वज्ञानमनत्यादः। आदिपदेन सामानाधिकरण्यव्यक्ते संग्रहः। ततत्समाव्यक्ति। तत्तद्दृष्टिरूपहेतूपनयव

भावः किं। अत्र वैजात्यमेवेति प्रायोपनीतभानस्य मनसः प्रमात्वे जात्या साभावाय पम्यापत्त्या योल्लक्षमाणांतरस्य प्रसक्तस्य समहकारित्वात्
द्विती यया व्याप्याघातप्रसक्तप्रमात्वाप्रमात्वेन प्रकारतात्मक लक्षमेव हि तत्वात् तत्तल्लभावादेवनष्टाभिनारस्तिभावः। अत्र च यदस्मा धारणा
मित्यादिव्याप्ती प्रमाणांतरत्वे प्रमाणांतरत्वेन परिगणितत्वे। ननु वैजात्यस्य प्रामाण्ये कल्प्ये नुपलब्धिबीजकाभावादनुपपद्यमानान
वाधिकारस्सत आह। मानाभावादिति। उपनयजन्यतावच्छेदकत्वमेव मानमाशंक्य निराचष्टे। उपनयजन्यस्येवेति। हि याद्दृ उपनयस
जनकत्वविशेषणानां निचयपरिणामं निकर्षविधया वा उभयत्रापि न वैजात्यस्य कार्यतावच्छेदकमिति भावः। अत्र एवेति। यत एवोप
नयजन्यतावच्छेदकं न वैजात्यमतएव सम्पर्कः। उपनयजन्यतावच्छेदकं वैजात्यं न मानमस्ति त्वापेन नानात्वप्रसक्तारंव्यो प्यमि
सेत द्दोषनापवादमंतरेति। वाद्यप्रसक्तमितरप्रोधघटरत्साकारिकाया अम्ब तत्र प्रतिबद्धायाहेवा न्येदुःखे सोहेयोवनेत्तलमनुम
वानीसाकारिका। साहस्रभावादीति। साहश्यं चाभावस्येति हृदः। व्यादिनाहरभिवंदनमित्यादौ सोरमादिविषयत्वसाहहा
तत्तेति प्रसमिदायाप्रतियोगीति साहश्याभावयोः प्रसक्ते अनुपा उपनयजन्यतावच्छेदकवैजात्यसत्त्वोकारेवाच्चप रामः
नादिजातिः सर्वांशे वौ किंकप्रसक्ते तादृशजातेरभावसमानाधिकरणतादृशजातिश्च सर्वांशोपनीतमानेवाच्चपनादेरभाव

समानाधिकरणेति प्रसक्तमिदाहोरदंताश्चवाच्चपन्तं तत्तांशे वतादृशजातिमिति संकरस्त्वपर्युः। न च सर्वांशोपनीतमानमेवा
सिद्धं सर्वत्रैत्याह। वैकल्पिकाप्रसक्तसामग्र्यासंभवादिति। वाच्यं कामिनीविज्ञातासादिवशात् प्रबलतरदोषवशाद्वा उपनीतमा
नात्मकस्य मातृकामिनीसाहस्रादौ आत्मनाघ्रहस्य सर्वांशभवासिद्धत्वादिति। न तु पत्ताभिज्ञादिकं तत्र न दृष्टमेवेति
कालसंकरस्सत आह। तान दृष्टांतस्यैर्यमात्रमेतिमात्वपरस्तत्वाद्यं कापरवी न भ तत्सेवपतत्कालावच्छिन्नं भेदस्वमात्रहना
सर्वेकालीनस्येति तत्कालीनेः मेदरूपस्यैर्यं संशयमितिज्ञान दृश्यपक्ष तन्मनसा दिसर्व्यः। ननु स्यैर्यं वाध्यबोधपरत्वमनुमानादि
क्रमेव प्रमाणाभिविषतीसन आह। अत्र स्थापितं वेशितत्याबसाव घटरूतिप्रसाभिसानंतरंतद्दृ दार्ष्टिप्रदत्सादिकं ज्ञान
दृपेनोपपादयितुमशाक्यप्रसक्तिकायाविशेषसूचीत्वमसावप्यतीतिभावः। नवेति। तथा वयमसमिता देशमानामान्यसमसे
वंतरूकारितानं नाहशज्ञानितरतानमस्करदसर्पः। नादृशवैजात्यावच्छिन्नं प्रति किं प्रमाणांतरामरूकतोपनयत्वेन जन
कता। किं त्वोपनयत्वेन व जनकता प्रमितिसंतरसामानीरूपप्रतिबन्धकाभावः सहकारी न त्वा घटरूपपाति। इतरास्तरूकत
त्वेनेति। अत्रसे अमिदृश्यंति। इतरासहकृतत्वसापेक्षित्वं प्रत्यक्षं तदेर्वशयाति। उपनयपदादिनानवैवमितिता एवं किं वि

भा॰ व॰ रविशेषणत्वेन विशेषणाविषयो हेतुत्वेऽन्तरेति। फलीभूततज्ज्ञानविशेष्येतरेत्यर्थः। साध्याभावादिकं तु फलीभूततज्ज्ञानविशेष्यविशेष
णतयैव घटत्वादिज्ञानमिति न तद्दुष्टेदः। यत्र च पाश्चात्यमिकज्ञाने रङ्गः चैत्रे मैत्रे च मातः उदीच्यज्ञाने वाधादिवशात् केवलचैत्रग
कृमास मते तत्रैतराविशेषणत्वसाम्रसाह। मात्रेति। तस्य संशयस्यानुत्पत्तिसंशयनाशेपि संशयांतरोत्पत्त्या तादृशविशिष्टधी
भविष्यतीमतच्चाह। विसेषेति। नवेतीति। तथा च मूलेन चेति न वेत्यर्थः। एवं च इतरविशेषणत्वे नो या स्थितेरपि विशिष्टधीहेतु
त्वेभावस्य प्रतियोगिनः प्रतियोगिग्राहकसामग्र्येवाभावग्रहप्रतिबंधः किं तस्मादित्यत आह। बलवत्वेति। बलवत्त्वं च फलव
त्वादेवेति भावः। कार्थादित्यस्य स्वरसत्वे जेतु यत्र घटघटाभावावित्तिस्तत्र हालेव नादित्यापाकार्थिकोवाधदत्तस्यावस्यं तित्तत्र
सतंत्रविशेषणाविषयापि हेतुत्वसंभावाज्ञात्व ग्रहायत्तिस्येनाभावग्राहकसामग्र्यापि प्रतिबंधकत्वस्यावस्यकत्वे किं तथा हेतुत्व
कल्पनेनेत्यादि। अस्युपेत्याह। बलवत्तरेति। तथात्वस्य तन्त्रविशेषणतावीहेतुत्वं तत्र च पक्षधर्मयाप्तिरूपनीतभानासंभवेपि अनु
मानादेवतत्र वाधिवोधः स्यादेतावता प्यनुमानप्रमाणसिद्धमेवातो बलवत्तरेति। मानसप्रत्यक्षमिति। इदं तु मानसत्वमतं राम॰
कोपस्थितिमात्रस्य विशेषणाधीने न हेतुत्वात्तत्साक्षात्कारत्वं तत्र असंभवं नायहोपक्षिणाकाविवदो वतिषयो पपत्ते। संश

यादिसाधारणीत्यस्य संशयस्योपनीतभानत्वात्तत्र विशिष्यतद्वत्त्वेन भानं तु सर्वमत एवं न कार्यमिति। दर्शितंत
यावत्साधारणसामग्र्यैव निश्चयात्मकोपनीतभानोपपत्तौ न तत्र सामग्र्यंतरकल्पनेति भावः। तदेव दर्शयति।
उपनीतत्वेति। अन्यथा एककोटिमात्रस्यस्मरणे न विशिष्यतद्वत्त्वेन भानस्योपनीतभानहेतुत्वखंडनेन। दोषांतरमा
हानुमतत्वेति। तथा च धूमत्वावच्छिन्नपरामर्शात्तद्दशायां धूमलिंगकायावय्यनुमितिः सर्वानुभवसिद्धा सा न स्यादिति भाव
ः। मित्रकलत्रमाथ्यानोहव्यपति। अत एवेति। अत एव संशयसाधारणोपनीतभानसामग्र्यैतस्य निश्चयात्मकोपनी
तभानसंभवादेव। मानाभावादिति। निश्चयात्मकोपनीतभाने सांतत्रेण तादृशहेतुहेतुमद्भावकल्पनादिति भावः। ननु
न्वयव्यतिरेकावेव विधानमेवमानमत आह। दंडत्वेति। इदं तु रमीति एवं उपनीतवंदनत्वमानसामग्र्यात्मा दंडत्वावच्छे
देनापि भाने पितादृशीएव तन्मातरस्यैव योग्यावच्छेदगर्भे नियमे व्यभिचार इति भावः। तदुभयविशिष्टे तद्भासतरति
नियमे हव्य पतिव्यादिवेति। भासमानाकारेति। वृत्तिगस्यातादृशनियमे मानाभावादिति भावः। नत्वलिंगोपस्थानायत्तितत्राह
। नहीति। अनन्ताप्येकाववादिति प्रकृतेनेनादृशनियमस्य साधकस्य सत्वात्प्रमाणांतरकल्पने गौरवादित्याहुरित्यादेव

भा॰र॰ धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यादावेकज्ञानादेर्योऽपपन्नेरिति भावः। असंबंधविद्यपेति। व्याप्तौ तु साध्यहेतुसंबंधविद्यनिरूपकमिति साध्य
प्रसक्तं विना कथं तत्प्रसक्त्यामिति भावः। ननु संयोगसामान्याधिकरणप्रसाधारणसंबंधविद्यनिरूपत्वं नैकान्तत्वं हेरप्रसक्तेर्वह्नि
संयोगस्यासाधारणग्रहदिनिवार्यं। एवमपि संयोगे नसाध्यतायामप्रे प्रत्यक्षत्वोपपादने पि साम पायेन विशेषणात याचा साध्य
तायां तद्प्रसक्तत्वमाद्युपपादनात न्यतः सर्वसाधारण्यमाह। तद्नोद्रे पीति। हेतुसाध्येतिमत्वमभिप्रेतोह। संबंधविद्यनि
रूपकत्वमस्तीति मत्वाभिप्रायेणाह वस्तादरे पीति। तु का ध्वनितासाध्यप्रसक्तं विनात संनीसाध्यप्रसक्तासीकारे साध्यप्रसक्त्या
मग्रैविनेति तु यावत्। विशेषणाविशेष्यसंबंधस्यानीततेऽनागतत्वे पि तद्धिषक विशिष्टज्ञानस्य प्रमात्वादाह। नौ किंतत्वे वेति
। किं च ति त्वप्रमसंशयो न त्वप्रसक्तेरविज्ञस्ति हेतुर्नेति। यद्यपि सहचरितधर्मदर्शनमेव विशेषणज्ञानं तथा न यापि त्वतंत्र विशेषणाधी
हेतुत्वाभिप्रायेणोऽवस्तुतो विशेषदर्शनं व्याप्तिप्रकारकदर्शनं चेत्तदा विपरीतज्ञानानिवर्त्तकत्वेन व्याप्यत्वात् छेदकीभूतत्वप्रयत्ना
दिप्रकारकज्ञानं चेत्तदा सहचरितेति धूमवान्नितिज्ञाने संबंधविनावच्छेदकप्रकारकज्ञानात् वह्निमत्वे तदिसर्थः। ननु विशेषणाप्रमा·
ज्ञानमभिप्रायत्न संनिकर्षं कथं नप्रसक्तं ज्ञानस्य वस्तुनिकर्षत्वादत आह। विशेषणेस्येति। सामान्यतद्रतिः प्रमानि धूम

व्यापकवह्निसंयोगित्संयोगत्वादिनेमर्थः। नयेवानादृश्यात्ते नेवसंनिकर्षेणो वेत्येव कारेणानौकिकसंनिकर्षव्यवच्छेद
ः नवेति। घट वह्नत्वमितिमानसोपनीतमानेऽन्यमिवार इति वहिरिति। आधेयतया गुणा दिवाच्छुषेऽप्रमिवाद्‌इह प्रसत्त्व
ति। घटोनास्तीति वा च्छुषे घटविषयके व्यभिचारणापाधेयेति। पर्वतो वह्निमानित्संनामितोपवर्तते नरूपस्वारत्वसंसर्गाविषे
यामाप्रते ननु वह्निरूपवर्तताचेयत्वसमानावित्तिवेघते मानामावाद्त आह। तद्रत्वसवेति। इर्णधान्तसेत्सर्थः। रद्ग्गीति। तत्रघर
पांशेद्वस्याधेयतयामानादितिभावः। ननु भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसमुद्रपायनद्रव्यसमानंतद्नरूपेणाद्व्यसत्तया
माने तत्संयोगस्य हेतुत्वं वाच्यमत आह। कथममस्यथेति। अन्यथाउक्तकार्यकारणभावास्युपगमे। वह्निमनेति। इतितानि
यामवह्निसंयोगेनवह्नेः साध्यतायां तादृशवह्निविकरणाधिकरणोक्तहतिभ्रमतत्स्यवर्वतोयधूमेग्रहेवव्याधिकरणात्साधिमानात
संबोधवत्किमाने विह्नेः संयोगाभवे न व्यभिचार इतिभावः। यत्र व्याधारतासंबंधेन रश्मप्रकारकता दृशप्रत्यक्षेतत्संयोगस्य याति
भिमुक्तौ वनायां संपः प्रकृते वन्न आधारत्वस्य प्रकारतयेनमानात्। तथापि वह्न्याधारत्वसंसर्गविषयेव्याप्तिर्निरिष्टमिति
अभिप्रेत्याभिवाद्त तः। इदं शुरूपोनास्तीत्यारौ घटसमस्यादं उनिरूपितविशेष्यत्वनितरत्वानविशेषणानामित्रत्तत्वानवि

भाव॰

शेषणत्वमेवमुख्यविशेष्यतां दंडी पुरुषो नास्तीत्यत्र दंडिनस्त्वभावविशेषणत्वमेव दंडविशेष्यत्वं न तु तादृशत्वं साध्यमिति सिद्धांतपांत्वत
त्वात्ततो विशेषणत्वेपि तादृशविशेषणत्वाभिन्नं त्वपमिसंशेविशेष्यत्वं वर्तनं तएवेति नाव्याप्तिः। यद्वा दंडी पुरुषो नास्तीत्यादौ
पुरुषस्याभावरूपितविशेषणतं दंडनिरूपितविशेष्यत्वं च नैकं किंतु भिन्नं भिन्नं तदात्तत्तानविशेषणत्वानवच्छिन्नं यत्त्वान
विशेष्यत्वं तदेव मुख्यविशेष्यत्वं उक्तस्थले चाभावनिरूपितविशेषणतावच्छेदकं नैव पुरुषस्य दंडविशेष्यतेति नातिव्याप्ति
रिति। साक्षात्मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतया साध्यादिसंसर्गाविच्छिन्नमाहारदंडादीतिः रवीत्युक्तमनतधर्ममात्रसंवतत्तापद
र्थत्वात्तत्तद्दंडस्यतत्त्वान्नमविरुद्धमितिभावः। भासतरीताः संसर्गमर्यादयेति शेषः। न दंडारेरीति संयोगमितिप्रत्ययविशयापाभयु
मितिं शेषमुख्यविशेष्यतानिरूपितं तत्तावत्त्वेवप्रकारत्वं न तु तत्ताया रसवर्षः भानाभावादिति। निर्विकल्पकीटिसाधारणा नो
रूपसमस्ततावाछिन्नप्रतितत्संयोगसहेतुत्वावच्छेदकतेनिरूक्तकार्यकारणभावे भानाभावादिस्वर्थः। नव्यास्तु कमप्याहादण्ड
भवानितिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वेनतादृशद्रव्यग्रहप्रतितद्योहेतुत्वोक्तौ धूमवानिति सामान्यलक्षणाजन्यचीवारणां राम॰
संभवतीति धूमवान्नाहंभानितितिग्रहउक्तः। न तु सामान्यलक्षणानस्तंवातिशेषतस्जन्यत्वं वा विशेषणादेयाभिमतत्वाहानंता

संसर्गोस्येति। तथा च दंडायात्मकतत्तासात्सादवगाहिनत्यामिज्ञानएव व्यभिचारइति भावः। नन्वेतत्कार्यकारणभावेनात
घतामिनायात्तत्त्वाव्दभेदप्रबभासते न तु तत्तंसर्गइति कल्प्यत इत्यत्त्वाह। अस्तेयीनिनिरूक्तो न कारणासंयोगाभावात
पर्वतेवह्नेः साक्षात्मकारतासंभवेपि वादान्मेन पर्वतेवह्निमानिति वाह्वपत्त्वानादेववह्नापिं मह्नत्सादिसंभवात्रादमिति
रविकीकल्प्यत इति भावः। एतेन वक्ष्यमाणप्रत्यक्षात्तत्ताकारानुपनीतेति। एवं च भासादितिनोपादिपंतत्ताता कदंड्यमस्ते
स्यानुपनीतांते नैवाधारणात्तत्रतथा चेन वह्निमद्रमेदवह्निः विनासंयोगमितिनकृतार्थत्वेत्साशयः। तादृशद्रव्यग्रहेत्र्यप
पत्तयामुख्यविशेष्यद्रव्यग्रहेसः संयोगः वैवयदेतिवह्नरयोगस्यापि पदस्यनाहृपोपनीतमानविषयत्ववद्रहलौकि
कलैंनिकर्षमन्यसापिदंडादेरप्यास्तुपोपनीतमानविषयत्वादितिभावः। नन्वेतद्विषयाती तत्त्वानन्तगाहितादृशद्रव्यमहेत
संयोगो हेतुर्वाच्यस्तत्राह। अयंदंडीसादि। न तु तत्र विषयमानता दृशद्रव्यग्रहे तद्युते वाच्यमतत्राह। तत्तानवस्थिति
यदितत्तातेमदंडेव्यमाभिज्ञाविषयः स्यात्तदात्तत्ताकारानुपनीतत्वेनप्रत्यभिज्ञायावारणं स्यादितिभावः। नेदंतत्वस्प्रयो
गाजनेनानुपहिततादृशद्रव्यग्रहहेतुत्वेवाच्यप्रत्यभिज्ञायात्तत्वस्प्रयोगाजन्यनोपहिततान्नतत्रतद्धेतुत्वेमतत्राह। नेद

भावः वेतिनिमित्तांतरेति। प्रयोजनकेष्टसाधनताज्ञानादिविरहमप्रकाश्य सेतस्यर्थः। नवतत्प्रयोजनजननयोग्यताभावनतादृशाद्य
स्येहेतथाहेतुत्वेनान्यं तादृशप्रयोजनत्वाभावश्च ननिमित्तांतरविरहप्रयुक्तस्तत्राह। तन्ननेति। प्रकृतेपिपर्वतोवह्निमानिति
वाक्यस्योपनीतमानेपितथाविधसंयोगं विनापितादृशोपनीतमानेनकिंचिद्बाधकमितिभावः। अतएवतत्राप्यंकतादृशाद्यप्र
हेत्वभेदव्यवह्निमानतिसामान्यतद्ग्रहेवह्निमानवाचादेवंत्यंदप्रभावइहमिति ताबोपनीतमानेवाद्यप्रभावत्वसंयोगस्याहेतुतानादि
द्वियावसेति। नानुधावाद्यावान्द्रप्रभावाधायालघावउपनीतमानेनतुत्वप्रमासंयोगस्याहेतुत्वानेनेति। तेनरहितयेनावक्ष्यो
त्पातीतोपनीतवान्हुवेन्नभिचारात्तु व्यामानेति। तपनादिनेत्यादिनातद्रूपरियहः। रजतारेविघमानरजतादेश्चाभावप्रति
योगित्वमुख्याप्रद्यानंतरज्ञानरक्षायहेतुत्वकारणविघ्याहा। अनेराणेयाद्याविति। आदिनाञ्जनादिसारूप्यमसत्त्वसंग्रहः। एवं
तारिंद्वियेसादिकार्यकारणभावाननुपगमेप्यवहितेति। व्यवहितः दंडोयास्मिविसर्पः तन्नमानमस्तुदंडोतिनिश्चयेरहापत्ति
रतोनापनेति। पादिनापनोदंडोतिनिश्चयोनप्रवर्तनेतुरातदुपयाएकवापिकल्पनीयमित्याह। कावित्। तदसमगाणादिस्यारामे·
व्रहेतुःस्महवरितप्रमीदर्शनादिनिमहवारितचर्मदर्शितस्य उद्बोधकविषयास्मृतिहेतुत्वंकावित्। दंडाभावस्मरणस्यचेत्स्मा

भावरोति। आदिनाविशेषादर्शनादिपरिग्रहः। संशयस्यैवजननादितिपंचमप्रंनंदपंन निश्चयइतिपर्वपक्षस्येहेतुत्वेनानि
तांतथानानिश्चयत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वेसंशयस्तामप्याप्रातिवंधाच्चनिश्चयः कार्यतानवच्छेदकत्वेनापादकाभावः। प्रति
वंधिततयात्वसंशयसामान्याभावोनिश्चयइष्टएवेतिभावः। निश्चयानभ्युपगमेनापिसंशयोऽभ्युपेयतएवेत्याशयेनाहअथवेतो
वेत्यादि। एतद्विशेषदर्शनेनिश्चयस्येष्टत्वमन्यथानिरूक्तकार्यकारणभावेसंशयप्रतिसंशयस्यापितादृशयजन्यतादृशा
द्धयवहृतात्तादृशसंयोगाभावेऽनुपपत्तिरितिभावः। असौसंशयः सुरगविशेष्ये आपेपत्नपाताद्दशायहेतत्संयोगोहेतुरि
त्यत्रापिव्यभिचारं दर्शयितुंनद्विशिष्टवाद्दीरसुक्तां। ननतान्निश्चयइति। तथावतदर्दिपजन्यताद्दशानिश्चयत्वेनसंयोगजन्यतावं
छेदकमितितन्मतेप्यभिचारइतिभावः। संशयत्वमितिदृष्टांतार्थेनथावनीलेतरेघटत्वव्रतसंशयानित्रत्ताञ्जन्यरूपनिश्च
यत्वस्यापिअर्थेवप्रसंपन्नतयाजन्यतानवच्छेदकत्वेनाहहार्थयहन्नानाच्छिन्नंप्रतिहेतुत्वेनाचेसंशयेव्यभिचारएवेतिभावः। अ
भ्युपेत्याह। अतएवेति। तथानिश्चयत्वेकार्यतावच्छेदकसमवादित्यात। नतथाचप्रकृतेनिरूक्तकार्यकारणभावएवनकल्प्यतर
तिभावः। नवसंयोगाभावदशायांसंशयस्योत्पादनेपिनिश्चयस्यातुत्पत्तेर्निश्चयत्वंतज्जन्यतावच्छेदकं कल्प्यतरस्यनत्वाहामा

भा० ग्रहेऽतीतेनापनारीमादिनोलोचनपरिग्रहः। तत्रमानसत्वंतन्निरूपे॥ नादृशा नियमस्य। नादृशसंयोगजन्यत्वनियमस्य। आनंतमिति
।घटमहंजानामीत्यादौ आत्मभेवादादितिभावः। अत्रानुमिनोमीत्यत्रमनुव्यवसायवत्वादिलक्षणप्रमितौ सिद्धांतलक्षणालेना
नुमानमतिरिक्तप्रमाणंसाधयति। आस्तितावदित्यादिना। पत्रकारणामिति। तथानतोदृशपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटिप्र
विष्टत्वापितादृशवैजात्यसमस्त्वेयमितिलब्धतामानेस्तीति। तथाचमानसत्वव्याप्यमेवतदैजात्यमास्तामितिनातिरिक्तप्र
माणसिद्धिरितिभावः। अनुभवत्वादिति। शाब्दबोधयाम्यन्यापिपत्वव्याप्यानुव्यवसायज्ञानसमसत्ताविशेषत्वमित्यर्थः। किमेवमि
तिरत्वंअनुभवमानसेवपसत्तेअन्यदितितुल्यवाक्तित्वहेतिजातिःरूपानभ्युपगमात्स्वत्वमेवमसत्त्वंतथाचमाध्याति
शेषइतिभावः। मासाविशेषपसिद्धतेति। स्मृतीति। प्रमितेस्तरकल्पनामोरवमेवविपक्षबाधकमतआह। अत्रापितावति
तथंजकेति। साक्षात्कारित्वव्यंजकेत्यर्थः। पामारादरूपवानित्युपनीतमानेसाक्षात्कारित्वसाधूहातत्वरूपसत्त्वौकिक
सन्निकर्षजन्यत्वसाक्षात्कारित्वग्रहेतत्त्वमितिरर्थः। तस्यापिआत्ममनःसंयोगरूपलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्यापितन्नातिरि राम·
क्तानुमितितत्त्वेकारेपिआत्मनउपनीतमानेकांपनसाक्षात्कारत्वग्रहःइतिनाद्यमः। आत्मनोमानसोपनीतमानानासंभवान्वा

किंकमानसत्वमन्यास्तर्वेत्रसंभवात्। नाद्यः। योपनीतभानेप्यात्ममनःसंयोगासन्निकर्षत्वाद्वपनयस्यैवसन्निकर्षत्वात्। न
न्त्यात्मानुमितौयदिनसाक्षात्कारित्वग्रहस्तदात्ममनःसंयोगस्यसन्निकर्षस्यरूपाजनकत्वमेवनास्तिपक्षप्रसक्तस्यविषय
तातत्रसन्निकर्षस्याप्रयतामितेवेहरूपसामानाधिकरण्यप्रमासाजनकत्वमेवक्षतिःकसन्निकर्षरूपाजनकतंतत्रफलवल
कल्प्यमितितादृशफलाभावान्नतत्रकल्प्यतेपूर्वापमातिरिक्तानुमितिसामग्र्याश्चफलवलेनोपनीतभानविशेषात्मकानु
मितिसामग्र्याश्चापितल्लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यात्मकप्रतिबन्धकत्वंकल्प्यतइत्यस्याप्यसाक्षाद्वाद्भुमिति। अत्रापिचेति। अनुमितेः
साक्षात्कारित्वेनतत्साक्षात्कारित्वाभावग्रहस्यभ्रमत्वापत्तेरितिभावः। आगतेति। दृष्टमितिवदनुमिनोमीतिप्रत्ययस्यवदनेमोर
मात्रिमहत्वजनकतयाविशिष्टज्ञानेसिद्धतेस्यवचनान्नसाक्षात्कारोमीत्यनुभवसाधेनवेदनात्मसाक्षात्कारित्वमितिहोत
स्याव्याप्यत्वमितिलाभाव्यत्तौरमाशेवैजात्यंतेस्यानन्तरमेवाच्चातुरंशेपिसाक्षात्कारित्वमिद्धोतस्याव्याप्यत्वात्तिनकल्प्य
नेच्यतएवसोसंनपरपापीमानिसाक्षात्कारित्वाभावग्रहेभ्रमःपर्वतोवह्निमानितिअनुमितौतुकापिशेसाक्षात्कारित्वस्याय
होत्तत्रसाक्षात्कारित्वाभावग्रहोबाधकंविनाप्रमैवेतिभावः। अन्यथातकल्पनेत्यमतवकल्पनंनउपर्वतोवह्निमानितिअनुमितेःश्चास्तु

भाव· सोपनीतभानत्ववादिमते पर्वतांशे साक्षात्कारित्वधीरस्त्येव मानसोपनीतभानत्ववादिमते तु कल्पिकायाः सिद्धिर्लभ्यत इति। नन्वेवं साक्षात्कारित्वं
सिध्यतीति अत आह सामान्येति। तदंगीकारेण पर्वतोपनयनेऽक्तौ सामान्यलक्षणाया ज्ञानलक्षणाया वा संनिकर्षत्वसंभवादित्याशयः। सत्यं वस
न्निकर्षभावबलेन वन्ह्याघटानुमितौ प्रसक्ततामावं सिद्धेः को विलंबः भवत्यपि साक्षात्कारित्वधीर्ज्ञतेतिभावः। तेन उक्तप्रकारेण आ
ख्यातं। अतिरिक्तप्रतीतिमित्ते न व्याख्यातं तत्र चापि शाब्दयामि उपमिनोमि न साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायबलेनातिरिक्तप्रमितिसि
द्धैतत्कारणत्वेनातिरिक्तं शब्दादिप्रमाणमिति सर्वं मतं प्रमाणकृतं। यद्वस्याघरिस्थतद्ग्र्यादिनासा अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः उप
नयस्य। अभावरूपसाध्योपनयस्य न त्वेवमपि प्रसिद्धवन्ह्याघटानुमितौ कथं न साक्षात्कारित्वमत आह। एवं वेति। एवमप्रसिद्धसा
ध्यकानुमितेः साक्षात्त्वाभावे जातिसंकरेति। साक्षात्त्वं अनुमितित्वविरहे यथा घटादिप्रत्यक्षे अनुमितित्वं साक्षात्त्वविरहे यथा प्रसिद्ध
वन्ह्याघटानुमितौ प्रसिद्धवन्ह्याघटानुमितौ उभयोरेव समावेश इति सांकर्यमिति भावः। केचित्तु तेन तस्या अर्थापत्तिनया अनुमितित्व
मेव विवादास्पदमित्यवरसो दर्शितः अतएव यत्रवस्थापयितुमुक्तं। तदस्युपगमेपि दूषणान्तरमाह। नचैतादृशेनामेरत्वादि राम·
नेति। पृथिवीत्वानलभेद इत्यनुमितौ उभेदत्वसामान्यलक्षणायोपस्थिते भेदे जलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन जलत्वादेरुप

नीतभानमिति सर्वः। सामान्यलक्षणानस्युपगमेवाप्रसिद्धवन्ह्याघटानुमितावेव साक्षात्कारित्वमनुपपन्नमित्यप्रसिद्धाभावसाध्यक
पर्यंतानुधावनमफलमिति भावः। यत्तु वन्हेर्लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्वकाले वन्हेर्मानसमुपनीतभानमिति सर्वं सिद्धं। तत्र व
न्हेर्लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेदकं लाघवाद्द्रिमानसत्वं अनुमितेर्मानसत्वे तु अनुमित्यन्यमानसत्वं प्रतिबध्यता
वच्छेदकं वाच्यमिति गौरवमिति। तन्न। यत्र विषयविशेषे लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्वकाले अनुमित्साविरहाऽनुमितिस्तत्र ता
दृशप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेदकताऽद्धमानसत्वनाऽदृशानुमितित्वं वा वाच्यं अनुमितेर्मानसत्वे तु तादृशमानसत्वमेव
तथेति तुल्यगौरवात्। तत्र त्वनुमितिमनसोपानुपपत्तिरेव मानं भविष्यतीत्यत आह। तन्निष्ठेति। धूमत्वनिष्ठेत्यर्थः धूमत्वसामान्यि
कारणे मानसस्याभीष्टे तु तद्वच्छेदकतया धूमत्वनिष्ठ यत्किंचिद्धर्मोपस्थितिरावश्यकी स्वरूपत उपस्थितस्य धूमत्वस्य सामान्य
करणपप्रतियोगितया अनुयोगितया वाभानासंभवात् एवं स्वरूपत उपस्थिते भावस्यानुभवात्तत्साध्यवद्न्याद्वृत्तितयस्वम
त्वेमानमपि किंचिद्रूपेण धूमत्वोपस्थितिविनानसम्भवतितया स्वरूपत एव धूमत्वप्रकारेण धूमोपस्थितिकाले व्युनमितेरा
नुभाविकत्वात् नत्वनुमितेर्मानसत्वे इत्यभिप्रायेण व्याप्तिज्ञानं नरेत्पमितिभावः। अभावलपक्षेचमेंऽरति व्याप्तिविशिष्टज्ञानं धूमो वन्हिव्याप्यरसाकारकेतर

भा॰वा॰ नंतं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षवैशिष्ट्यज्ञानं वह्निव्याप्यो धूमः पर्वते इत्याकारकं । पक्षे चेति । तत्समयोर्विशेषकृतं
। पक्षे पक्षधर्मे व्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानं पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्याकारकं अत एव कारणांशे परिः कृताय द्वा विशेष्यकत्वस्वरूपापत्तेः तत
रं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात्मकः पक्षेत्वनी पद्मिंग परामर्शो वा अनंतयोर्मिथानेक्षतारश्चज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्च
यजन्यत्वलक्षणापत्त्वीपेति । धूमत्वरूपेण पर्वतीयधूमस्य प्रसक्तं प्रथमं कं ततो व्याप्तिस्मृतिः ततो यं वह्निव्याप्य इति प्रसक्तं द्वितीयं
ततो वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति प्रसक्तं तृतीयं परामर्शो वा व्यां उभयथा । व्याप्यविशेष्यकत्वेन पक्षविशेष्यकत्वेन वा प्रकृतासक्तेः
प्रकृतस्य परामर्शकारणत्वव्यवस्थापनस्यासक्तेः ॥ ॥ वस्तुतस्तु सांप्रदायिकमतरूप्यस्वमतेन उभयवैशिष्ट्यावगाहितत्सत्त्वे
रवगाहनातिप्रसंगस्य दुर्वारतया साध्यवाहितो ज्ञानाभावामिति तावच्छेदकमेव प्रतिनाद्देश्यपरामर्शो पोस्याऽनुव्यभिचाराद्धेतुतद्वयमनुभवानुरा
घात । पक्षविशेष्यकस्यैव वा हेतुत्वे अत एव वह्निव्याप्यधूमवानयमित्याकारकः पक्षविशेष्यको पनयः स्वसम्मत इति ध्येयं ।
केचित्तु निश्चयत्वेन हेतुत्वमिति धूमवत्त्वेन वह्निमत्त्वामिति वत्तन्नो यावत्तायकहेतुताया अवच्छेदकत्वमिति पक्षविकल्पमेवेति प्रकृ॰ राम॰
नयं परामर्शपि तत्सत्त्वे यावत्तज्ञः अनुमतत्वेनाव्याप्यपक्षधर्मतयोः समर्थः स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणाघत्ताभिन्नत्वं प्रतियोग्य

सामानाधिकरण्यं गगनाभाववत्त्वापाततः हेतुवन्निष्ठत्वमाह । तद्वेति । अत्र चेति गगनादेरिति । येन सम्बन्धेन गगनादेरवृत्तिता तेन सम्बन्धे
नेत्यर्थः । धर्मिमात्रेति । मात्रपदव्यावर्त्यं कालादेशेति । स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्तीत्यर्थः । तदधिकरणाभूमि
यागगनाधिकरणत्वप्रसिद्ध्या तदभाववत्त्वा । गगनाद्यभाववत्त्वात्तत्त्वाद्ध्ययं गगनादिस्मादेवन्नये । नैवमिति । एवं व्यापकतालक्षणेपि
हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशेन तद्विनिगमनाविरहाद्व्याप्तिज्ञाने हेतुरिति भावः । अस्तुतावदिति । एवं गगनाद्यभाववत्त्वप्रति
योगसामानाधिकरण्यांशे मनःकालोपस्थानकालपरिमाणादिना घटादिना गगनाद्यभाववत्त्वापेक्षायामेकत्वप्रति
योगसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिलक्षणाभिर्वचनादव्याप्ततरत्वसुक्तं । वृत्तीति । तावतैव गगनादेर्वारणादिति भावः । एवं सामानाधिकर
ण्यविषयो हेतुत्वे संशयापेः अयमिन्नेतिष्टत्वात् । पर्वतवान्धूमव्यापको वह्निरितिज्ञानात् धूमोनवह्निसमानाधिकरण इति ज्ञानकाले
प्यनुमितिः स्यादत आह । तत्र इति । पक्षधर्मत्वयेत्यर्थः । वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति मद्दीममतपरामर्शकालेपि
वह्निसामानाधिकरणपापाधारणमपत्ववाद्धूर्वंतरेति धीकालेप्यनुमितेः स्यात्साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्यसमानाधिकरण
धर्मवत्त्वस्यापि पक्षे मानमनुमितिविरोधित्वेन कल्प्यामिति भावः । तस्यापि हेतौ साध्यासामानाधिकरण्यनिश्चयस्यापि तदीनी

भाव॰ तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानसापि संभवादिति भावः। अन्यथा तु साध्याभावसमानाधिकरणपक्षधर्मान्तरग्रहस्यानुमितिविरोधितानङ्गीकारे तु
दृष्टान्तरे तो साध्यासमानाधिकरणत्वनिश्चयकालेऽप्यनुमितेरिष्टत्वात्तुल्यमिति। पर्वतो न वह्निमान् पाषाणमयत्वा
दिति ज्ञानानन्तरं पाषाणमयो न वह्निरिति ज्ञानकाले यदि नानुमितिः तदा पर्वतवृत्तिरयं पाषाणमयो न वह्निरिति ज्ञानाद्धूमवद्वृत्तिर्व
ह्निरिति ज्ञानकालेऽपि नानुमितिः प्रसङ्गस्तेन यद्धर्मस्य तादात्म्येन साध्यतत्कालीनतद्धर्मवद्वृत्तित्वनिश्चयोऽनुमितौ विरोधी स च प्र
मेः साधनं तत्र न वास्तु। अथ पाषाणमयो यः स न वह्निरिति ज्ञानेन विरोधितदाधूमवद्वृत्तिर्वह्निरित्यपि ज्ञानं तदपेति भावः। ननु सा
ध्येति स्वहेतुः साध्यप्रतियोगिकः समानाधिकरण्याभावस्तस्यावच्छेदको यो हेतौ स्वतन्त्र इत्यर्थः। साध्यप्रतियोगिकत्वं साध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं समानाधिकरण्याभावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको वा अथ तदर्थमेवासंतप
दं तेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निसामान्याभाववत्त्वं वह्निसमानाधिकरणेऽपि न क्षतिः। धूमवान्व
ह्निरित्यत्र तादृशाप्रसिद्ध्या व्यभिचारिविशिष्टाभावस्यापि तादृशत्वान्नातिव्याप्तिः। ननु यावत्त्वमपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं तच्च यावता राम
समानानामनुपस्थितौ अपेक्षाबुद्धिविशेषस्य च विशेषरूपेणानुपस्थितौ दुर्ग्रहमत आह साध्याप्रतियोगिकत्वेति। प्रत्यसमाना

यिन्नप्रसिद्धमत आह। साध्येति। प्रमेयसाध्यके।

पिकरणासंताभावत्वं साध्याप्रतियोगिकतावच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थः। ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं केवलान्वयि त्वसा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावाप्रसिद्धेरसंभवोऽतो तत्पावसंयोगेन समवायेन वा प्रमेयसामान्याभावे
न्नापिन्नप्रसिद्धमत आह। साध्येति। प्रमेयसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमप्रसिद्धमिति भावः। उक्तसंसर्गेणासं
तासोमाभावस्यासाधारण्यस्या अप्रतियोगिताकत्वस्य कस्याभावेऽपि न क्षतिः। तादात्म्येन साध्यतायामन्योन्याभावानिरुक्तेनत
सा निवेशात् गौरवात् यावता घटादेर्व्यापकत्वापत्त्या तद्धेतुत्वेन गौरवात् व्यापकत्वेति। हेतुसमानाधिकरणायावद्भा
वमात्रविषयकबुद्धिविशेषरूपस्य यावत्त्वस्य निवेशे हेतुसमानाधिकरणोऽतिविशेषणं वैयर्थ्यं तस्याविशेषरूपेणानुपस्थितौ
चैवमेव दुर्ग्रहमतः स्वसमानाधिकरणासंताभावत्वमापकं साध्याप्रतियोगिकत्वं तत्त्वं तदर्थो व्यापकत्वपर्यवसितमित्यर्थः। द्वि
तीये दोषमाह। प्रमाणाभावेनेति। यद्यप्यवच्छेदकत्वस्य स्वरूपसंबन्धरूपत्वेऽपि व्यापकतापेक्षया गौरवमेव तथाप्यतियो
रत्वं स्वीये तु मिदमुक्तं। ननु व्यापकतापामपि यावत्त्वान्वं शेतु हेतुसमानाधिकरणपकिंचिदभावाप्रतियोगित्वस्य गौरवा
द्यापकत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरत आह। व्यापकतायां चेति। यत्किंचित्तादृशाभावप्रतियोगित्वस्य तेनैव सामान्याभा

भा०र० वासमतान्नातिव्याप्तिरिति भावः। उद्देश्यत्वं व्याप्यत्वनिरूपितव्याप्यत्वाभिप्रायेणात्र प्रतियोगिव्यधिकरणपदस्य दानात् अत्र व्याप्यवृत्तित्वस्य अकेन
स्वप्रतियोग्यनधिकरणत्वस्य वृत्तिनिवेशे सत्याभेतपासाभान्याभावासमवेनमेदरूपस्य स्ववानभरणे यत्वादिति न्यूनाभावा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समते अप्रवेशात्तथापि साध्यमतत्राह। सवेद्यादीनि। धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगानिष्ठं यद्धर्मप्रतियो
गितं तत्स्थावोवह्निसमानाधिकरणाया यावद्भावेत्रिर्गतत्वे सतित्याप्तिरित्यर्थः। नव्यमते वानिष्ठमभावानिष्ठवच्छिन्नप्रतियोगितानै
कत्वाती यत्व्या नाभावतितं यत्साध्यप्रतियोगीतत्त्वरूपावोक्तौ नायं दोष इत्यत आह। आदीति। धूमवान् वह्नेरित्यादौ समवाया
यवच्छिन्नत्वस्माभावनिष्ठं यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदभावस्य वह्निसमानाधिकरणाः स्थता वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वाद्यभावे सत्वादिति व्याप्तिरतः तादृशस्य प्रतियोगिकत्वस्याभावा भावस्तु यापिनाचार्यस्थ यैः। त्वप्रतारिति। व्या
पकतायां प्रतियोगिव्यधिकरणतस्य प्रतियोगितावच्छेदकतावश्य प्रकारतयाप्रवेशे गौरवात्। साध्यवदन्याद्वृत्तित्वे उत्तत्वप्र
वेशात्तु यथवा मिति भावः। वीप्सासमभिव्याहारादीमादिनायथोगप्राप्यस्य परिग्रहः। उद्देश्येति। यो यो धूमवान् स वह्निमानित्यत्र उद्दे राम·
श्यतावच्छेदकधर्मः उद्देश्यतावच्छेदकरूपो धर्मः। विधेयरूपो धर्मो वह्निः। अत्र संताभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशादाह। अत्र नोनेति।

विधेयधर्मे तद्वृत्तित्वे सत्यत्रासंताभावस्यान्योन्याभावस्य च यथासंख्यं प्रतियोगितावान् पः। अत्रासंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत
मन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा अभावस्य यत्र रे तत्र घटत्वं पत्ताया अर्थः। अत्रसंताभावपदेति विधेयतावच्छेदकस्य दि
पदेवाद्वै तत्र स्तुलावान्हेतवृत्तिलक्षणा तादृशाभावे चोद्देश्यधर्मवतो व्यधिकरणत्वेनान्वयः। तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्रि
ताभावस्येति विधेयवाचकपदे पर्यै कदेशे वह्नित्वादावन्वयः। पदार्थैकदेशत्वेप्याकांक्षावशादिति भावः। अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे
दकताभावस्येति विधेयधर्मे वह्न्यादावन्वयः। तेषाद्यश्च धूमवान् धूमवदन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नितावच्छिन्नवानिति
धूमवान्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्निमान् इति वाक्यार्थः। अत्र वह्निमानित्यत्र तत्सद्भावकेवलत्वं तात्पर्यग्रा
हकत्वमिति। परे तु विधेयतावच्छेदकत्वेन डिपदस्य धूमवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नेर्लक्षणाणीमात तस्य संत
तात्पर्यग्राहकमात्रमिति प्राहुः। उद्देश्यधर्मेणेति मात तद्रस्मन्वयः। पघादित्। प्रमेयत्वतद्वतोऽसंताभावान्योन्याभावाप्रसिद्धेरित्याशयः। प्रमेय
मात्रेधृत्वेतापादनेवकारस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदयोरप्रसिद्धत्वाद्वक्तोरित्येवव्यापकत्वमयोर्बोध्यः। सत्त्वस्त्वतायाः शक्यावेतसमदे
नतेकेवलान्वयिनिमात्रायोगस्याप्रसिद्धस्त्यान्वच्छेदः। रूपं प्रतिप्राचतरस्तन्नआह। अयोगेति। इत्यं त्वमान्यनिष्ठा योगव्यवच्छेदर

भाव. तिमत्त्वार्थः। न च योऽयोऽयमवान् मत्वादिमानिसाकारोदाहरणाशेषवचादिमरम्यादितिलक्षणीयावा व्यर्थत्वाच्चोत्कर्षमात्रेति। अतिस्फुरत
मितिवह्निविशेष्यकव्यापकतत्तानेवोन्द्रविशेष्यकाव्यापकतत्तानस्याप्रतिबन्धकतायात्र्यातिस्फुरत्तादितिसाध्याभाववद्वृत्ति
सत्तानस्यथाद्याभावानवमाहितयाव्याप्यकत्तानेनप्रतिबन्धकत्वमितत्स्वरसोऽवरंतोसनेनस्वाचेतःव्यापकत्वमेवदर्शयति।
कविद्दिसादिना नउसाध्यंदिपसनिकर्षयद्धेसाध्यप्रसद्दसावप्रकृतातकथमनुमितिरतआह। पद्मेतिपद्मस्येतिरंउ
यहृपोमपवैशिष्ट्यत्तानंव्याधिकरणाभावोमयवैशिष्ट्यत्तानंचनदंडादेरभावस्यवविशिष्टवदद्वारहेतुरितिन्यायमिवार्थः। व्या
त्रमितौतमसवैनव्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्तानमेवजनकमतःपर्वतस्यतत्रविशेषणत्वेव्यनुमितौविशेष्यतयामानेनमा
दित्तपर्थः। तत्रज्ञाने। वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानदेशइतिज्ञाने। देशोविषयत्वास्यापिपर्वतस्याउमितौविशेष्यताद्धारतदेकत्तानोप
न सर्जस्येति। पर्वतेवह्निव्याप्यरेतिज्ञानेव्याप्यपरंपरयाउपसर्जनस्यापिवह्नेःपर्वतेवह्निरितिअनुमितौविशेष्यतादाह। अन्यतस्य
तिसाधान्येन। विशेष्यत्वेन। भानमावादिति। उक्तेत्यत्ररमयोजकत्वादित्यावः। अप्रौतिमितिसयोगेनपद्मयमेसाध्यत्वमा(स्ये.
देववह्निमरम्यासिवमत्वेनपक्षसंयुक्तसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यवृद्धौसत्त्वादित्यर्थः। अप्रौतिमसक्तामितिपत्तोनित्ता

रणाभावप्रतियोगित्वस्यतोमावस्यवृत्तेरसावृत्तिधर्मावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वप्रतियोगिकाभावस्यापिवचामवान्वह्नेरित्यादिस्मा
धारणादित्यर्थः। अव्यापकमिति। पक्षसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेनत्तदभावत्तानेववह्नौधूमेवपर्वतवृत्तित्वत्ताने
तत्रपर्वतवृत्तित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वतावच्छेदकाभावस्याखंडस्यात्तानादनुमितिनेस्यादित्यर्थः। मीमांसकेतित्य
यमानोकोधूमोवेत्यादौवह्निव्याप्यवानित्यादेशाब्दपरामर्शस्यलेनानुमितिसमावापत्तिरित्यादि। मीमांसकमतदोषमतत्रा
पितत्तादिति। नेत्यसर्गकामोऽश्वमेधेनयजेतेत्यत्रस्वर्गाव्यवहितपूर्ववृत्तिसमानाधिकरणासंबंधाभावप्रतियोगित्वतावच्छिन्नाभा
वस्यव्यापकताघटितस्वर्गकारणतायाः कथंयागेबोधः। यागात्वानादित्तोपिस्वर्गसंभवेनव्याभिचारात्तनादृशव्यापकतायायाग
बाधातदतिजातीयत्वाग्नव्यवहितपूर्ववृत्तिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वतावच्छिन्नाभावस्यमानैजात्यानुपासिनोदृशत्वा
दृतःकथंतत्राबाधबोधःप्रसतत्याह। सर्गकामइति। अत्रहिंसागावधिसाकालोत्तरत्ववदन्यापत्तिस्वरूपयागप्रभाश्चरत्वगांस्वर्ग
त्वसामानाधिकरण्येनभासतेतत्रच्यावज्जपदार्थयागलाभाः। अविकस्याकालोत्तरवर्तिव्यन्पूर्तितैःभावरहावधिमस्य
सफलःक्रिः। अन्यपवनावधियागादिकारणकालोत्तरत्वदस्माद्वतोऽप्तकोयागाइतिविशिष्टवाक्यार्थोः। अन्यथामेयावलंतुप्रवति

भा.व.

तत्पर्यन्तत्वगृहाद्युत्तरकालानामप्यनपस्त्वमाद्येष्टकत्वं विशिष्टसत्तापर्यन्तज्ञानमेवचतन्नत्तीकमिति। केचित्तु एवं चात्रैतन्मात्रं विशिष्टस्या
र्थः। अन्यथासिद्धत्वसेवनिष्प्रमांशस्यापि पश्चात्कालीन इति तात्पर्यकत्वस्य हेतोर्व्वैयर्थ्यात्स्वकालीनत्वस्याकल्प्यत्वात्तत्त्वरूपसंबंध
रूपसाधनत्वपक्षेतुतद्दैवष्टीयतेनयस्तत्स्ववतादेशानमप्यासिद्धनियतस्यैवचोन्नीतनियतत्वेनोत्तरकालेवेज्ञात्कल्पनेमाऽङः
।परिचायकपरस्य विशेषणापरत्वेऽन्यथासिद्धत्वेहेतुत्वमनुपपन्नं अपक्षसत्त्वापरत्वेपरिचायकतास्तुपरामर्शेनतत्पावेतादि
नालिंगस्यहेतुत्वसाधनेन अनुपपन्नमत आह। परिचेयस्यावर्त्तकमिति। अत्र परिचेयपदं विषयतया व्यावर्त्तकत्वमाप·
व्यावर्त्तकत्वमात्रेतु परिचायकपराः। वक्ष्यमाणवृत्तिकादृविपक्षस्यउपलक्षणविशेषणतावातव्याप्यामिति परिचेयविशेषणं
गमावादितियथापावेह। तच्चेतादिनाऽरत्वेवविशेषतरामावाडुपलक्षतावच्छेदकाभावादित्यर्थः। ततेपरिचेयस्य
वर्त्तकतेननुद्वंद्वस्यपयाजनकत्वायांदृत्वेनोपलक्षणाउपलक्षतावच्छेदकाभावाच्चापिशेषणांव्यंजनकत्वात्तत्पालिंगम
पिसादित्वांशकोनिराकरणायाह अवच्छेदकतामात्रेणेति। मात्रपदेन निरुक्तोपलक्षणत्वविशेषणात्वव्यवच्छेदः। यथाश्रुतं एम·
तादृमानस्यपर्वतत्वादिजन्यतयाचेतरविनिगमनाविरहेनायावद्विशेषाजन्यत्वात्तिदावरेसस्तिद्वावापियद्वतावच्छेदकादेनात

न्यनकत्वमननिमितं अत आह हेतोर्यद्विशेषणतात्पर्यादतोपत्तद्दृत्तयास्वनिष्ठाविनामनलंयोजयति यद्विशेषणेति। तादृशोपिविशेष्य
विषयाशाब्दो (सामान्यव्याप्तौ पतद्दृतयाप्तौ पक्षधर्मतेति। तथाचकमरूपविशेषणामादायहेतुसत्वेनधूमविशेषणानमत
सिद्धौनापौताम्रित्यर्थः। धूमविशेषणोकेसादेः। यद्यपिधूमसमानकालत्वाद्विपक्षधूमविशेषणोकेतेवमतेपादत्तपापि अत्रा
र्थक्रमाज्ञाणात्पाउक्तमेवल्लंघ्यव्यारव्यातेति। अतएवप्रथमपवितमपिधूमत्वानिसादिशेषदर्शयतिताऽऽप्यसेनादेनाताउप्यसावि
शेषणाभितद्भूमसमकालीनत्वेनवह्निविषयकत्वसत्तद्विशेषणाजनेसेतावैतेवधूमजन्यत्वात्सिद्धौतापमानतांशस्यप्रयोजनमाहात
त्वेतोनसापोति। विशेषणासमानकालीनतायव्रपादनेयायद्धर्मविशिष्टाऽशाब्दो आद्धिःसातदूर्मवनोस्यर्थः। सात्तयान्यामिवारर
स्याश्चाच्याविशिष्टदिति। धूमकालीनवह्न्यादिभिन्नसमासयहेत्वमत्तत्रपपादयितुं धूमसमानाकालीनत्वेसाध्यतावच्छेदकेनिवे
शितोधूमध्वंसादिति। धूमध्वंसादिहेतुकानुमितौधूमध्वंसस्यैवजनकत्वेनतद्वन्निधूमसमानासत्वेनचधूमजन्यताभावस्यातिरू
व्यार्थधूमसर्पत्तानुधावनं। तोद्वयानुमितौविशेष्यादिवत्पत्तस्ययथाऽऽश्कृतस्वसत्तााह्यावर्थ्यः। विशिष्यतिशेषणमावेति। विशेष्यविशेष
णामावापन्नंयन्नत्सामानकालीनत्वेनेसर्थः। एवंतोधूमकालीनवह्निमानित्यनुमितौविशेष्यविशेषणतापन्नोनधूमइतिनचापि

वारइतिभावः। धूमीतरेति। अंतरपदं स्वरूपकथनपरं। विशेष्ये विषयताभावापन्नस्य तस्य समानकालीनतापास्यस्मिन्ननुमितिविशेष
णतापाः पक्षतावच्छेदके साध्ये वह्निप्रभावात् तं तदानीमिति। पूर्वधूमकालीनतत्साध्येऽनुमितिविषयत्वदृष्टस्यैव पक्षविशेषणतापन्न
न्नतदंशेपि तु तदानीमिति। तदानीं धूमवान्पर्वतः पक्षः। विशेषणे साध्यविशेषणीभूतकालन्हपे। तथा चेयं तत्रिविशिष्टविशेषणतापन्न
न्नसमानकालीनत्वस्यज्ञानविवक्षायां त्वपि दोषइति विशेष्यपदमुख्यविशेष्यतापर्यवसायकं साध्यकमिति ध्येयपद घुष्येकस्य च धूमोविशे
ष्ये विशेषणे न विशेषणानां तथापि विशेष्यविशेषणतावच्छेदकालीनत्वप्रतियोगितयाभानं विवक्षितं। तदानीं धूमवानित्यत्रावि
शेष्ये विशेषणतावच्छेदे न धूमस्य कालीनत्वप्रतियोगितयाऽनुमेन किंतु सत्तात्मयोगोवेतिन व्यभिचारस्ते पंः। ननु धूमवान्पर्वतोव
ह्निमानित्यनुमितौ पर्वतत्वाविशेषणतावच्छेदे न धूमस्य वह्न्यनुयोगिककालीनत्वप्रतियोगितया विषयत्वमत्र किं मानमतआह। अत्र
नुभवसिद्धइति। तदानीं धूमवानित्यादितो धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेर्वैलक्षण्यस्य सर्वानुभवसिद्धतया तत्स्य चानिरुक्तवि
षयताविशेषातिरिक्तस्यासंभवादिति भावः। विशेषणसमकालीनत्वस्यात्र विशेषणापदस्य पूर्वं विशेष्यपदस्यासार्थक्येनारस्मृत्या
धार्थ्यानंतरमाह विशेषणमित्यादिना। विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नस्य प्रयोजनमाह। धूमकालीनेत्यादिः तत्र विधेयपदस्य वह्नेर्व राम.

मानविशिष्टधूमकालीनत्वमात्रेऽपि विधेयतावच्छेदकधूमकालीनवह्नितावच्छिन्नस्य न धूमकालीनत्वेन भानं तथा सति धूमकाली
नधूमसत्ताव न वह्निमानित्यनुमितिसाकारः स्यादिति भावः। यद्धर्मविशिष्टस्येत्यस्य फलमाह। धूमवानित्यादिना। अत्र च पर्वतेतर
त्वं तत्पक्षनिर्देशः धूमस्य हेतुत्वे साध्यमत्तावत्तस्य व्यभिचारइति आलोकादिस्थले न धूमवत्त्वविशिष्टेति। पर्वतेपि धूमकालीनव
ह्निविशिष्टधूममेव दर्शयन्निदं पर्वतस्य पक्षतायां धूमविशिष्टे धूमकालीनवह्निमत्त्वं भासते एवं तथापि पक्षतावच्छेदककोटिनिवि
ष्टधूमस्य पक्षतावच्छेदककोटिनिविष्टवह्निनिरूपितसम्बन्धे विशेष्यतावच्छेदकत्वेनैव विषयताउद्देश्यविधेयभावस्यैवोद्दे
श्यतावच्छेदककोटिनिविष्टविशेषणानां परस्परान्विते न परस्परानिरूपितस्यानि विशेष्यतावच्छेदकत्वेन विषयता नत्वप्रयोगमा
त्वात्किंतु तादृशनिशेषोद्देश्यतावच्छेदकस्य तादृशाविधेयनिरूपितस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वेनैव विषयतेनेति भावः। पघूपेवि
धेयतावच्छेदकावच्छिन्नस्यावि धेयत्वेन विधेयतावच्छेदे दन यद्धर्मसमानकालीनत्वेन भानमित्युक्ते विनसामंजस्यं यद्धर्मविशि
ष्टइदं व्यंग्य प्रकृते वह्नेर्विषयत्वेन पदं दोरिविषयत्वात् तदंशे धूमसमानकालीनत्वस्याविषयतात्। तथा निश्प्रकृते वस्तुगत्यापि
द्धिविधेयतावच्छेदकतद्वाच्छिन्नस्य यद्धर्मसमानकालीनत्वं भासमानतस्य तेवेविवक्षितं तत्रविधेयत्वेनाविषयतावच्छेदे न सनोन

भाव· पक्षधर्मताविशिष्टस्यैव पर्यवसितमिति । तादृशविशिष्टे तादृशधूमक्तेनेहेतुमत्तालोकविशिष्टपादविशिष्टपक्षतावच्छेदकवत्त्वमवद्धमका
लीनवह्निमत्त्वे तत्पर्वतत्ववत्त्वेसर्पः । वह्निमत्त्वाभिमानाभासात्तद्रूपतयुपत्रेते । मतान्तरमाह । सम्बन्धमपादयेति । धूमकालीनवह्निमानित्यनुमि
तौ धूमकालीनत्वस्य प्रकारतया भानान्न दोष इति भावः । पत्रकालीनत्वसम्बन्धेन धूमविशिष्टवह्नेर्विषयत्वे सिद्धतत्त्वव्यभिचारदर्शनाद्विधेय
तावच्छेदकावच्छिन्नमित्याद्यर्थकम् । एवं धूमवान् पञ्चधूमविशिष्टवह्निमान् पर्वतो वह्निमान् धूमालोकादित्यादौ व्यभिचारस्थले यद्धर्मविशि
ष्टस्य यत्र पक्षता तथा वह्निसम्बन्धमपर्यादयेति विवरणोनोतिव दंतीसस्वरमोदर्शितः । अत्रापि हेतुतावच्छेदककोटिनिविष्टविशेषणा
नां पारम्पर्यविशिष्टेपसाध्यस्य मानाङ्गीकारे व्यभिचारः उदस्तावान्तरत्र सरसादाह । अथ वेति । विशिष्टज्ञानत्वादिस्वविशिष्टत्वं स्वानन्त
त्वं तत्त्वाविनष्टत्वात्तद्विशेषणत्वात्तद्विशेषणत्वे पर्यवसानम् दाह । विशेषणतोति । धूमकालीनं यन्नवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमेन का
लीनवह्निमान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वानुमितौ हेतोरसिद्धेर्वारणाय एकास्मिन्नेवेति यद्धर्मेति वत्तद्धर्मे तद्धर्मसमानकालीन
त्वस्यापि ग्रहणे अनुमताभावस्य सारवंऽन्तानो वैयर्थ्यात् धूमकालीनवह्निमान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयानुमितौ तु हेतौ राम·
रसिद्धत्वादेहेतंतसोगोवधूमरूपलिङ्गजन्यमतानुमाने कोविच्च समानकालीनत्वग्रहजन्यतानवच्छेदकमथयद्धर्मसमानकालीनतावगा

हित्वं च तादृशज्ञाने तत्र तद्धर्मेण समानधर्मः । तं कञ्चिदव्याप्याणांशे लिङ्गसमानकालीनतावगाहित्वं च समानकालीनत्वग्रहजन्य
तावच्छेदकमतो न धूमसमानकालीनवह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयानुमितौ हेत्वसिद्धेः । रत्यं वश्यकास्मिन्नेवेति यद्धर्मेति नेनवि
वक्षितार्थमित्याहुः । एवं चेति । धूमकालीनवह्निमान् धूमविशिष्टवह्निमान्वा धूमवत्त्वादित्यनुमितौ तु वह्नौ प्रकारतया संबंध
विषयता धूमकालीनत्वग्रहस्य हेतुता न व्यभिचार इति इदं वा ल्लावधेयापत्ते च यपि च धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ धूम
कालीनत्वं वह्नौ संसर्गविधया भानं विषयः तत्र धूमः कालीनत्वसंबन्धेन वह्नौ न प्रकारः धूमस्य वह्न्यंशे प्रकारत्वेन । किं तु वह्निनिष्ठ
धूमकालीनतावच्छिन्नसंयोगसंबन्धेन वह्नेः पूर्वमेव वा पर्वते प्रकारत्वे परंतु धूमस्य संयोगेन पक्षे समानकालीनत्वसंबन्धेन वह्नौ
प्रकारतैव चैवं धूमवान् पर्वतो धूमीय वह्निमानित्यनुमितौ कारस्यादिति वाच्यं यत्रानुमितौ धूमस्य वह्नौ प्रकारतत्त्वे न तथाका
लसंबन्धेतात्पर्यहेतुपर्वतत्वविशेषणतावच्छेदकेन धूमस्य कालीनत्वसंबन्धेन वह्नौ प्रकारत्वेते ति । धूमवान् पर्वतो वह्निमानितिवत्तदाकारादि
ति एवं च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नतत्समानाधिकरण्याप्यव्याप्यतानार्थमितिभाङ्कः । न तु साध्ये पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वावगाह
नुमितौ निरुक्तहेतुमत्त्वेन पक्षतावच्छेदकोऽजन्मत यामाव्याप्यतात पक्षत्रयेऽपि व्यभिचार इमतन्त्राह । पक्षतावच्छेदकेति नन्

भा॰ व॰

गंधप्रागभावावच्छिन्नो घटो गंधवानित्यनुमितौ पक्षतावच्छेदकगंधप्रागभावकालीनत्वस्य गंधे भानांगीकारे व्यभिचार इत्यत आह ।
न चैवमन्वयेति । कालादेरिति । तत्र गंधप्रागभावो न पक्षतावच्छेदकः किंतु गंधप्रागभावकालः तदवच्छिन्नत्वं न तत्कालीनत्वं भासते
। अवच्छिन्नत्वं तु स्वरूपसंबंधविशेषो न तु नष्ट इति तेन गंधप्रागभावमादाय तत्समानकालत्वग्रहाजन्मेत्यादिविवक्षायामपि न व्यभि
चारः । नन्वत्र कालिकसंबंधेन घटवति काले नैव संबंधेन पटः साध्यः तत्र घटवान् पटवानित्यत्र कालत्वादिसत्त्वाद्व्यभिचारो पक्षता
वच्छेदकसामानाधिकरण्यस्य घटसमानकालीनत्वरूपस्य पटे साध्ये । वृथा हि व्यभिचारस्येति वाच्यं तत्रापि घटसमानका
लीनत्वस्य पटे भानांगीकारात् किंतु घटत्वकालाद्यनुयोगिकः पटप्रतियोगिकः कालिकसंबंधः पक्षतावच्छेदकसामानाधि
करण्यरूपस्तत्र भासत इति केचित् । नाय एकस्मिन्नन्वये इति समानकालत्वं न विवक्षितं तथा च कालिकसंबंधेन यद्धर्मप्रकारकज्ञा
नाजन्याया शाब्दी तद्धर्मसमानकालत्वं हेतुत्वात् इमे जन्येति व्याप्तिः तेन घटवान् पटवानित्यत्रानुमितौ न व्यभिचारः कालिकसंबंधे
न पक्षतावच्छेदकघटप्रकारकज्ञानाजन्यत्वात् तद्धेतुत्वमनात् । धूमकालीनो वह्निमान् धूमध्वंसादित्यादावपि कालिकसंबंधेन ध्वंसम
प्रकारक धूमकालीनत्वज्ञानजन्यत्वात् तद्धेतुत्वाभावेन व्यभिचारो वा । धूमकालीनघटवानयं तो वह्निमान् धूमादित्यादो ध्वंसम

कालीनवह्निमानयं पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादाविव हेतुत्वे गौरवं धूमजन्यत्वात्तमानं प्रत्यक्षकोमेत्यायप्रत्यक्षे तहेतुसत्त्वस्य पापाधामिसाद्धः
। इदंडीतिपर्यपच्चमत्र वर्ण्यहेतु स्वविशेषणतातेन विशेष्यस्य सा हि विशेषणतामावायत्तेने नास्ति साध्यसंपूर्णतासाधारणा विशेषणातं तु
त्वेनं तथापि साध्यादंडाघवच्छिन्नं घटं बुद्धिस्मीक्ष्यमगच्छतीति शब्दप्रयोगस्तत्र व्यावृत्तिर्बोध्या यत्रैकं विशेषणं विशिष्टे विशे
षणांतरं वैशिष्ट्यं भासते तत्र शाब्दबोधेऽपि नादृशेषणास्समानकालीनत्वं विशेषणांतरे संसर्गविधया भासते । तथा च दंडविशि
ष्टपुरुषे रामनवैशिष्ट्यभाने दंडसमानकालीनत्वं विशेषणांतरसंसर्गविधया भासते । नेयात्रदंडविशिष्टपुरुषे रामनवैशिष्ट्यमाने द
डसमानकालीनत्वं समानाधिकरणे भासत इति नचेदंडजन्यत्वसाध्याभावाद्व्यभिचारः शाब्दपदे न वा हि तदृशिभावः । तुस्येति । उपनीत
भाने विषयस्याहेतुत्वादिति भावः । प्रत्युपनीतभाने समानकालीनत्वं न भासते भानेवाए तदन्वमानेनूनत्वात् पितादृशविषयज
मतमस्य येषामितु स्यात् । तदा शाब्दबोधेन पान मुक्ततेदस्येतत्स्वनायतुल्यमापत्नयेस्तुके । उपमितीति तथाभानसंभवेतत्स्य
लमपि दर्पास्यात् । नीतहाण्यायतानय दृष्टंश्रवपरमिति । न तु धूमस्यानीनत्वाय हेवह्निगत्वातीन धूमस्य पत्नपानधीस्तत्राणीन
धूमकालीनत्वावगाहित्वानुमितौ निरुक्तहेतुसत्त्वेनानीतत्वमप्यव्यवहितपूर्वकालासत्त्वेन निर्व्यापारत्वात्तत्राजनकत्वेन

भाव.

साध्यसमानाधिकरणस्य तत्राह। एतन्नयेनेति। आधाराधेयभेदेऽप्यतीतानागतादिसाधनेऽनागतत्वादिपरिग्रहः। अतीतत्वादिम
त्त्वहेतुव्यभिचारेण हेतुतेन तत्तत्समकालीनत्वेन सामानाधिकरण्याभावादव्यभिचार इति भावः। अतीतलिङ्गतानादृशानुमि
त्युपगमे तत्र मिताद्याराप्रकारान्तरमाह। कालो नेति। अतीतलिङ्गकालीनत्वावगाहिन्यनुमितेस्त्वतीतलिङ्गकालावगाहित्वे
न वर्तमानकालावगाहित्वाभावान्न हेतुसत्त्वमिति भावः। ननु वर्तमानकालस्यैवातीतलिङ्गादिकालानपायानन्ततादृशा
नुमितौ हेतुसमानाधिकरणस्य तत्राह तद्विशिष्ट इति। वर्तमानकाले लिङ्गविशिष्टो विशेष्यः शेषः। काले वर्तमानत्वे तद्विशिष्टो शे
षयमानत्वमित्यतो न तथा वर्तमानत्वमेव धर्मो विशेषणांशे कामित्याशयेनाह। वर्तमानत्वे चेति। तथा च वर्तमानपदस्य समानका
लत्वे साध्यादिकमेव व्याप्तिर्वाच्या। कश्चिदित्यस्वरसबीजं तु धूमसमानकालीनत्वेन वह्न्यवगाहिन्यां धूमवान्वह्निमानिति
कोऽप्यनुमितिः प्रतीता दृश्यते धूमस्य साध्यत्वे न कारणतानात्पत्तिर्वा लोकालिङ्गकानुमितौ हेतुसत्तोत्पन्नोऽन्तःकार्यकारणभा
वस्य व्यभिचारः। तत्कालोकसमानकालीनत्वस्यैवावगाहने तादृशकार्यतावच्छेदकाभावात्। तथा चातीतधूमसमानकाली राम.
नत्वावगाहिवह्न्यनुमितिर्लोकारेऽनुक्तकार्यकारणभावस्य व्यभिचाराज्ञानादृशानुमितिसत्त्वानभ्युपगमेऽपि अतएव मिश्रमतनयायोन

स्यैव समानकालीनत्वावगाहित्वेन तादृशलिङ्गजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वं वक्ष्यतीति केचिदिति। पर्वतो धूमकालीनवह्निमानित्या
लोकादिसादिधूमानन्तरं व्याप्तिवारणमतो विशेषणाप्रदत्वविशेष्यतावच्छेदकप्रवमाह। विशेषणामिति। एतन्मतेऽती
तलिङ्गतानायत्तो दृशानुमितिस्तत्र पक्षतावच्छेदकधर्मे वर्तमानत्वधर्मे विशेषणामित्याशयेनाह तथा चेति। पर्वतो नेमितद्वृ
त्तिनिरूपितत्वमुख्यविशेष्यतावच्छेदकनपाधर्मस्यमानत्वमप्रधर्मानरस्यान्तरपदं। अत्र यावद्विशेष्यतावच्छेदकसमानका
लीनत्वप्रकारेण भगवतोऽमानत्वद्विशेष्यतावच्छेदकजन्मोत्पन्नत्वादित्व्याप्तितेन वर्तमानपदत्वावच्छेदकमात्रजन्यत्वाना
पत्तिरन्वयानवस्तुतावच्छेदकस्यापि विशेष्यतावच्छेदकतया तत्समानकालीनत्वावगाहित्वमिति पक्षतावच्छेदकाजन्यत
पाक्षिव्यावर्तस्य तेनाह। मतमेति। ननु वर्तमानत्वस्यापि विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टस्य धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहित्वात्तादृशी
ज्ञानं तत्पादनस्य कस्य जन्यमिति तेनानवर्तमानस्य समानकालीनत्वावगाहानुमितिफलं मुख्यविशेष्यत्वानुपपत्तिर्वा धूमकाली
नवह्निमानित्यनुमितौ साध्यांशे धूमकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतया वह्नित्वस्यापि साध्यांशे समानादृष्टतात्मजन्यानयान व्याप्ति
वारणसत्त्वाह। समानेति। तादृशस्य विषयत्वेनादृशसमानकालीनत्वविषयत्वे प्रतिज्ञाप्रमाणं प्रतिज्ञोपायः प्रतिपाद्यं यदि

भा॰२ शेष्यतावच्छेदकत्वमनंतस्येत्यर्थः। अत्र पक्षतावच्छेदकादेरनुमितौ जनकत्वेनतदन्तर्भावमतंव्यर्थमुपात्तमितिविषयत्वमात्रेणधर्मिमा
त्रस्यैवतुल्यमानुपपत्त्याजनकतेहेतुविशेषणावैयर्थ्यादिसत्त्वरसः। कार्यत्वादिमत्त्वेनहेतुमित्त्वःपरामर्शमाशात्वेनानिष्फलत्वनक
तावच्छेदकरूपेणव्याप्याधारंप्रतिजनकत्वमित्याशयः। व्यापारंमात्रपरामर्शमनिरूपितत्वं। लिंगत्वादिनाफलंप्रतित्र
त्वमितिनिरस्तादृष्टेनापरामृश्यमाणत्वेनाप्यतात्पर्यमाह। लिंगत्वेनैवेत्यादिनां कार्यादिसत्त्वरसः तद्बीजंतुलिंगपरामर्शत्वे
नपरामृश्यमानलिंगत्वेनवेत्यत्रादिनिगमनाविरहएवलिंगस्यकारणत्वेबीजं। तत्रपरामृश्यमाणलिंगत्वेनैवकारण
त्वंयाहयनिनालिंगत्वेनेति। विशेषणतावच्छिन्नविशिष्टपरामर्शस्यकारणताभेदेलिंगस्यविशेषणत्वं अतएवकारणत्वात्तस्यलिं
गस्येदंबीजं। विशिष्टस्यलिंगविशिष्टपरामर्शस्यविशेषणतावच्छेदकंप्रकृतेलिंगत्वेतन। कारणत्वंमाध्यव्याप्यतादौ
स्यादिनापक्षधर्मत्वपरिचयः। नद्याःसिद्धावपि। वृत्तिनियामकत्वंयेनसाध्यतायांगगनादिसाध्यानिरूपितव्याप्तेर्ज्ञापकत्वे
संयोगेनहेतुतायांवपक्षधर्मत्वस्यासिद्धेरित्यर्थः। अतएवानन्तरपरामर्शविषयतावच्छेदकमात्रंपक्षेपायाव्याप्यत्वंपरामर्श राम॰
र्शविषयतात्रूपंनवाधिकारणत्वं। अभावत्वंतेनस्वमादिपरामर्शमात्रस्यैवविषयतावच्छेदकंतदवच्छिन्नत्वंन

त्वमात्रस्यैवपालितंविसंवादायोगित्वकारणत्वादभावाभावस्याधारणाभावत्वादभ्यवतावेतिद्रष्टव्यं। अनुमेयपक्षकादौवत्वमात्रस्यैवप
रामर्शविषयत्वमित्यभिप्रायेणोक्तमिति। अथनत्वेवेष्टापत्तिनिरस्तात्वानवेत्यमिति। इदंवत्वमात्रस्यैवहेतुत्वंनतुतादृशपरामर्शीनय
व्यतिरेकव्यभिचारीवाक्तिसाधवत्वमोचनम्हेतुतावकल्पकत्वमतआह। अथयेनितिरेकादौपपादसंरसमन्वयःनज्ञान्तिनिविष्टस्यतत्पक्षी
भूतानामनतावच्छिन्नस्यजगतएवेति। अत्रापिइष्टसाधनतान्नाघनयव्यतिरेकवशात्तत्वहेतुविषयतावच्छेदकीभूताभाववता
पवत्तिअनुमितितएवहेतुतापादेत्यर्थः। ननुउभयनिगमनाविरहरूपंकारणतामाहकसत्वादिष्टापत्तिरेवात्ताहननवेतियाभि
पक्षधर्मत्वेनाविवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइत्येवमाकारकज्ञानविषयत्वात्तदिदमर्थः। तादृशज्ञानत्वेनैव। वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत
इत्याकारकज्ञानेवानतुवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइतिज्ञानेधूमेपत्वज्ञानस्यपर्वतत्वज्ञानेनव्यावृत्ताविषयताविशेषयोरुभयोरसिद्धेःसता
तिरिक्तोनातिरिक्तोवेत्यसंदेहेततदथोपनयाहृतशाब्दविषयतायाविशेषणसंबधेनतादृशविशिष्टविषयत्वविशेषहेतुत्वेकार्यताप्रसंगायेनवि
निगमनाविरहोनस्यादतआह। किंवेति। तादृशज्ञानेतिपरामर्शत्वकृतानेतत्यर्थः। ननुकारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्वं
कार्योपधानेतंत्रंपरामर्शाभावदशायांचनपरामर्शविशिष्टसत्वमतोनानुमित्यापत्तिरित्यतआहकारणतेति। अवच्छेद्यताक

भाव· हेतावित्यत्रोक्तं तादृशीयेति। कारणतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः। गोत्वादिति। विशिष्टसत्त्वस्याविशेषणाविशेष्यसंबन्धसत्त्वगर्भत्वाद्गुरु-
त्वादित्यर्थः। यद्वोऽपि वेति। विशिष्टसत्त्वेऽपि परामर्शविन्मशपुमावाविशेष्यादृष्टसंबन्धे नैरपेक्ष्यर्थः। अपि त्वादात्म्यतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्या-
मपीति किं चेति। ननु अन्यत्र कारणतावच्छेदकोपन्यस्तेति कारणत्वात्तदेव कार्योत्पादसंभवात्र विशिष्टसत्त्वं कार्योपधानेन तत्र समुच्च-
ते अत्रानुपरामर्शभावकालेऽनुमितस्तत्स्यात्परामर्शविशिष्टसत्त्वमेवानुमित्यात्मककार्योपधाने तंत्रं नान्यमत आह। परामर्शवि-
शिष्टेति। अत्रानुमितस्तन्नोपरामर्शविशिष्टसत्तापेक्षया परामर्शत्वेत्त्वापवादादिशिष्टसत्त्वे विशेषणामतत्स्यावश्यकत्वाच्च।
तथात्वं हेतुत्वं तत्र परामर्शहेतुत्वे। नातिप्रसंगशंकापीति। विषयस्तदानीमसत्त्वेपि तादृशपरामर्शादनुमितस्तादृशस्य सत्त्वे-
त्यदृताद्धेतिभावः। अपेवामिति। संयुक्तेन्द्रियहेतुत्वेपद्घाकस्यावि दृष्टपसंयुक्तादेन्द्रियादपि कार्योत्पत्त्यात तत्संयोगविशिष्टेन्द्रि-
यहेतुत्वे वक्तव्ये लाघवादात्वयस्यैकत्वात्तद्विषयेन्द्रियसंयोगत्वे वहेतुत्वादित्यर्थः। तथा च विनिगमनाविरहेणारं द्रियस्य कारणता-
त्वमिति सिद्धान्तोऽसङ्गेनेति भावः। पादिस्यानामिति। त्वक्त्वादौ दोषदिपनाशक्तत्वे वस्तुःसंयोगस्तत्त्वेपि वायुप्रत्तानानुदयात्तत्त्व- राम
तंत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां त्वक्त्वादीनां कारणत्वमिति भावः। अन्यथासिद्धत्वानस्य करणस्यानाशे परामर्शसत्त्वेऽनुमितिवत्वक्त्वनी

श्कालेन त्वक्संयोगसत्त्वेनात्वक्संयोगमन्निरेवेति नस्तत्तंत्रान्वयव्यतिरेकसंभव इत्यत आह। सत्वेति। तथा च त्वक्त्वेन वाऽवच्छिन्नता-
वच्छिन्नं प्रतिकारणतानां त्वक्संयोगव्यापारकत्वेन व्यापारेणाव्यवधानान्यथासिद्धिरिति भावः। इदं चात्रान्वये यत्वक्त्वस्या-
द्वृषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुता नव्यवाद्भृषत्वावच्छिन्नं प्रति त्वक्संयोगत्वादिनैव हेतुता न तु त्वक्त्वेनापि गौरवात्तदनतरं त्वक्त्वादि-
नाद्भृषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव त्वक्संयुक्तसमवायत्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वमित्याद्यन्यत्र विस्तरः। अनुमितेति मात्रेणापीति। तो। सत्वे
त्रान्वयव्यतिरेकौ। लौकिकप्रत्यक्षात्मकपरामर्शजन्यानुमितौ तत्परामर्शद्वारा लिङ्गस्यान्वयव्यतिरेकसत्त्वेपि अनुमित्यप्रा-
त्मकपरामर्शजन्यानुमितौ तदसंभवादिति भावः। तदेवाह। नचातीतेति यस्यापीति। तस्यालिङ्गस्य। ननु विशिष्टकारणताया-
इत्यत्प्रमाणेन विशेषस्य लिङ्गस्य फलं प्रति कारणत्वग्रहेण तदुपपन्नयेव्यापारे परामर्शेऽप्रत्यापितस्य हेतुत्वं कल्प्यत इत्यतो दृ-
पप्याप्यापि परामर्शो व्यापार इत्यत आह। अपि चेति। तत्स्वरूपेति। अस्मन्मते तु तन्न स्वरूपयोग्यत्वेन कार्यावच्छेदकं एकार्थ-
समवायसत्ता मन्तित्वानकारणतावच्छेदकेन समं कार्यसमवायासत्तिनीयत्वे तो। व्याप्तिपक्षधर्मतादेः परामर्शनिष्ठकारण-
तावच्छेदकस्यानुमित्यात्मककार्यसमवायाभावादिति भावः। इच्छेतिरच्छापात्मा नस्य इतीवेच्छाया। अस्वलेम्मिस्यदुःखेवा

भाव॰ धर्मस्य स्मरणोत्तीतिश्च प्रसिद्धिविशिष्टत्वाज्ञाने विशेषणाज्ञानस्मरणादवोधेयपदार्थज्ञानस्य हेतुते यथासामानाधिकरण्यं प्रमासामानाधिकरण्यं तु न
हरूयोयत्नमवच्छेदकं तयेत्यर्थः अनुमितौ विति। अत्र पदार्थत्वानुमितिः नदानास्यैदेशोत्तरपरामर्शस्यैतद्रूपव्यापकतेवका
रणतापांनिविष्टात्तत्रवकारणतायाः कार्यतापाश्चघटकः समवायएवकारणताघटकसंबंधेनकारणमत्येयन्नतत्रका
र्यताघटकसंबंधेनकार्यमुत्पद्यतइति न तृतीयपरामर्शस्यैतस्मैतीयानुमितिः एतेनानुमितिसामानाधिकरण्यस्यप्रत्यास
त्तित्वे तृतीयपरामर्शादपि मैनस्यानुमितिप्रसंगः तत्परामर्शस्यानुमितिसमानाधिकरणत्वात्तद्वदनुमितिसामानाधिकरण्य
स्य तथात्वेप्रमासत्त्विभेदेन्व्यापकतामेशादनंतकार्यकारणभावप्रसंगस्तद्वस्यएवेतिपरास्तं। एकोतिभावियस्वके पतोसंबं
द्धिमान्घटएवमिन्नत्वेसतिघटमिन्नवान्हिरत्यमिन्नत्वादित्यादौ एकाम्योमामावविशिष्टं स्तोऽन्यप्रामोन्यामावो हेतुः अत्रानिवेश्य
घटेससंतमानं नृघटमिन्नेवान्हिरत्यमिन्नत्वादौ व्यभिचारितेतिविशेषणमुपात्तं एवमन्यत्रापिसाध्यस्यं हिसोत्कटतासाध्यश्च
मैकमेदविशिष्टोपरसाध्यत्वमधेरोवर्त्तमानतो लिंगंइति साध्यवच्छिन्नमेरसमनुसाध्याभावत्वात्सवर्त्तमानतंमर्वेत्तनसं रामः
भवतीतितत्रोक्तं। ननुध्वंसप्रागभावादेर्वर्त्तमानस्यादिं गतेवर्त्तमानवेध्वंसभानापत्तिर्वाधकेनेवापास्तत्वान्तु ध्वंसप्रागभा

वादिर्लिंगमितिशंकैवनावतरतीमतआहतिस्येवेतिप्रागभावस्यध्वंसस्येवेत्यर्थः विरोधिंकानेति। यत्र यत्र ध्वंसप्रागभावस्तदुत्तरका
ले तत्रवान्हिसंदायत्र ध्वंसस्तत्पूर्वकालेतत्रवन्हिरितिक्रमेणसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहादित्यर्थः तत्कोनीनेति। ध्वंसप्राग
भावादेकालीनेत्यर्थः अस्तु यदा सवान्हिरत्वं विवक्षोतिनिपत्तेति। अव्यभिचारितत्वं नियतत्वं सामानाधिकरण्यं प्रागभावादा रूपं
वच्छिन्नमितिभावः नावच्छेदकमिति। व्याप्तौरितिवच्छिन्ने किंवा तरति। ध्वंसप्रागभावत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वेपि तत्र व्याप्ति
सत्तेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतोः सत्त्वादित्यर्थः ध्वंसप्रागभावत्वादेरवच्छेदकत्वं साध्यति। नन्वेतादृतिएत
तत्ता त्ध्वंसप्रागभावादेरनवच्छेदकत्वं व्याप्तेर्नियतसामानाधिकरण्यस्य तस्यैव च ध्वंसप्रागभावत्वस्यैवातत्थात्वान्न अवच्छेदकत्वात्तत्व
था। व्याप्तेरवच्छेदकत्वानियमेप्रतियोगितत्वादीतिवस्तुतः प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो दृष्टव्यः सत्वादि सामानाधिकरण्यमिति। यद्व
मैविशिष्टसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितत्वादिकं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकस्य धर्मस्येत्यर्थः गौरवादिति। ध्वंसप्राग
भावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वस्य ध्वंसप्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वरूपत्वेन धर्मसमनियतत्वेन प्र
तियोगितानवच्छेदकत्वादित्यर्थः एवंचेति तत्यांवापिचेसाध्याभावः समोवान्हरेवेतिभावः तत्वं ध्वंसप्रागभावत्वं अतएवाग्रे

भाव॰ रवादेवतद्धीरितिगौः साम्नावत्त्वानन्तलोम्नेहाद्यद्द्रव्यं गुणादित्वादावित्यर्थः साम्नादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्यगोनिष्ठात्वं
ताभावप्रतियोगितात्वरूपतच्छ्वर्मसमनियततयागोत्वेनावच्छेदकत्वादित्यर्थः। एवं साम्नावान्गोत्वादित्यत्रापिनयेसाद
।अास्थितंवेति। गोत्वनिष्ठासंताभावप्रतियोगितात्वापेक्षयागोनिष्ठात्वंताभावप्रतियोगितात्वस्यन्यूनत्वादित्यर्थः। तेनवास्तुमते
नीलधूमत्वस्यावच्छेदकत्वतयाऽऽरूढत्वादितिभावः। अतिरिक्तत्वादिति। तथाचधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वस्यातिरिक्त
वृत्तितयानीलधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वसमनियतत्वस्यनघटरूपस्याभावेनन्तदवच्छेदकत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपितिभा
वः। प्रमेयधूमत्वादिनेति। प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादौ प्रमेयधूमत्वस्यगौरवेणप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपिहेतुसमानाधिकर
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकंयद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकंसधर्मः पारिभाषिकावच्छेदकत्वंतथा
प्रमेयधूमत्वंपारिभाषिकावच्छेदकंतथाहियद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वंसाध्यनिष्ठाभावप्रतियोगितात्व
च्छेदकतापन्नेविदमभाववद्वृत्तिः सधर्मः पारिभाषिकव्याप्यतावच्छेदकः नद्दंजलत्वेहादिसच्चत्वेहसमानाधिकरणाभावप्रति राम॰
योगितात्वंजलत्वनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतंयज्जलत्वसमाभावप्रतियोगितात्वंतरभाववद्वृत्तेसेवेतिमवतित्वेह

त्वंव्यापतावच्छेदकमितिगौरवज्ञानदशायामपिकंबुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीतिबलात्तद्गुरुरूपेपिधर्मोवच्छेदकः प्रतियोगि
तायाइतिमतेनेदमितिबहवः। तच्चिंतामः। धूमप्रागभावादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वस्यदासंगत्वाप्पत्तामान्येपत्तसामान्यमितिया
पात्तगमशेसेवपमात्रमितिहेतुतापाः एवंचवह्न्यापितत्वात्वलिंगस्यहेतुतापाः सामान्यतोव्याप्तत्वेनरूपितत्वात्पंचमनस्तद
शीकेसत्तव्याप्तिकावीजमाहतत्रैवव्याप्तामान्यत्वेनगौरवमितिप्रकांतेवलिंगतायेसयायगमशीलेगौरवमितिभावः अन्यथा
त्वमत्वेपिविशेषरूपेणान्वेतनियमेविशेषकारणोति विशेषकार्यप्रतिव्याप्तसामान्याकारणाकालादिगादौविशेषकारणा
नामवच्छेदकत्वसमवायादितिभावः। समानाधिकरणेति। यद्यपितत्वधूमः तदानत्रवह्निरितिव्याप्तौकालावच्छिन्नदैशिकसंबं
धएवव्याप्यताव्यापकतयोर्वच्छेदकः। पर्वतोवह्निमान्धूमवत्त्वादित्यत्रधूमकालावच्छिन्नसंयोगसंबंधेनवह्निः पर्वतेप्रकारतामि
तिमतांतरमाहपायत्नेसादिना। यत्रधूमस्तत्रवह्निःपदाधूमस्तदावह्निरितिसंबंधरूपव्याप्तिरूपज्ञानादेकत्वात्पर्वतसोःसमवहानं
वनरूपानुमानमितिगम्यर्थः। नतुनन्धयापिकालेएकोवह्निःपर्वतेन्योवह्निःसिध्यतुतत्तयाप्यतत्कालीनवह्निःपर्वतेनास्तिदृष्ट्वे
मतच्चाह। व्यमतिवाधकेत्वाच्चवादितिवरूनोमसत्वगतोदावनंतत्वीजनकालीनवह्निमान्पर्वतोवह्निमानितिसमहालंबनात्

भाव. मित्यैकालीनशेदैः योरेकावच्छिन्नसिद्धावपि तत्कालीनावच्छेदेन पर्वते वह्नेरसिद्धौ तत्कालीनवह्न्यनुमापत्तेः पर्वतेऽपक्षत्वं स्यादित्यतः पक्षताव
च्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण न तत्कालीनवह्निसिद्धिरतः समानाधिकरणपदमवच्छिन्नपरतया व्याख्येयं। पक्षतावच्छेदकेनादि
नाकालादीति। निरवच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनतत्सामानाधिकरण्येनानुमितिबोधनाय हि। अत्राय
ति। तत्स्थले मनुकरणीभूतव्याप्तिज्ञानासंभवः न तु संस्कारस्यानुमितिरूपफलाजनकस्य कथं व्यापाररूपपरामर्शं प्रतिजनकत्वम
त आह। फलेति। येन रूपेण व्यापारं प्रति कारणस्य जनकता तेन रूपेण फलं प्रतिजनकत्वमेव करणता। व्यापारनिष्ठं कारणज
नकतावच्छेदकं पद्मपंते नरूपेण फलं प्रतिजनकत्वमेव व्यापारस्तेन सामान्येन शंकतेन वेत्यादिना। विशिष्टपरामर्शं तेन स्मरणात्मकपरा
मर्शरूपव्यापारजनकतावच्छेदकेन न करणत्वं। नैवमितिकारणत्वं व्याप्तिज्ञानत्वेन। अनुमितिकरणतावच्छेदकेनाभिमतेन त
द्विशिष्टस्मृतीति। व्याप्तिविशिष्टस्मृतीत्यर्थः। विशिष्टस्मृतित्वेनाकरणत्वे मतपरामर्शकार्यतावच्छेदके न उक्तव्याप्त्यप्रयोजक
त्वमभिप्रेत्याह। व्याप्तीति। व्याप्तिविषयकज्ञानत्वं व्याप्तिविषयकनिश्चयत्वं विशेष्येति। व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्व राम.
व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतास्मृतित्वाभ्यामित्यर्थः। अप्रयोजकत्वमुद्धरति। नहीति। व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वव्या

प्तिप्रकारकपक्षधर्मतास्मृतित्वाभ्यामित्यर्थः। अप्रयोजकत्वमुद्धरति। नहीति। व्यभिचारमपाह ईदृशेति। इंद्रियसंयुक्ते न का
रणतेत्यसंयोगस्य न संयोगत्वेन कार्यत्वं जन्यत्वसंसर्गेन चाक्षुषादिकं प्रति इंद्रियस्य इंद्रियत्वादिना वह्न्युष्णादिना वा कारणतास्यो
गस्य च इंद्रियसन्निकर्षत्वादिना वह्नेः संयोगत्वादिना वा हेतुतासंबंधपदज्ञानस्पर्शादेः प्रति परता ने न यदार्थोपस्थितिं प्रति
च एकत्वेन विशेषीत्वेन तत्तद्धीत्वेन वा हेतुता। पदार्थोपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वात्‌ असंबंधविस्मृतित्वेन तत्तद्व्याप्तित्वेन वा शाब्द
प्रति हेतुतावत्पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन वेति नैकरूपेण फलव्याप्यं प्रतिकरणस्यान्वाकरणस्यजनकतावच्छेदकरूपे
ण फलं प्रति व्यापारस्य हेतुतेत्यर्थः। ननु व विशिष्टधीत्वेन विशेषणधीव्यापारस्य उक्तरविशिष्टज्ञानस्य विशेषणधीत्वेन ता
ऽतिविशिष्टधीजनकस्य सापर्वते विशेषणधीव्यापारत्वापत्तिरित्याशंकां निषेधति नन्वेवमिति। एवं उक्तनियमानङ्गीकारे भा
ग्वे हेतेति। प्राथमिकपदज्ञानस्य द्वितीयत्वज्ञानप्रसङ्गे ज्ञानप्रति विशेषणधीत्वेन हेतुतासंबंधद्वितीयस्यापित्वतीयत्वज्ञातित्वे
पंक्तिमपमंकरणोत्सात। उक्तनियमांगीकारे तु द्वितीयनिश्चयत्वतीयकरणतावच्छेदकविशेषणधीत्वेन न यथायज्ञान्यथानामि
तिवकरणमेति मानवः। पंचदशीमावच्छिन्नस्य। पदशीमावच्छिन्नस्य पज्ञानकत्वं पदशीमावच्छिन्नजनकतातत्त्वापत्तेः। विशेषणा

भाव॰ ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य विशिष्टज्ञानेऽजननीयेन विशिष्टज्ञाने व्यापारः स्वाव्यवहितोत्तरत्वान्निर्विशिष्टज्ञाने यन्निरूपितमिति भावः। तत्पाति
यमेपीति। येन रूपेणाह्यादिरोगोः फलजनकत्वं तेन रूपेण नयोरमोघं कार्यकारणभावरतिलिपमेपी तस्य र्थः। विशेषणाधी
नेत्वेहेतुतायां संस्कारस्य व्यापारत्वं विशिष्टप्रसंगे व्यभिचारादत आह। संस्कारेणेति। ननु नैवं व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणतामध्या
दसंनैव घायत्विमाह। व्याप्तिविषयत्वेनैवेति जन्यत्वे तत्त्वाप्तिविशिष्टज्ञानस्य तेनैव वह्नित्वेन कार्यता नवच्छेदकत्वादिति भा
वः। संशयसाधारणेनेति। अत्रापीति जनकतावच्छेदकानिष्प्रपत्वेन लक्षणप्रसंजनाय व्याप्तिविशिष्टत्वविशेषणविशे
ष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन लक्षणकथनाय। तन्मतानां व्याप्तिविषयकजन्यतान्। निसमवायरणे नेतीहैः हृदयमप्यपराम
र्शस्य स्वरूपयोग्यत्वेपि नस्यातिः निसमेतादिव्याप्ते ने गोकारणादिति भावः। प्रथमं परामर्शेष्वैवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि
परामर्शस्य जनकतायाम लक्षणसंसिद्धत्वान्यादे वेलक्षण्यं स्पिनेति। व्याप्तिघटकपाक्ति विलदार्थस्य हेतुतावच्छेदकाटेर
भावस्य नानाकारणमिसर्थः। मिश्रमतमाह यत्त्विति। तज्जहिरोषणत्वानां व्याप्तिघटकतत्तत्पदार्थतानानां स्व राम॰
ऊष्मेनेसंपरामर्श। जन्यत्वमहेतुः। अत्रोष्मेतिप्रतिपत्त्यैवं व्यभिचारम हेतुः। अन्यथासिद्धत्वात्। अत्रोष्मेति प्रत्यक्षपत्तिसिद्धत्वात्।

तत्र॰ अन्यथासिद्धौ फलेति। परामर्शस्य फलानुगुणानुपानत्वजनकत्वेनान्यथासिद्धिरिति भावः। एवं फलानुगुणमित्यस्या
उक्तो नस्यादिति। तथा च गौरवं मामारोक्तामिति भावः। दण्डत्वेन प्रकृष्टमहत्वाश्रयोद्भूतस्पर्शवत्वेगवद्द्रव्यत्वेन उद्भूतस्पर्शवत्तस्यानिवे
शात्तत्त्वहेतावत्तिप्रसंगः तथा तादृग्घटजनकतावच्छेदकता दृष्टदण्डत्वेकघं घटोत्पन्नादृष्टस्य तत्र आह। कपालविति। अभिरूपेति। त
पत्तन्त्र वृक्षे नेमि पाति तत्र दण्डसंयोगादीनां विशिष्टहेतुतायाः उभयमतेष्यवश्यं वाच्यत्वादिति भावः। ननु अभिजनकत्वेन हेतुत्वे
अभैः स्यात्तन्ने गाहेतुत्वं वाच्यामिति लाघवमत आह हेतुद्वेति। अनेन तत्कारणतावच्छेदकत्वं प्रदर्शितं महानवक्तोनादिनाप्यन
पत्त्वायकत्वं दर्शितं। तत्संयोजकतायाः अभिरूपद्वारे विरत्वयोजकतायाः अभिविशिष्टत्वेन उपपादकता संबन्धेन अभिविशि
ष्टत्वेन। वक्रादीनामपि अभिविशिष्टत्वेन हेतुत्वसंभवात् एषामीतिवक्रत्वादिनार्थस्यार्थः। ननु वक्रत्वादिनापि तेषां हेतुत्वमभ्य
ष्टासि द्धमत आह। नस्या इति निष्कंपेति। सर्वे कंपवहनेः कारणतासंदेहेपि संभवादिति भावः। प्रथम मध्यामेव मध्यमेणेति कारणा
तावच्छेदकस्य निर्णये यदृष्टमात्रे नत्वस्यानिर्णयादित्यर्थः। नत्वतिरिक्ते दण्डत्वं जलादौ गोरकिरणादावप्यतिप्रसक्तेः अभिविरहे
णानिप्रसंगवारणोक्तं प्रयत्नेनजन्यद्रव्यत्वेन वातघातोत्पादनमाह। अत्र केवेति। अवयवसंयोगविशेषेति। कठिनसंयोगविशेष

भा॰व॰ वत्समवेतत्वेनातिप्रसक्तस्य महत्त्वविशेषवत्त्वमेवं कारणतावच्छेदकं तेन पार्थिवत्रसरेणौ नातिप्रसंगः। यत्र च केवलदंडेकदंडसंयोगेन नभ्र
मेरुत्पत्तिस्तत्रापि चक्रे तु रादि दंडसंयोगेनैव चक्रदसन्निसत्त्वान्नि चक्रुरादित्तसंयोगानां विशिष्य हेतुत्वं यत्र चेतादृशानेकदंडसंवादे
नैकदंडसंयोगाद्भ्रमस्तत्र तादृशानेकदंडसमुदायत्वेन दंडकारणता एवं यत्र वेगवत्तरविजातीयवायुसंयोगात्तत्राविशिष्टच
संयोगाद्यत्र चक्रे भ्रमेरुत्पत्तिस्तत्रापि तादृशविजातीयवायुसंयोगविशेषत्वादिहेतुतावच्छेदकं एवं च भ्रमिनिष्ठपदार्थनिष्ठजन्यताव
च्छेदकं तत्तद्रूपं नत्वजन्यत्वादिना नैव प्रागभावीयाणामिति व्यावर्तिताविवेति स्वयमूहनीयं तेषां घटजनकतावच्छेदकः प्रयमेतिभ्रमिजनकत्व
त्वयरुदेवजनकतावच्छेदकसंयोगविशेषादिग्रहस्त्र्यावश्यकत्वान्नियमादेरिति भावः भ्रम्यघाभ्रमिजनकत्वेन हेतुतायामन्यथा
सिद्धाभावे घटजनकत्वेनैवेति तत्परा चाविनिगमनाविरहान्नथा हेतुत्वे गौरवापत्त्याप्रसंगः इति भावः अत एव भ्रमिजनकत्वस्य प्रयोजक
तादृश्यां सौवर्णीमितेजस्त्वप्यपि घीत्वादिनास्वीकृपैंरादं ग्लसजातितावाभावादिति भावः। यत्तु एतत्तेषवकाश्चित्तजातिविशेषत
त्वेरुत्वतवत्तेनैव घटजनकत्वमिति तत्रा अनेकदंडाद्भिन्नभ्रमिप्लवेप्सेकंदंडस्यापि तादृशीकृतत्ववत्तानपेक्षेकदंडस्तत्वपिभ्रमे॰ राम॰
घटस्य नोप्यादप्रसंगः तन्नत्र भ्रमिमति तन्त्र दूरप्रातिवत्तत्रदंडसंयोगानां विशिष्य हेतुत्वोपगमेत्तु किं तादृशदंडजातेनेति। एवं तत्र दं

डसंयोगेपि वैजात्यं दुर्वचं तत्र नैकदंडसंयोगाद्भ्रम्यादिस्थलेप्यसौ कंसंयोगसत्वे भ्रम्यादेरुत्पत्तिप्रसंगादिति ननु घटजनकत्वेन भ्रमि
जनकत्वे च घटस्य भ्रमिरूपफलानुपपत्तेः तथात्वाजनकत्वे भ्रम्याश्चिदिति तेन विनिगमनाविरहस्ततः आणित्वादिमाहाकिंचेत्यादि
एवं परामर्शजनकत्वेन जनकत्वे शब्दादीनां प्रत्यक्षप्रति हेतुत्वप्रसंगस्तसन्त्रेयः एवमग्रेत्राप्युह्यं आकांक्षा दीत्यादिना तात्पर्यादि
ग्रहः संस्कार इति व्याख्याणस्य कमा कांक्षाज्ञानमपि हस्तः तत्र दिग्देषणेति। आकांक्षादिघटकतत्तद्विशेषणानामर्थः। कापीत्यस्य
तीति पदादिकं प्रतितेनु जनकत्वादिनाजनकत्वप्रसंगाद् इत्यर्थः। तज्जनकेति पदादिजनको यस्तत्तत्पदार्थसंत्वादिज्ञानं तत्कारणता
मित्यर्थः अत्र तस्य पर्थकारणत्वेन तत्तादिकारणत्वेन प्रतिबंधद्वारा परशंकते तज्जनकत्वेनेति। दृष्टसाधनताया जनकत्वेन हेतुत्व
स्वरूपस्यामनगतानत्वेनैव हेतुतामित्यर्थः। इदं च घमोपास्मि तत्वादिकं प्रकृते परामर्शे हेतुत्वे दृष्टान्ते व्याप्तिधीत्वेन कारणत्वं दूषयति
इदं च नेति। विशिष्टविषयकत्वेन कारणत्वे व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेन हेतुत्वे न हेतुत्वं तद्व्यापकपराह्न केनाव
च्छेदकांतरं तद्व्याप्यकरूपेणोवेत्यर्थः। विजातीयगंधतावच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वप्रकत्वेव्याप्यकंत्वाषिधीत्वेन गंधत्वावच्छिन्नप्र
तिहेतुतामित्यर्थः वाच्छिन्नेति तस्यापितया पकता दं तरेति नव्याप्तितानस्य कारणतापांश्चमनेघता दशव्याप्तितानान्यवादे

भा॰ व॰ तोऽन्नरवन्ह्यनुमितित्वं विभिन्नपक्षकमानुव्यापकपरामर्शकारणतापत्तिरतस्तद्व्यक्तसपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदक
मिति कथमेककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति द्वयोर्जनकत्वमिति शंक्यं। धूमव्याप्तिज्ञानस्य महानसगतत्वपक्षकानुमितिं प्रत्येकरूपे
णानिपत्यापाराभावेनाकारणत्वान्न च धूमव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्य तद्वनुमितित्वं तत्पाल्लतथा च नैककुसुमपजन्यतावच्छे
दकमितिवाच्यं वह्निमान् धूमोवह्निव्याप्यानोककवांश्चपर्वतइतिसमूहालंबनपरामर्शजन्यानुमितौ धूमव्याप्तिज्ञानाकारणके तद्व्यक्तो
त्तत्पक्षकपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वपक्षकवह्न्यनुमितित्वपरामर्शस्य धूमव्याप्तिज्ञानस्यापि जन्यतावच्छेदकवाच्यं तथासती
दमिति भावः। ननु नमयापासिद्धत्वे न पत पर्वतेवह्निरित्यत्र योः सत्वेक पं नन्वनुनकत्वेसमतत्त्वाह। इदानीं पिपक्षेहीतितयान कारणतावच्छेदक
व्यापकरूपत्वेनाश्रयत्व प्रेतादिभेषनिरूपितपासानंत्र्वणातपामपासिद्धत्वेवाच्यमितिभावः। अन्यथातादृशानुपपासिद्धत्वं गौर
वेनितस्सेसादिव्याप्यसुपगमेगनादेतस्यसिमाणदेवी घटादिजनकत्वादृहजन्यत्वविशेषितेनेतितान दृष्टस्य पगमेष्ठइदेनेतितादृशा
नयासिद्धस्य पगमेतुकपालत्वादिव्यापकद्रव्यत्वादीनां तैः अन्यथासिद्धत्वमेवेतिभावः। अनुमितीतिपथासंख्यमन्वयः। परामर्शैरिति राम॰
परामर्शसाकांक्षात्वात् साध्यत्वपोज्ञानस्य विषयोविशिष्टोविशिष्टोवापदार्थप्रसिद्धप्रपत्तेनेमयर्थः। धूमत्वांशेष्वधीतेन घुमत्वीत

नेतिचक्रमेणहेतुत्वेतिभावः। अत्र च अनुमितौ आत्ममनोगतपाचन्संबन्धावच्छिन्नकारणतावच्छेदकव्यापककरूपेणानेनसंबंधेनैवकारण
तापामन्यथासिद्धत्वात्वंप्रक्षतेवरामर्शस्यकारणतायांसमवायः व्याप्तिज्ञानस्य कारणतायां परामर्शएव घटसाधनेर्गतेतिनाम
थासिद्धिरितिभावः। तथा तत्कारणत्वं प्रतिबंधकयुक्तोनेनरमाहानिकीर्षामिति। तत्रविकीर्षायां मन एवेति। तथा च तत्र न कार
णतासंभवइतिभावः। इहापि अनुमितावपिनदेव मन एव तथा स्तु करणमस्तु मनोसाधारणमितिजन्यज्ञानमात्रस्यैव मनः
करणकत्वानत्रासाधारणेति। तस्य मनोसाधारणकारणकत्वस्य अप्रयोजकत्वात्। मानसत्वाप्रयोजकत्वात्किं तर्हीति। तदीन
षःसामग्रीकारणकज्ञानत्वस्य मानसत्वाप्रयोजकत्वे न किं विरोदिति। मानसत्वस्य जातित्वेन नित्यत्वान्न तत्प्रयत्त्वं मानसत्वेनोक्त
रूपतस्य तस्यासामग्रीजन्यत्वात्। मानसत्वासामग्रीजन्यत्वं तदवच्छिन्नेतिमानसत्वावच्छिन्नेत्यर्थः। तत्सामग्री। मानसत्वावच्छिन्नसामग्री।
शंकते करणोति। करणभेदेति। प्रत्यक्षानुमित्योः करणभेदे। बाधाभ्यंतरमेदेन दृष्टांतमाह यथेत्यादिना कजनानां। हृपरस्पर्श
नाः। रूपं तर्हीति। प्रत्यक्षकरणस्यैवानुमितिकरणत्वेकथं प्रत्यक्षानुमानप्रमाणभेद इत्यर्थः॥ प्रमाणभेदव्यवहारे आभितिवे
ज्ञासंतंत्रं न स्वरूपभेदस्त्वपाल्लति ज्ञानकरणत्वमतेपि व्याप्तिपदस्मादृश्यताविषयकसमूहालंबनज्ञानस्यानुमितिशाब्दोपमिति

भा०ऽः कारणास्याभेदात्स्वमानशब्दोपमानादौ नीलेत्यव्यवहारो न स्यादित्याशयेनाह कारणविशेषेति। कारणीभूयावर्निश्चायाकिंपातदे
ज्ञानादित्यर्थः। तथा च तत्र सत्त्वानुमित्यादीनामि यो विजातीयमेव विलक्षणप्रमाणव्यवहारे नियामकं न तु कारणयोः स्वरूपभेदोपी
ति भावः। ३२८ तच्च वक्ष्यमाणानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति मनस्त्वेन कारणतायां तत्र ज्ञानमात्रे आत्ममनःसंयोगमात्रं वा व्यापारो न तु प
रामर्शः तस्य नियतत्वाभावात् तत्परामर्शजन्यानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तत्परामर्शत्वेन हेतुतात्त्वे कारणाभावेपि न क्षतिः। अ
स्तु वा मनस्त्वादिनैव तत्कारणत्वं तत्परामर्शस्य व्यापार इति। विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतात्त्वे कारणाभावेपि न क्षतिः। अस्तु
वा मनस्त्वादिनैव तत्कारणत्वं तत्परामर्शस्य व्यापार इति। विशिष्टपरामर्शत्वेनाप्यपि कारकत्वप्रसङ्गेनानुपपत्तेनाह अनुमितिमा
त्रं प्रत्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यावश्यकत्वादिति। अन्यथा कदाचित्सवृत्तौ वह्निमान् निर्विकल्पविशेषणाम पोवाद्देमानं कदाचिन्महा
नसं वह्निमत्त्वादिप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः। वस्तुतोऽनुमितिमात्रं प्रत्यन्यप्रकारकानुमितिमात्रं प्रति तन्महानसादिवृत्तिव्यापकत्वाद्धेतुपरा
मर्शत्वेनावाह्निनिरूपितव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वेन। किन्तु वह्नीति। वह्निव्याप्तिज्ञानत्वेन न कारणता नियतव्यापारमा वाताकिं तु का णम्·
रणनैव तत्साम्यानापि कारणप्रसङ्गेति। येयं हेतुतावच्छेदकमभेदेन हेतुतावच्छेदकसंबन्धभेदेन व्याप्तेर्वैयाकाभावासंहारवस्तु

नन्विति। तथा च स्वानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति जनकता। एवं वह्निज्ञानत्वेन जनकता। एतेनेति। अनुमितं नरोपेण तत्साध्यत्वान्न ते
न हेतुत्वे ति। इति परामर्शरहस्यम्। ननु केवलान्वयिहेतोरेवान्वयकेवलान्वयित्वेन विभागे केवलान्वयिसाध्यकव्यतिरेकिहेतोस्तु श्री
यता यतिरेकं केवलव्यतिरेकी साधारणाद्यपि नाद्यशहेतोरतत्राह केवलान्वयिसाध्यकादौ इति। आदिपदेन केवलव्यतिरेकिसाध्यकान्वयव्यति
रेकिसाध्यकयोः संग्रहः। वह्न्यनुमानं तत्साध्यकत्वे वनस्य साधारणस्यानुपपत्तिरत आह। तत्रेति। संघासिद्धव्याघातादाह। असता
मा वीति दूष्यं वस्त्ववच्छिन्नाद्व्यतिरेकिलक्षणमपि केवलान्वयिलक्षणमेवेति मतं तथा च अन्वयमेव केवलव्यतिरेकाद्यपि लक्षणमा
त्रमेवमिति। अगृहीतेति। अगृहीतान्वयव्यतिरेकितत्साध्यकाभिमत्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकिवारणाय अन्वयेति। केवलान्वयिवारणाय
व्यतिरेकीति। गृहीतेति। गृहीतान्वयव्यतिरेकितत्साध्यकेत्यर्थः। केवलव्यतिरेकिवारणायान्वयेति। केवलान्वयिवारणाय व्य
तिरेकीति। अत्र च वह्न्यादेः केवलान्वयित्वमभिप्रेत्य साध्यकोधूमादेरन्वयव्यतिरेकित्वमेवेति धेयम्। न तु व्याप्तिग्राहकतर्कसहचार
ज्ञानादिमुपसंक्रमेव केवलान्वयित्वादेरत्र न तु एव धूमादिपदार्थविशेषेऽकेवलान्वयीति। ननु च पदीनुकेवलान्वयिलक्षणमव्यापकं
आतिव्याप्तेर्वान्वयव्यतिरेकिलक्षणाव्यतिरेकसहचारमात्रप्रतीतान्वयव्याप्तिकव्यतिरेकिलक्षणमव्यापकं व्याप्तिग्रहसंवान्य

भाव· ग्रहरूपत्वात्· अविद्याप्रवान्वयव्यतिरेकिलक्षणांशद्वयमतेन लक्षणं न संभवति व्याप्तिग्राहकेति। नन्वन्वयसहचारमित्राद्यात्मत्वं मात्रपदार्थं
स्तथाप्रसिद्ध्या आद्येऽपि ग्राहकत्वात्। नन्वान्वयसहचारातिरिक्तसहचाराप्रसिद्ध्या तत्त्वं तदर्थः प्रमेयत्वादौ तादृशव्यतिरेकसहचारस्याप्रसि
द्धेः। न च प्रमेयतामिवेयत्वसहचारातिरिक्तं धूमादिसहचारमादाय तत्र व्याप्तिसिद्धिः। तथापि सति प्रमेयत्वस्य मानाधिकरण्याभावेत्यादि
व्याप्तौ नादृशस्याभावे प्रमेयत्वसहचारस्यापि ग्राहकत्वेना संभवापत्तेः तत्तदर्थमाह। नवे त्रिप्रकृते तेति महत्त्वव्याप्तिग्राहकज्ञानवि
षयीभूतः सहचारस्तत्त्वं व्यापकत्वं अन्वयसहचारत्वं यस्य हेतोस्तत्त्वमित्यर्थः। व्याप्यत्वं तत्प्रग्राहकसहचारत्वं प्रतिप्रमेयत्वादेः सहचारत
स्याप्यकत्वात्। प्रकृते तिति तत्साध्यकहेतुप्रभम्। अन्वयव्यतिरेकि गृह्यमानसहचारस्यैवानन्वयव्याप्तिग्राहकत्वेन तादृशसह
चारत्वसमानाधिकरणं। अन्वयसहचारत्वमिति व्यापकत्वपर्यन्तं तत्रापि सहचारत्वस्य तत्साध्यकत्वसमनाशहा। अन्वयेति। अ
न्वयसहचारत्वं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसहचारत्वाभावा
भावसाधारणो नाभावत्वेन समवायेन साध्यतायां संयोगेन वा भावहेतुतायां अभाववान् अभावादेरित्यत्र समवायेनाभावाभावः सा राम·
माभावादौ तत्र संयोगेनाभावाभावः इत्याकारकव्यतिरेकसहचारस्यापि अभावाभावत्वप्रविष्टाभाववत्त्वरूपसाध्यतावच्छेदकहेतुता

वच्छेदकावच्छिन्नसहचारत्वे व्यतिरेकिण्यपि व्याप्तिः अतः साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकसंबन्धानुधावनं। अयं जन्यज्ञानविषयत्वात् ज
न्यज्ञानविषयताभावादिसाध्ये यत्र जन्यज्ञानविषयताभावः तत्र जन्यज्ञानविषयताभावाभाव इत्याकारकव्यतिरेकसहचारस्यापि
जन्यज्ञानविषयताभाववत्त्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसहचारत्वात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमादि। अयं कपिसंयोगाभाववान् कपि
संयोगादित्यादौ यत्र कपिसंयोगाभावाभावस्तत्र कपिसंयोगाभाव इत्याकारकव्यतिरेकसहचारस्यापि कपिसंयोगाभाववत्त्वरूपसाध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नसहचारत्वात् हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नमेति। अत्रेदं तत्त्वं केवलान्वयिन्यज्ञानकालीनतत्तद्रूपेण व्याप्तिग्रहादि
कमादायैवमात्रसमन्वयपदेन रूपमेयव्याप्तिज्ञानस्य हाविधेयसहचारेऽपि अव्याप्तिः तादृशविशेषः न प्रतिनियाप्तिरेवं उक्तत्वा
पिन दोषः॥ नन्वन्वयसहचारत्वेहेतु साध्यसहचारत्वं तथा च प्रमेयत्वसमानाधिकरणोत्पादादेर्व्याप्तौ अभावादौ प्रमेयत्वसहचारस्यापि
विषयत्वेनग्राहकत्वात् प्रमेयत्वविषयत्वसहचारत्वाभावादसंभवस्तत्राह तादृशेति। प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयत्वस्य
अन्यत्वघटकतत्तद्विषयकप्रतीत्यविषयतत्त्वं। अभावादौ प्रमेयत्वादिसहचारस्यापि प्रकृतव्याप्तिघटकत्वाद्व्यापकत्वम
सिद्धेः नन्वप्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयत्वव्यापकत्वप्रकृतव्याप्तिघटकत्वमिमेवास्त्विति वाच्यम्। तथापि सति सर्वं अपि

भावः वेयत्ववद्वृत्तिमान् धूमादित्यत्र व्यतिरेकिणि प्रकृतव्याप्तिग्राहकीभूतव्यतिरेकसहचारस्यापि सत्वेन प्रकृतव्याप्तिघटकतादात्म्या
स्यापत्तेरन्वयसहचारग्रहतायामपि सपक्षः ययद्रूपावच्छिन्नसहचारस्तानस्य व्याप्तिग्राहकत्वं तद्रूपावच्छिन्नस्य प्रकृतव्याप्तिघटकतामि
सर्पस्तत्सदसहकारेण नामात्॥ प्रकृते च सर्वत्रैव व्याप्तिघटकता। तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्वादिना च व्याप्तिग्राहक
तेति न दोष इति भावः। अन्वयव्याप्त्या न यत्सहचारमात्रेणाम य व्याप्तिग्रहः सोप्यन्वायी शब्देतिथ्ये यम्॥ अत्रेदं चिंत्यं॥ यादृशसहचार
दर्शनस्य व्याप्तिभ्रमसंप्रतियहकारणत्वं तद्रूपावच्छिन्नांतरानीदृशकेवलान्वयादिविलोपः तत्र व्याप्तिप्रसंख्यासंभवेनाघाहे
तुत्वाभावात्। अथ यथा कथंचित् व्याप्तिग्रहकारणत्वं विवक्षितं तदात्र त्रुमिसात्मकव्याप्तिग्रहकारणीभूतज्ञानविषयस्य व्याप्तिनिरू
पितसहचारस्य तथा सघटकत्वाद्व्याप्तिरीति। न च यथा कथंचिद्व्याप्तिग्रहमेदादेव केवलान्वयितादेर्वैभागः। तथा च यत्रोमयस्य
सौवान्वयव्याप्तिग्रहस्तत्रान्वयिनि व्याप्तिग्राहकीभूतव्यतिरेकसहचारे न यत्सहचारतामावाद्व्याप्तिरन्नतन्मते न स्याणामाह।
गदहीतेति प्रकृतेति। प्रकृतहेतुकाप्रकृतसाध्यकान्वयानुमितिसत्हेतुज्ञानविषयीभूतव्याप्तिसत्वव्यापकं प्रकृतसाध्यव्याप्तित्वं यस्य॥
हेतोस्तत्समिसर्गः। वह्निसाध्यकेत्वैकधूमहेतुकव्यतिरेकिणो धूमहेतुकान्वयितत्समहेतुकानुमितिसौपयिकतद्धर्मापव्यतिरेकव्याप्तौ वह्नि

व्याप्तित्वाभावाद्व्याप्तिरितिवधूमप्रकृतपदं। वह्नेर्विहितेन साध्यव्यतिरेकिणो धूमत्वेन तान्वयिनि धूमे धूमत्वावच्छिन्नहेतुकव्यो
मत्वाहेतुसाध्यकानुमितौपयिकवह्निव्यतिरेकव्याप्तेः व्याप्तित्वाभावाद्व्याप्तिरितिवदिती यप्रकृतपदं हेतुतावच्छेदकसाध्य
तावच्छेदकविशिष्टार्थकं। तादृशज्ञानविषयीभूतत्वाभावादौ प्रकृतसाध्यीयव्याप्तित्वाभावाद संभवदसतो व्याप्तित्वेति। अन्वय
व्यतिरेकिणो तादृशज्ञानविषयीभूतान्वयव्याप्तौ प्रकृतसाध्यीयव्याप्तित्वस्य सत्वेपि तादृशव्यतिरेकव्याप्तावसत्वात् व्यापकत्ववि
रहात्ति व्याप्तेः। व्यतिरेकव्याप्तेरपि साध्यहेत्वभावान्यतरत्वरूपावच्छिन्नसाध्यीयतादात्म्याप्तिरितित्वेपि प्रकृतपदं॥ व्यतिरेकव्याप्ते
रपि यथाकथंचित् तत्त्वं चेन प्रकृतसाध्यीयव्याप्यत्वाप्तीति। तथा च व्याप्तौ प्रकृतसाध्यस्यपादृशानिरूपकत्वादिसंबंधेन प्रकृतसाध्यी
यत्वात्सर्पसादित्याशयः। अत्र गृहीतान्वयव्यतिरेकसहचारस्यापि अन्वयव्याप्तिमात्रग्रहदशायामन्वयित्वमेवेति ध्येयम्॥ न च व
ह्न्यभाववान् वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्वादित्यत्र हेतुतावच्छेदकप्रकारेणान्वयव्याप्तिमात्रग्रहदशायामन्वयित्वमप्या
प्तिसत्वं तादृशहेतुतावच्छेदकीभूतव्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतसाध्यीयत्वाभावात् तत्र व्याप्तिविरहात्तत्र च हेतौ प्रकृतपदव्याव
र्त्तिमाह व्यव्यसमावेशेति। न चैवं प्रकृतहेतोर्व्यतिरेकव्याप्तिरेव तथा च तदानीं तदंशेन साध्याप्तेः प्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकता

भावात्तत्र प्रकृतसाध्यव्याप्तिताभावेऽपि न क्षतिः॥ प्रकृतसाध्येऽत्र प्रकृतपदव्यावृत्तिमाह। जन्यत्वं निर्गुणत्वमिति। तादृशे ऽपि तादृ
शव्याप्तिविशिष्टेऽसंभवः। व्यासंगतरवोघं॥ तद्भावाभावीयान्यपव्यतिरेकान्यतमव्याप्तिवौघांत यावत्ता दृशव्याप्तौ प्रकृतसाध्यव्याप्तिताभा
वेऽपि न क्षतिरिति भावः। अत्र केचित्। पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादिसाध्ये हेतुतावच्छेदकव्याप्तेः प्रकृतहेतुकानुमितौ
पायिकत्वाभावादेव नाव्याप्तिरिति प्रकृतसाध्येऽसत्त्वाज्ञानं प्रदर्शनं विरुद्धं। न च हेतुतावच्छेदकव्याप्तेरपि प्रकृतहेतुकानुमि
त्यौपयिकत्वमेव तस्याः कर्त्तारिति वाच्यं। पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वाभावत्वरूपेण पृथिवीव्यापकताऽऽह प्रकृतहे
तुकानुमित्यौपयिकीत्वेहाभावत्वादिना पृथिवीत्वव्यापकत्वाद्धेतुतावच्छेदकेऽस्य न योग्यतात्। किं चैवं वह्निव्यापकाभावप्रतियोगि
मत्त्वादिसाध्ये हेतुतावच्छेदकव्याप्तेरपि प्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकत्वेन कथमव्याप्तिनिरास इति। अत्र वदन्ति। वह्न्यभाववान् वह्निव्याप
काभावप्रतियोगित्वादिसाध्ये नैव प्रकृतहेतुतावच्छेदकव्याप्तिरित्यपरव्यावृत्तिः। नन्वेवं जन्यत्वं निर्गुणत्वं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिम
त्त्वादिसाध्ये तत्र हेतुतावच्छेदकव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकताभावादेवाव्याप्तिरसम्भवादित्यभिप्रेत्याह जन्यत्वं निर्गुणत्वमित्यादि। पृ.
।हेतुतावच्छेदकावेति वक्तव्यः मस्मादाविव नेत्यं योऽपर इतिः। अत्र प्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकेऽसत्त्वाव्याप्तिः स्फुटा नात्रेव

तत्रैव प्रकृते चाप्रकृतहेतुकत्वाभावेऽपि प्रकृतसाध्यकत्वाभावादेव नाव्याप्तिरित्येतदुपरततया ग्रन्थे यो योऽपरः सपि केचिदाग्रहवरणात्तु पृथि
वीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वाभावत्वरूपेण पत्र व्यतिरेकव्याप्तिर्वा तातान्यस्या व्याप्तेः प्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकत्वेऽपि प्रकृतसा
ध्यानुमित्यौपयिकत्वाभावादव्याप्तिरित्याहुः। वह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादिसाध्ये हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्वेन व्याप्तेरनवगमानाया
प्तेः। तदवगमेऽनुमितिर्विकल्पसिद्धाः। नत्वपि नस्य स्यात्कृतेन क्रमेण पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादिसाध्ये हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ना
भाववत्त्वेन व्यापकत्वस्य व्यतिरेकत्वाद्व्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकत्वं कृतः। पक्षायपावता दृशव्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकतया सोपायप्रपामलपातत्वेन
हेतुतावच्छेदकस्यातिव्याप्तिर्न दूषणवेधाः हेतुतानवच्छेदकीभूतव्याप्तिमादायैव तत्प्रदर्शनेऽहेतुतावच्छेदकेत्यं घातिरोपः पृथिवीत्वव्याप
कामावप्रतियोगिमत्त्वानुमानान्वैयर्थ्यप्रसंगस्थलेऽहादिहेतुत्वेऽपि तत्पातान्यायात्। न च व्यापकतावच्छेदकाभिप्रेतमेव व्यापकत्वरूपाप्र
कृत्याद्यनिदानात्पक्षतिवह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादिसाध्यवयाप्तेरिति ध्येयं। अत एव गृहीतव्याप्तिभेदात्तद्भेदादेव प्रकारभेदा
द्धेतुव्यतिरेकिणापि व्यतिरेकसहचारेण नयव्याप्तिग्रहणात् दृष्टमात्रानुमानात् व्यतिव्याप्त्युपजीवीति भावः। ननु निरव्यापकत्वं इतरस्मा
नाधिकरणासंतामावप्रतियोगित्वं पृथिवीत्वाभावादावसंभवीति न पात्रिंगत्वानस्मादेतत्वान्व्यतिरेकिणापि व्याप्तिरितरप्रतियोगिकव्या

मद:

पक्षतंतु दुर्वचमत आह। अभावेति। तन्नाभावप्रतियोगितेन हेतौ केवलान्वयिन्यव्याप्तिः। तत्राप्यभावप्रतियोगीत्वरूपहेतोरभावप्रतियोगितेनात्र नानुद
र्थिमित्रिलिंगज्ञानेसत्त्वलिंगेत्युपात्तं। प्रकृतेति। तेन साध्यांतरेण तत्र व्याप्यत्वेषु स्वान्तरेणानुमितौ न पालिंगज्ञानस्य हेतुत्वेपि न क्षतिः। अत्र वाच्यप्रत्ययास्य
ज्ञानकालेपितादृशविशिष्टाभावात् केवलान्वयित्वस्य दुर्ज्ञानप्रतिगिरिमत्वस्य स्वसंवेदनतील्यनेन सूचितः। एवं केवलेति। सहचारस्येत्यादेर्देप्रकृतसाध्य
व्याप्य हेतुज्ञानविषयसहचारत्वस्य व्यतिरेकसहचारत्वं केवलव्यतिरेकिलिंगे इत्थं न च व्यतिरेके सहचारमात्रेणान्वयव्याप्तिग्रहः सोपि व्य
तिरेकेन प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयत्वव्याप्यो यः सहचारस्तत्त्वमन्वयव्यतिरेकिलिंगे हीन व्याप्तिमेवाहुः दनुप्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यका
नुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्यापकप्रकृतहेत्वभाववद्वृत्तित्वकत्वं प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्यापकप्र
कृतहेत्वभाववद्वृत्तित्वकत्वं प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्यापकप्रकृतसाध्यव्याप्तित्वप्रकृतहेत्वभाववदवृत्तित्वा
न्वयकत्वं तदुभयवत्त्वमिदं नवनप्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकसहचारस्त्वमेवान्वयव्याप्तिग्रहेव्यतिरेकव्याप्तिग्रहे चानदुभयेपि पर्युदस्ता यतः पात्रे रिति
वाच्यं। सदनुमानस्यैव विभजनीयत्वेन तेषामविभाज्यत्वात्। अभिधेयत्वस्य शब्दजन्यज्ञानविषयत्वरूपत्वे आकाशपदस्यापि शक्ता राम
त्वपत्तमभिधेयामिति आकाशपदज्ञानमभिधेयमिति यथा विरोधः अत आह। अभिधेयत्वमिति। ननु आमानाविरोधः सनाभिधानेषपा

कपदं विरहस्तत्र अनभिधानेकथं विपक्षतेन विरोधः इत्यत आह विपक्षतेति तथाचानभिधानेन सविपक्षत्वेप्रमाणांतराभावादसिद्धिरिति भावः
व्याप्तत्वादिरूपकेवलान्वयित्वे केवलान्वयत्वप्रसंगमत्रव्यतारीकामाह। नत्विति। नन्वेवमपि घटोऽभिधेयः इत्यत्र दृष्टान्ताभावादिसत
आह तत्त्वेति। न चायं हेत्वाभासः पक्षस्यैव सपक्षत्वं शेषपर्यायेरमापिकं वेतिध्येयं। तस्य केवलान्वयित्वं निरस्यति। गगनादीति। गगनादेरह
नीते नद्वृत्तिमत्तरूपहेत्वभावादेवानव्यभिचारस्याशयेनाह। निरूपितानुपावनं गगनवतः प्रसिध्या गगनवद्भेदस्याप्रसिद्धेरितितात्पर्य
व्याहतत्वं न केवलान्वयियतो वाच्यत्वादावपि न तथेति भावः। अन्व विषयित्वादिना गगनवतः प्रसिद्धत्वात् गगनस्यापि भेदप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वमित्याह अयं। पक्षीय तत्राभिधेयत्वस्यापि स्वं वृत्तरत्वाभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन केवलान्वयितावच्छेदकत्वस्य स्वं चे नभे
दप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकस्य गगनादावभावादिति। ननु ग्रन्थेत्यादिग्रन्थस्य लक्षणाक्षेप परत्वे लक्ष्यनिवारणमनुचितं लक्ष्य
निराकरणपरत्वे लक्षणापरीक्षा रोपाशिद्धान्तप्रणयनविरोधः अतो लक्ष्यापसिध्या लक्षणासंभवपरत्वं अत्र चाभावप्रतियोगीत्वादिक
मेकमेवोपदर्शितं लक्ष्यमूलीतिकार्थं लक्ष्याप्रसिद्धिरतस्तेषां लक्षणासंभवं दर्शयतीति न नवभावेति॥ अभावादेर्व्यतिरेके हासिति। प्रतियो
गितत्स्वतत्तत्स्वरूपत्वादेरभावविशेषणतावच्छेदकस्यावृत्तस्य परंपरासंबंधेन प्रतियोगीवृत्तितादनुगमस्तत्तकंपनादिति। स

भाव· मतेप्रतियोगित्वाज्ञानाकेनसम गतंताभावस्याविरोधादाहयत्रहीति। न कमत्वनादौना शसयरस्यसंबंधेन वच्छेर्नं देशिकविशेषणाभाविशेषावच्छि
न्नत्वस्यंताभावविरोधित्वमत आह सम येनेति। न कुसमपीपि कालिकसंबंधेन वसमात्रविरोधित्वमत आह। न्या काशाभावेति। तथा वत
स्ना शस्य वच्छिन्नेपि नाशास्यंताभावाभाववत्वं वर्त्तनएवेति तदसंताभावे अत्यंताभावप्रतियोगित्वमाशेद्धमिति भावः। नन्वभावाभावस्य
त्मादिना अभावाभाववत्वेपि प्रतियोगिनस्तव्याप्यत्वालभ्यते नवैनावताकाशस्याभावाभाववत्वासिद्धिरतः प्रतियोगित्वस्याभावाभाव
व्याप्यत्वनाभावमाह। अभावेति। तावधारणमिति। अभावाभावस्यैव भावत्वादिति यः। भावत्वादिकमप्रयोजकम नत्वरूपमाहभाववत्वा
दिति। नवाभावाभाव न त्वमेव प्रतियोगिनामिति साध्याविशेषः। स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगित्वस्य तद्व्यवहाराविषयत्वस्य वाहेतकारणादिति
प्रतियोगित्वेवासंताभावाभावत्वस्य विशेष्यसंसर्गभेदकारे त्यामप्रतियोगिमित्तो नामंताभावाभावदनि ल यंतश्च विरुद्धप्रतियोगिमित्त्वमत्या
गमावादेरपि तथात्वस्तत्राह प्रागभावादेरीति। तस्यापि प्रागभावादेरपि प्रतियोगित्वदिति। तथा च प्रतियोगितारूपेणात्वस्यापि प्र
हणानन्तरमेवाधुरतिभावः। प्रतियोगितावच्छेदकस्य मनियतत्वरूपभीराणामस्योभाभावात्यंताभावत्वाभावादतत्राह प्रतियोगितात्व राम·
च्छेदकत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधः। कविद्ध्योमाभाव स्वले कविद्स्ताभावच्छिन्नेवायद्वत्वेहीति। प्रतियोगिमत्तात्वानां

तस्य भावेवत्वात्सानप्रतिबंधो अभावाभावत्वव्यवहारस्यानुभवसिद्धत्वात् तथा च प्रतियोगिविषयताकेनैव तदुपपत्तौ नातिरिक्ता विषयता कल्प्य
तइतिभावः। ननु प्रतियोगिव्याप्यवत्ताबुद्धेः अभाववत्ताबुद्धिं प्रतिप्रतिबंधिकेति प्रतियोगिव्याप्यमप्यभावाभावः स्यात्तस्य तत्राह तद्वत्तावप
त्वेनेति। मिथस्त्वपात्वंपरस्परस्य परस्परवत्ताधीप्रतिबंधकत्वमिति परस्पराभावव्यवहारजनकत्वं। तत्संसर्गावत्वं प्रतियोगिसंसर्गवत्वेन
विषयत्वप्रकारतया प्रतियोगिमत्ताधीविषयः। तत्रसंबंधस्यसंबंधादिवच्छेदनादितिभावः॥ कथं तर्हि संबंधस्य तत्राज्ञानेः भावत्वीप्रतिबंधो
न तत्राह। संबंधसंबंधस्येति। तेनापि संबंधस्य वैधर्म्याभावत्वानंगीकारादितिभावः। विरोधेति। तथा च संसर्गस्य प्रतियोगिव्याप्यत्वनन्ना
शानएवाभावधीप्रतिबंधोनान्यथेतिभावः। नसत्व नसंबंधतानत्वेन। संबंधमात्रेति। समवायावच्छिन्नाभाववति संयोगेन प्रतियोगी
नोच्यतिवादितिभावः। तस्याप्रतियोगिनः। तथात्वात्तथात्वस्यापि संबंधस्य विरोधित्वाद्गुरो धेनानायत्नाभावत्वकल्पनत इतिभावः। वि
रोधित्वं तदभावव्याप्यत्वं तद्वृत्तिधर्मत्वं वा। प्रतियोगिनः समवायावच्छिन्नाभाववति संयोगादिना वृत्तित्वेपि प्रतियोगितावच्छेदको
भूतसमवायेनावृत्तित्वात् तदभावव्याप्यत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिनो विरोधित्वं वर्त्तत एवेत्याशयेनाह। प्रतियो
गीनेति। नतथात्वं न विरोधित्वं संबंधविशेषोक्तिप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकेन संबंधेन तुन्यामिति। प्रतियोगिनः प्रतियोगिता

भा॰द॰

वच्छेदकसंबंधेनैव विरोधित्वसंभवादिति भावः। अत्रगमोपपत्त्यर्थं कोनेमाह अन्नतीति गमनाभावावच्छिन्नाभावस्य संयोगावच्छिन्ना
भावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगवत्तिद्वत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधविरोधित्वासंभवादिति भावः। तद्वृत्तिप्रतियोगितावच्छेद
कीभूतत्वविवरणात् संबंधवतीत्यभावविनयः। यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावविलयः तत्राव संयोगावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाव
स्य संयोगावच्छिन्नत्वप्रसंगादिति भावः। नन्वेतद्गुणाभावप्रतियोगिविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधघटकत्वाभावे वा प्रतियोगिवि
शिष्टत्वविवरणसंबंधाप्रसिद्ध्या न तद्वत्तमावात्तिनयप्रसंगादस्तत आह भवतामिति भावः। अधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्याप्र
योगिकत्वगुणामित्यर्थः। स्वमते आकाशाभावस्य व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्याप्यभावे नैकाधिकरणदृष्टापत्तेरिति भावः। केचि
त्तु नन्वेतद्गुणाभावप्रतियोगिविशिष्टसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकोवा योगः तत्राह भवतामिति प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसाम
वत्वादिनाभिप्रेतः तदभावेति व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्य प्रकृते व्याप्यत्वे तत्संदर्भविरोधापत्ते बीजं न तु गगनत्वावसादि
लक्षणप्रसिद्ध्या तत्र संभवयत्वमतः प्रसिद्धलक्षणानुसारेणैव तल्लक्षणविशेषणादिनापरिष्कृत्य तदस्माहाल क्षणमितीत्याह प्रम॰
आकाशशब्दे नतथा आकाशवत्ति द्रव्याभावास्तत्प्रतीतिः। न वा काशवत्वेन प्रसंगे आकाशाभावास्तत्वप्रतीतिसात याप्तीति

ताव्यं। ताहृशाप्रमयस्य भ्रमत्वेन कल्पनानंगत्वात्। अन्यथा घटत्वेन प्रमये पटवति घटाभावास्तत्वप्रतीत्या पटस्यापि घटाभावत्वापा
त्तप्रसंगादिति। ननु अभावविरहात्मत्वप्रतियोगित्वधर्मितितद्नुपपत्तेरस्यामावामावत्वकल्पनतरस्तत आह अभावप्रतीति
स्वरूपेति। अभावविरहात्मत्वस्याभोभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति प्रसक्तत्वेन स्वाभावसंबंधित्वस्यैव वेकल्पत्वेनत्वस्याभा
वत्वस्य च स्वपर्यवसायितत्वरूपसंबंधस्यैव शरणीकरणीयत्वादिति भावः। ननु स्वरूपसंबंध एव प्रतियोगितास्तु सवागमव्यभिचारं हत
व्याप्यवृत्त्याकाशस्य प्रतियोगित्वेनाभावाभाववत्त्वमस्त्वतआह। अभावेति। नन्वेवं तन्निमित्तसंसर्गकैव्यधीमेव नेमाहरापचेतितत्ते
नसंबंधेनेति। अन्यथा तन्निमित्तसंयोगेन केवलान्वयी निषेधव्यवहारः स्यादिति भावः। अत एव केवलान्वयिता देसंबंधविशे
षनिपाक्षितत्वादेव। नानामूर्त्तिकमुक्ता एककालिकमाल्तानन्वये नेति। अभावप्रतियोगित्वेपीत्यनेनान्वितं। साक्षात्वस्वेच
मभिप्रेत्याह। ज्ञानविषयत्वादेरित्यादिकरणेति। विषयतातिरिक्तेसमिमायेग आकाशाभाववत्त्वमधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावो
स्यप्रतियोगीयाधिकरणदृष्टमिप्रायेण नैतदुक्तं। ज्ञानादेरपपात्रकमेकेनान्वपितावच्छेदकसंबंधानाह। विषयत्वयेनस्यादेपरपं
रासंबंधेनभावाश्रयविषयत्वसंबंधेन स्वरूपसंबंधेनेति। विषयतायाः अखण्डोपाधेः स्वरूपसंबंधेनैवव्यक्तिरीति भावः। प्रतियोग्ये

भाव·

गिता तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणयत्संबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वं यस्य तत्संबंधेन केवलान्व
यित्वमिति भावः। ननु प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं आकाशस्य प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्ध्या आकाशाभा
वस्य तन्न संभवतीति तादृशाभावानां प्रतियोगिमात्राकाशेन समानाधिकरणमत आह आकाशाभावेति· न योक्तमिति· प्रतियोगिताव
च्छेदकसंबंधावच्छिन्नाभावस्य निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकाभावाधिकरणीभूतं पार्थिवत्वादिकमुपादाय यो गौकत्वसामान्याभावस्तदवच्छि
न्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वमिति भावः। उभयाभावस्य गोत्वाश्वत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवा
च्छिन्नाभावप्रतियोगित्वं तेन संबंधेन वृत्तिमत्त्वमर्थः। तेन संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितोद्भावकस्य समवायेन वृत्तिमतोऽपि न संयोगे
न केवलान्वयित्वमिति बोध्यम्। व्याप्यवृत्तित्वेति· आकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तितादृशाकाशानधिकरणत्वमिति भावः। उक्तक्रमेणाव्याप्तिमत्तः
तादृशस्यापि विवक्षणीयत्वात् पर्याप्तसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य अनुयोगी रूपमेवात्राह्यः काश्य
दिसंबंधेन वृत्तिः। न तु तादात्म्येन केवलान्वयित्वाप्रसिद्धेः। तादात्म्येनेति· व्याप्तिलाभमिति· प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्र
तियोगिसंबंधितेन संबंधेन संबंधितत्वं स्वस्य स्वत्वनियामकत्वेन तेन संबंधेन प्रतियोगव्यधिकरणत्वस्याप्रसिद्ध्या तद्व्यधिकरणा

प्रसिद्धिगदाधरी ४१ राम·

वच्छिन्नत्वं· स्वंगुणधर्मसामानवच्छेदकत्वे कंठुग्रीवादिमत्त्वेन केवलान्वयित्वापत्तेः यत्संबंधेन यस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नाभाववत्संबंधवृत्तिविशिष्टसामान्यकत्वरूपमवच्छेदकत्वमुपादाय तादृक्त्वे केवलान्वयितावच्छेदकेऽव्याप्तिरर्थः। ननु
अनवच्छेदकत्वाविवक्षायां प्रमाणातीतविषयतोक्तापि तथैव दोषस्तत्तत्स्वरूपमाहतथा चेति। एवं वानवच्छेदकत्वरूपं ते
नैकेवलान्वयित्वं तेन घटादेर्घटत्वादिना केवलान्वयित्वमिति। इत्यर्थः अनवच्छेदकत्वविवक्षणेन तदविवक्षायां तु प्रतियो
गिव्यधिकरणीभूतगुणादिमत्त्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितेन तादृशभेदयोर्हेत्वादिना केवलान्वयित्वस्याप्रसंगात्त यत्तु
नानाव्यक्तिकेवलान्वयिन्यव्याप्तेरेव प्रसंगादिति भावः। द्रव्यगुणोभितातादृशादितावच्छिन्नाभावस्य द्रव्यादौ गुणभेदादिरूपप्र
तियोगिसमानाधिकरणत्वेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तादृशस्यातिव्याप्तेः। एवं वि
वक्षणे तु तादृशाद्वित्वावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वात्तद्दोषइतिभावः। द्वितीयकल्पे लिप्रायेणाशंकते। नन्वेवमिति· एवं प्रतियो
गिव्यधिकरणत्वस्य यथाश्रुतस्याः प्रवेशे· विरुद्धयोरिति· घटत्वपटत्वयोरित्यर्थः। तादृशधर्मेति· अनवच्छेदकधर्मत्वर्थः
विवक्षितत्वादिति· व्यभिचारेणेति भावः। ननु अप्यन्याधिकरणस्य प्रत्येकस्य यत्किंचिद्दर्शनेन व्यभिचारसमानतया पक्षेन वा

भाव॰ रणाभावत आह। क्वचिदपीति। तथा च तेषु भयत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वाभावादिति भावः। न तु संदेहाभावेपि विशिष्टप्रसिद्ध्यभावे हृष्टं पक्षत्व
मेवेत्यत आह संदिग्धेति। न च व्यक्तित्वस्य केवलान्वयित्वात् कथमन्वयव्यतिरेकित्वमत आह। अक्लिप्तेति। प्राक् संदेहस्याविरोधि
त्वात् स्वरूपसाध्यप्रसिद्धौ तिनाधानसाध्यप्रसिद्धि हेतुर्नो विरोधो असाधारण्येति संप्रायप्तः। ननु घटः प्रमेय इति सिद्धेर्घटः प्रमेयो न वेति संदेह
स्यानिवर्त्तनं नतु घटः प्रमेयत्वं न वेत्यस्य भिन्नप्रकारकत्वात् तथा च कथं साध्यप्रसिद्धिनिवर्त्तनेन नानुमानांग तेत्यत आह। विशेष्यतो
ति। न च प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संशयस्य तद्वृत्तित्वतदभावकोटिकत्वेन प्रमेयो न वेति संशयस्य च प्रमेयत्वप्रकारकत्वभावको
टिकत्वेन प्रमेयत्वकोटिकत्वेनाधीमेद एवास्तीति कथं विरोध इत्यत आह विशेष्यभेदस्याप्रयोजकत्वादित्याशयः। प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेत्यत्र प्र
मेयत्वे तत्प्रकारकत्वाभाववैतद्वृत्तित्वस्यैव विषयीकरणात्। विरुद्धोभयप्रकारकत्वाभावेपि विरुद्धविषयत्वसत्त्वेन संशयत्वानपायात्। न
चैवं प्रमेयत्वप्रकारेणाभावस्य दुष्प्रमेयत्वप्रकारेणाभावकोटिकत्वमेवाकिंत्वादृतं अभावस्य प्रमेयत्वस्यवत्त्वेऽशः आसि
द्धैवेनादृशसंशयसंभवात्। प्रमेयो न वेत्यस्य तु प्रमेयत्वाभावप्रसिद्ध्यधीनत्वेन तद्भावदशायामसंभवात्। अनुमवत्वस्येदं च्य ॰राम॰
ति। नहीति। अत्र चास्ताम्भसिषाधयिषाः तिदं। दरं साध्यमन्यत्र वेति संशयविरोधित्वं दृष्टान्ताय। पंचक्षते तु दरं साध्यं वदितिसिद्धेस्त्र साध्य

न वेति संशयविरोधित्वाभावेदोषोपयोगादिति। ननु सत्त्वेनाधकप्रसिद्ध्या न तदभावस्याप्रतियोगितयापत्यसिद्ध्याप्रसिद्धौ यथा च तत्पक्षनिष्ठा
द्विकंतस्याभावानवस्था तस्यसाध्याभावाप्रवृत्तिपक्षानिष्ठाभावेति। पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य सर्वदेवाप्रक्रांतत्वेनतदभा
वेत्यनेन तच्छेदनपराभर्शो न स्यादतो यथाश्रुते प्रतियोगित्वज्ञानस्य साध्यासिद्ध्यनुगुणत्वसंभवस्यापि विवक्षयाप्रतियो
गित्वज्ञानविरोधिज्ञानस्येति। अवाधितत्वज्ञानस्य त्वमते अनुमितिजनकत्वादाह। कथं चेदिति। प्रतिबंधकीभूतवाधज्ञानविघ
टकतेरस्यैः। साध्यसामान्यकतेनेत्यस्य यथाश्रुतमर्थमनुरुद्ध्याह पक्षनिष्ठेति। कल्पद्वयस्यावशेषणात पार्थक्यं तत्सैवपक्ष
निष्ठसाध्याभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव तदभावस्यत्वं तत्र शाद्वेन परामर्शमाह तस्येत्यादिना। ननु बाधदोषपक्षनिष्ठाभावप्रतियो
गित्वज्ञानेपि व्यभिचारित्वमस्तु सत्त्वे रूपं तदभावस्यायोग्यतान्वयं कः प्रतियोगितावच्छेदकमाह। साध्येत्यादिना। तेन तेनेसंतेन। अत्र
ज्ञानपदं निश्चयपरं तेन संशयात्मकताद्ज्ञानस्य प्रतियोग्यताः सिद्धिनन्वेवं पर्वतो वह्न्यभाववानिति निश्चयेपि योग्यताप्र
क्रिमात्र वह्न्यभावप्रतियोगित्वस्य पर्वतवृत्तित्वस्य वस्तुप्रविष्टस्यैवमानेनपर्वतवृत्तित्वमत्ताभावप्रतियोगित्वस्यानाभावादतो
नुगतरूपेण तदभावस्यापि योग्यताघटकत्वमाह साध्यविशिष्टेति। व्यतिरेकशब्दस्य व्यतिरेकव्याप्तिपरत्वेन तत्संबंधिमिवारशंका

भा॰वः

प्रतिबंधकत्वाभावाविपक्षव्यावृत्तिलक्षणं कालनिरासव्यापारेतिसंप्रासंगतिः सा एतत्राह व्यतिरेकस्येति । न तु धूमस्य वह्निव्यभिचारित्वं शंकात्वन्न
पत्यामिथ इहसैव प्रतिबंधिका न तु व्यतिरेके व्याप्तिग्रहस्तापि तत्र व्यक्त्याभावे च पाधाभावाभावतरूपेणातरदुन्नित शंकाया एव तत्पात्वात् त्वन्नो
व्यतिरेके व्याप्त्या प्रथमं ततेर सह संगतिः । न च विपक्षे पदेन व्यतिरेके विपक्षे रववाप्यानियतस्ताभावो पदगौनां विरोधा त तथापाव्याप्तिरेके
व्यासम्भावोपमासस्सैवोचितत्वात् यपरतमाहासाध्याभावेति । व्यतिरेकस्येत्येनेनसाध्याभावहेत्वभावयोः प्रक्रान्तत्वात् व्यतिरेकव्यापि
त्वन्नतदो व्यतिरेकतारूप्यस्यान्वयव्यतिरेके सैवन्नाभादिति भावः ॥ व्याप्ति १ अनुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तिः । नाम वादिति हेतुसमा
नाधिकरणो यस्तादृशाभावसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वादीनां भवेयोनगोरवादिति भावः । शरीरलाघवस्तु ज्ञानकल्पना लाघवस्य
हा व्याप्ति १ इति हेतुसमानाधिकरणो यत्ताद्यभावः प्रतिहेतुर्भिन्नत्वेनतज्ज्ञानानंतरं अनुमितिप्रसंगं तत्कार्यकारणभावः इति भावः ॥
विभिन्नसंबंधेन हेतुतायां व्याप्तेर्भेदाहह । व्याप्यत्यति । तथा च कालं वं धावच्छिन्नप्रतिहेतुतात्वं बंधेनव्याप्तेर्भेद इति । ननु न समा
नाधिकरणाज्ञानाहेतुतायां सा व्यतावच्छेदकसंबंधादि विभागाभावादनियतसंबंधेनसाध्यसाध्यमितिरनियतसंबंधेन हेतुमत्तारम्
पीहेतुः सा एतत्राह । यत्संबंधेनेति । न च व्यतिरेकेनज्ञाते आकाशेत्यनेनादृशव्याप्तिज्ञानादनुमितिः सा एतत्राह । आकाशादेरिति

तथात्वेपितादृशव्याप्तिमत्त्वेपि पक्षधर्मताज्ञानेनानुमितिर्भवत्येवेति भावः । नन्वेवमाकाशमहत्त्वोति ज्ञानकालेपि अनुमितिप्रसंगः त्रि
व्यक्तित्वज्ञानसव्यक्तित्वसंबंधपक्षधर्मताज्ञानादिरोधितानादनुमितिः तदानीं विवादस्थलेमतत्राह । निविशतांवेति । अनित्यत्वाग्रहाद्
व्यक्तिमत्त्वमिति । तदृत्तिमिन्नतादीसारे पदेनतदृत्तितासंबंधाभावपरिचयः तद्वायामिन्नापत्तिज्ञानविरोधि विषयत्वं न तथात्वव्यापक
साभानाधिकरणपत्तेनाप्रवृत्तिसावगौरवमितिभावः । नवैवमितरत्र छेदः । अविरोधित्वेहेतुमाहावच्छेदकत्वादेति । तदवच्छेदकत्वं प्रति
योगितावच्छेदकत्वं वैरोधिविरहादिति समानप्रकारकत्वेनैव विरोधितादितिभावः । न च प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनहेतुमद्
समावाभावस्वव्यापकत्वमितिसमानप्रकारकत्वमसंबंधेनवासंतादृशसंबंधस्य व्यक्तिर्यामकत्वेन अभावप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वाभावात् हेतुमद्समावन्तरूपेणाभावस्य व्याप्तिवारज्ञानाविपयत्वेन तादृशव्यापकताज्ञानस्य व्याप्तिवारताना विरोधि
ताद्यभिशिष्यस्यमहानस्तद्व्यक्तित्वविशिष्टस्यप्रकारतां तत्अवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वादिकं । तत्र एमिति । विषयाविरोधवि
रहादिसनेनान्वितं । पर्याप्तिरूपावच्छेदकत्वसंबंधसापिप्रकारतयाभानादितिभावः । यद्यपिसाध्यतावच्छेदकेहेतुसमानावि
करणसंतानावमानियोगितावच्छेदकत्वावगाहिसमूहालंबनास्यव्याप्तिवारसोविरोधित्वंव्यापकसामानाधिकरण्यस्यापिसा

भा॰ वः ध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानविरोधित्वं वा किं नियामकं तद्व्याप्तित्वेन तादृशव्यभिचारज्ञानमुपादाय तादृशविरोधित्वेन जनकतोक्तौ
च न गौरवादिकं तथापि वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमवत्त्वव्यभिचारज्ञानं प्रति धूमवृत्तिधूमवत्त्वज्ञानस्य विरोधित्वेनाव्याप्तिप्रसक्तेर्ज्ञानानव
भिमापत्तेर्नो व्यभिचारज्ञानतावच्छेदकविरोधिताऽवश्यं निवेश्या तेन नावृत्तिज्ञानस्य वृत्तित्वज्ञानतावच्छेदकं प्रसिद्धविरोधित्वेनना
तिप्रसंगः एवं च हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपव्यभिचारस्य ग्रहणेन न ज्ञानतावच्छेदकविरोधिताऽनिवेशनीयेति भावः ननु विषयविरो
धाभावेऽपि ज्ञानं न गौरवविरोधित्वं स्यादत आह मणाविति ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमनुमितिहेतुरेव न भवतीत्यत्र न पक्ष
तिरेकादिह हेतुताकव्यापकज्ञानं तु व्यपिहेतुत्वे नान्वयपदेश्यासिद्धहेतुमान् वह्निमान् रसमुपादाय पक्षे महेगोलागोचरज्ञानतादिने
वानुमितिहेतुत्वं स्यादत आह व्यापकताज्ञानोद्देशेति एवकारेण साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानादेर्व्यवच्छेदः तथा च साध्याभाववद्व
वृत्तित्वज्ञानस्यापि अनुमितिहेतुत्वं कथं विवक्षितं एवं च नाधिवेनसर्वं चैव न तस्य हेतुत्वं कल्प्यं तदात इत्थमाकाङ्क्षा तदभाववत्ता वा व्यक
मप्याह नवायोजिकामिति तदेव विवृणोति ज्ञानादिमानिति यद्रूपावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकतांश तेद्रूपावच्छिन्नमका सम॰
प्रेतौ च साध्यसाधनायाभिमितेर्विषयत्वेन ज्ञानत्ववत्त्वादनितेवानुमितिः स्यादित्यभावः अव्यभिचारेण व्यापकतावच्छेदकत्वं दृष्टेतहेतोप्र

कारतयैवानुमितौ नत्वन्यतमाकारवत्त्वितिधर्मप्रकारेण व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानं स्वरूपतस्तदवच्छिन्नप्रकारकानुमितिहेतुरतो ज्ञा
तेनेत्ययहेतुज्ञानवानिरानुमितेरप्रसंगः ज्ञातिलस्य न तानवमात्रवृत्तितांशभावादत आह अनुभवेति गुणत्वव्याप्यजातित्वं
रूपत्वादावपीत्यतो व्यापकतांतराव भावेव सत्ताद्यागणत्वादावुक्तो व्याप्तं तं अनुभवरूपान्यतरत्ववारणाय जातित्वेति आदि
पदेन रूपत्वस्य ग्रहणम् व्याप्यत्वमवेततत्परिग्रहः तथा च तत्त्वग्रहे व्याप्यत्वमसत्त्वात् तस्माद् ज्ञानादिमाननित्यनुमितेः प्रसंगात् एतेन
ज्ञानत्वतादिनावृत्तिमत्त्वं तत्तद्भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे गृहे ज्ञानादिमानित्यनुमितेरयोगेन ज्ञानमेवेतत्र कारणतासाध्यव क
त्वादवृत्तित्व च न तवृत्तेः ननु भवनाम भवी पत्ति ज्ञानस्ये ग्रहस्यमानत्वाद्यतिरेकेण व्यासादिज्ञानेऽनुमितित्वमपत्वपनीयमत आह
सर्वत्र नेति इत्यर्थापत्तिज्ञानेऽनुमितित्वं न सर्वानुभवसिद्धमिति भावः। न च भवेतो केवलान्वयिनि साध्यवद्व्यावृत्तित्वज्ञानादिवासाकमाये
व्यतिरेकिणि केवलान्वयित्वज्ञानादेवानुमितिरत आह गृह्यमाणेति रे कृति तथापि व्यतिरेकिणि केवलान्वयित्वज्ञानस्य न संभवतीति
भावः ननु केवलान्वयित्वज्ञानकालेऽप्रमेयत्वादेः रूपपंचकादिवृत्तित्वानुमितिरत आह प्रमेयत्वादेरिति ननु केवलान्वयितरेकव्याद्वि
वृत्तित्वाग्रहदशायां प्रमेयत्वादौ च तद्ग्रहदशायां केवलान्वयित्वेन च तादृवृत्तित्वानुमितिर्न संभवतीति सहचारस्थानकामाभावादत आह अयं

भा॰द॰ सिद्धिरिति तद्धर्मिधर्मव्यापकत्वग्रहे तद्धर्मितत्त्वग्रहस्यापि प्रयोजकत्वेनाभिहितसाधनादाहरूपंनिदिति। तथा च तद्धर्मितज्ञानं न स्वातन्त्र्येणानुमितिरि
तिभावः। नन्वेतत्पापि घटविशेष्यकप्रमेयत्वप्रकारकानुमितिर्नोपपादितेत्येवमत आह नतितित्तत्त्वमिति। प्रमेयत्वानुमितिः। अत्र
वप्रमेयत्वादेः व्यतिरेकित्वमेवावच्छेदकधर्मितज्ञानाद्यनुमितिः। केवलान्वयित्वज्ञानकाले तु सर्वत्रैवानुमितिर्न भवतीति ध्ये
यं। इदमेव केवलान्वयिलिङ्गकानुमित्युपपादनमिति। केवलान्वयित्वज्ञानकाले अनुमितिरिति केवलव्यतिरेकित्वज्ञानकाले नानुमितिः स्वमि
ति गौरवादिति। साध्यवदभाववत्त्वादिनापि स्वयेति शेषः। ननु तद्धर्मिभिन्नत्वादीनामनुगमार्थमपेक्षणीयेन यदभिचारज्ञानविरोधित्वेन
व्यतिरेकव्याप्तेरपि संग्रहस्तत आह। यद्विभिचारज्ञाने तीति तदेव प्रतिपादयति। वह्न्यभाववेति। धूमाभावाभाववत्त्वेनेति। वह्न्यभाववति धूमा
भावेनाप्तीति ज्ञानं वह्न्यभाववत्तिधूमाभावप्रतियोगिकाभावमवगाहमानं तद्विरोधिविषयतया धूमाभावेन वह्न्यभाववद्वृत्त्यभावप्रति
योगित्वमवगाहते इत्यतस्तादृशाप्रतियोगित्वस्य तज्ज्ञानेऽप्रतिबन्धकत्वमनीतिभावः। तत्र धूमे व्यापकताज्ञाने धूमाभावत्वरूपेणा
धूमाभाववत्त्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रकारतया भानं धूमाभावेनाप्तीति च धूमाभाववत्त्वस्वरूपेणाप्रतियोगितादेः संसर्गतया भ॰
नयोरूपामानमितिविषयविरोधाभावदतः कदाचिदिति। भिन्नप्रकारकत्वादिति। वस्तुगत्या धूमाभावाभावरूपधूमविषयत्वेऽपि धूमाभावा
भाववत्त्वेन रूपेणाविषयत्वादिति भावः॥ नन्वेवं व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीनविधेयः समीपसंतरस्तेन तत्करणस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तेः तत्रत्वेऽपि न्यायत्वेनेमा
ह्यव्याप्तिकेति तत्त्वेन। अनुमितित्वेन। ननु अनुभवाभावे व्यतिरेकव्याप्तिविषयो ऽनुमितित्वसामग्रीत्वकल्पना तथापि सत आह। सामग्री
मेदेऽपि। अनुभवेति। तत्करणफलस्यानुमितित्वानुभवरूपः॥ नन्वेवं स्वपरघटकमय व्याप्तिपरामर्शजातेत्तज्जन्यफलस्यानुमितित्वापत्तिः पा
द्वयमेव पाठत्वेनाप्तिसंकरप्रसंगस्तत्र आह। अप्रमाणात्स्यादिति। प्रत्यक्षानुमानसमाहारस्य परस्परप्रतिबन्धेन ज्ञानं तत्पादकत्वेऽपि स
र्वः। अनुमानादिरिति। पक्षतानामनुमित्यादिरसत्त्वेहेतुः। तत्रापि। अपौषधेरपि। नाश्चेव नेति। पक्षताशरहद्धानेन परामर्शेन सत्त्वापेक्षा
नाववेनेत्यर्थः। इत्थं पक्षतोऽन्यनत्वस्य प्रयोजकत्वे। तथा तं। अनुमितित्वं। कालान्तरेऽपीति। तथा च सिद्धकालीनेच्छाविरहसमानाधिकर
णसिद्धे। ससम्बन्धीनसिद्धेर्हेशावच्छिन्ने च्छाविरहविशिष्टसिद्धेश्च च्छाकालेऽपि सत्त्वेन प्रत्यक्षानावच्छेदेन एककालाविच्छिन्नत्वेतरच्छाविरहसि
द्धयोः संबन्धः प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकतया ऽनुपपद्यत इति भावः। एककालीनतादृशीसाध्यदेनेकदेशावच्छिन्नत्व पारिभाषिकः।
तत्र पक्षतस्य। अन्तीष्टियता दिति। ज्ञानदेर्मनसोऽयोग्यता दितिभावः। निरस्तत्वादिति। विनापाठत्वमित्यादि सामानाधिकरण्यस्यानुमितिप्र
त्याहस्यानुभाविकत्वादिति भावः। अप्रस्तुयेऽस्पष्टमाख्यादिमेदेनेति। उद्दं चाप्रयोजकत्वादित्यत्रैवहेतुः। समव्याप्यस्यैवप्रयोजकत्वादि

भाद॰ तिमावः। ननु तस्याश्च कार्यमिति तेन तस्याश्च करणतया ग्रहणनान्तं प्रयोजकं चापत्त्या हप्रयोजकत्वं चेति · असंभवादिति · अत्र मितिलस
निमत्तादि तिमावः। एतेन साध्यादिभेदेन व्याप्तेरनुगमतत्वेन प्रयोजकत्वमित्यनेन व्याप्तिहानादीनामादिपदेन पक्षधर्मतावानपरि
हः। प्रतियोगिधर्मत्वेनेत्यत्र धर्मपदं संबद्धं तौ भावाभिवारवारणाय · व्याप्यवत्तेत्यत्र व्याप्तित्वं · अव्यवतारणतमाना नव तारेपि व्यतिरेकव्या
प्तिनामानं तरं ज्ञापयमानसाता हशज्ञानस्य विनाशापत्तिमसंभवं समसारसः के सिद्धित्वेन सत्वेतः। समवायेनेति · वर्त्तमानतादिसने
नाम्रितं · संयोगसंबंधेन साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यसिद्धदर्शनाघटत्वरूपान्तरमाहतं तत्त्वेति। गुणा वचेति। यद्यपि जातिमद्वृत्तिसाधव
संबंधेन हेतुतापत्त्यसिद्धिः संभवत्येव न पापि सहरणा वाक्यप्रदर्शनाय गुणावदिस्तु पात्तं · केवलान्वयिनः स्मरणमिति · यथा के
वलान्वयिनि साध्याभाववदवृत्तित्वप्रसक्तावेव तामिति तद्योपेहाय तिमावः। स्वाधिकरणेति · न पाव हे तावत् गुणाधिकरणे दे
शिकाविशेषणतानाविशेषेण ज्ञातस्य भावस्यावृत्तितावाप्रसंगः तिमावः। ननु नैवं सतमवेशादनुगमः सत आह सत्तानुगमस्येति। प्राग
न · तत्र समानाधिकरणतस्ताभावेत्यादि मासस्य घामकालएव · अत्रेदं चिन्त्यं · हेत्वधिकरणीभूत्याभावस्य कालिकसंबंधादिनावृत्ते राम·
विरोधिना नियामकसंबंधेनावृत्तित्वं वाच्यं तथा वज्ञातस्याभावत्वात्सत्ताभाववादित्वं चाव्याप्तेः। नन्वेव हेतुमत् सत्ताभावाधिकरणो विरो

धिता नियामकसमवायेन वृत्तौ प्राप्तिहेतोरिति · केचित्तु सत्ताभावाभाववत्स्वापि समनेतिरिक्तत्वान्न सत्वविरोधितानियामकदेशिकविशेषणत
या वृत्तित्वात्तस्य मनानुसारेणोन्नदिनामुक्तः। अन्ये तु घटत्वानुयायावायाववानीति प्रतीतौ संसर्गविधयैव तत्तत्सा तु मंतव्याविपंतोभाव
साध्यभावीयस्वरूपसंबंधे नवृत्तिमिति कुर्वंति तन्न · आकाशाभावाभाववानव्याप्तत्वादित्यव्याप्तिः आलिनिसाध्याभावस्य वृत्ति
त्वसाधारणादिति केचित्तु वस्तुतो विषयितासंबंधावच्छिन्नघटाभाववस्सत्साध्यतायां संयोगेन धूमस्य हेतुतापात्तकाद्यसत्वा संभवः। सा
ध्याभाववृत्तिज्ञानादौ संयोगेन वृत्तेरप्रसिद्धेः हेत्वधिकरणवृत्तिविषयितया वृत्तेरप्रसिद्धेः। अत्र केचित् हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतु
निष्ठवृत्तित्वतायां साध्याभाववति रूपे तन्नाभावरत्निस्व वह्निसत्वं यतेन · साधिकरणावृत्तीत्यादिना संभूपगमेन। नीलात्मवेतत्तस
मीतिरदंवनीलाविद्याप्तिनारसारणाप · एतत्व्यां चैवगगनादौ व्याप्तिवारीत्यत्रो विशेष्यं · विशेष्यस · गोत्व साध्यकत्वं द्व्यणस
घामयातिसाध्याभाववेति। विशिष्टेति गोत्वस्य नीलगोवृत्तित्वेपि नीलासमवेतत्वात् विशिष्ट गोत्वाधिकरणतानांतत्त्वेतिभावः।
केवलान्वयिनि साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रसक्तावेव प्रमेयत्वानुमितिरेवंजातिमद्गगनवत्वादिसु चापि तथेतिकृत्वानुसारेणाप्य परंपरासं
बंधेनेति · साध्यप्रतीयमानं शेषणविशेष्यत्वनय संबंधेनसर्पः। साधारणाकीर्णेति · अन्यपद्यनिरेकव्याप्तिसाधारणोकीर्त्त

भावः

पं॰ तथा च व्यतिरेकसहचारादन्वयव्याप्तेर्धृतिरेकव्याप्तेर्ग्रहे रत्नमपमतेपि द्रष्टव्यमिति भावः ॥ ननु एवं व्याप्तिग्रहो मीमांसकेन केवला
न्वयानुमानानभ्युपगमात्तन्नाभ्युपदर्शनं विरुद्धमतो न्याय्यमतानुसारेण परास्तं वान्ने तथा च माह ॥ नवेति न्हु तु समानाधिकरण
व्याप्तेर्हेतुसाध्यसहचारग्रहं विना दुर्ग्रहत्वात्तत्साध्यप्रसिद्धिमाचेणैव प्रकृतार्थनाभावाह ॥ साध्यव्याप्यत्वमिति ॥ निरूपितत्वान
सव्याप्तिग्राहकत्वाभावादाह उपाधितानेति ॥ अनुमितिसमानाकारभेदरेवानुमितिविरोधितावच्छेदकत्वमिदं रत्नमिति समानाका
रत्नाभावमाहाह पृथिवीत्वेति ॥ तदवच्छेदेन ॥ पृथिवीत्वावच्छेदेनानंतरभेदरतिः ॥ मासत्तद्रानिपृ वैग्रान्वयः ॥ ननूक्तक्रमेण पृथिवीत्व
मात्रेण पक्षतायामपि नासिद्धसाधनमतः सर्वत्र पक्षतावच्छेदककोटिप्रवेशो निरर्थक इत्यत आह समवैतीति वेति ॥ तत्र पृथिवी
त्वं पृथिवीत्वान्निसाध्यवत्त यावोदाहरणेनैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनेपक्षधर्मताकांक्षाविरहादुपनयवैयर्थ्यप्रसंग
इत्यत आह ॥ अन्यवेति ॥ अनोपीत्यपि कारेणाहेतुतावच्छेदकाविशिष्टपक्षधर्मतास्याभावात्तद्धि पक्षे उपनयो निष्प्रत्यूहरवेति
सुपचितं पद्यापियास्थिमादेकामिवादिपदेनासंसर्गाग्रहादि परिग्रहः ॥ तद्धेतेति ॥ अन्वयव्याप्तिग्रहेस्वर्पः ॥ तत्वेन ॥ तावत साम॰
त्रपोपाघ्रिसादिस्मत्वे ॥ व्यभिचारशंका निवर्त्तकत्वेनेति ॥ व्यभिचारज्ञानं हि साधनवति साध्याभाववत्त्वज्ञानं साध्याभाववति साधन

वत्वज्ञानं वा साधनवति साध्याभाववत्त्वग्रहे च साध्याभावांशग्रहस्य साध्याभाववति साध्यनाभाववत्वग्रहे च साधनवत्तांशग्रहस्य प्रति
बंधकत्वं तु अप सहचारग्रहस्य तत्त्वकत्वाविरोधित्वमिति भावः ॥ तद्धेतोपि नादृशसहचारग्रहेपि ॥ शंकावारवत्त्वादिति ॥ यम्या
न्ववन्हौ सत्त्व महानसादौ सहचारग्रहेपि तत्संशयापादित्ति भावः ॥ ननु यद्विकरणे सहचारग्रहस्तदधिकरणे व्यभिचारा
ग्रहविरोधिनन्वयस्तेवे सत्तद्याहा ॥ अधिकरणविशेषेवेति ॥ निवर्त्तो ॥ व्यभिचारशंकानिवर्त्तो ॥ साध्यवनेति ॥ तथा वा न्यू
त्वे नैसाधनवत्तांश न्सव्यतिरेकत्वकेन साध्याभाववत्तांशस्य ग्रहानुपपत्तन्तान्त सहचारग्रहस्य थैति भावः ॥ ननु साधनवत्
प्रकारेण साध्याभाववत्त्वज्ञानं साध्याभाववत्त्वप्रकारेण साधनवत्त्वज्ञानं वा व्यभिचारज्ञानं तच्च वक्ष्यमि धर्मिप्रकारेण साध्या
वग्रहे प्रकारान्तरेण साधनवत्त्वग्रहे व्यभिचारामहात्तथा च समानप्रकारतावच्छेदेन साधनवत्त्वप्रकारेणाधर्मिणि साध्यवत्त्वा
नं साध्याभाववत्त्वप्रकारेण साधनाभाववत्त्वज्ञानमेव तावे ते चोति एत देव सहचाराज्ञानस्य तादृशेपि तन्मते दोषांतरमाह व्यति
रेकेति ॥ अर्थांतरादीत्यादिपदेन व्याप्यप्रकारकानन्तर परिग्रहः ॥ अनुमिमित्वच्छेदन व्याप्ति रेवाकांक्षितत्वेन व्यतिरेकव्याप्तेरनुक्तत्वा
भावादिति भावः ॥ सहचारमात्रेति ॥ मात्रपदेन व्याप्तिमवच्छेदः ॥ अर्थान्तरेतिरिति ॥ सहचारस्यानाकांक्षितत्वादिति भावः ॥ ननु या

भाव· प्रियाहकसहचाराकांक्षयैवोदाहरणोपन्यासो वक्तव्यस्तत्राह यत्त्वद्वादीति · आक्षेपदेन वीप्सातत्त्वस्य परिग्रहः। ननु भूयः
सहचारभिचारशङ्काविधूननमेव तत्प्रयोजनमिति नैयायिकमतं तत्राह प्रमासादृश्यते चेति · तत्स उदाहरणास · नित्यत्वोक्षपोरि ति
सूत्रेया प्राग्वीक्षापारिभाषानादिति भावः। नव योपाधिसमवायिनि तत्रान्वयव्याप्तस्तु भवत्वनाच्च नयस्तदोत्तरपक्षस्याभिर्व्याप्तिः कृस्य
नेएवंपक्षत्वद्व्याभावसाध्यातिरेक्स उदाहरणादर्शितत्वनूपप्राप्तस्तु भवत्वनात्वद्व्याभावपदार्थं मा दौलक्षणाल्लिमनत्रा
हनचेति · स्वरूपासिद्धेरितिनपावकत्वाविनत्रस्तु मवेपिस्वरूपाक्तपात्रभवाभावात्तन्निरूपणदाणिक्य माद्दशीवलक्षणत्वादिनाले
नास्तीतिभावः। तद्रूपमप्यादशव्याप्तिबोधार्थमपिप्रकारान्तरं · लक्षणादिकं। इत्यादाविति इत्याभावसाध्यमपि सत्तेनात्राभाव
सत्तासत्वाद्व्यापकत्वादितिभावः॥ संयोगादेरिति। संयोगाभावस्य केवलान्वयित्वेनात्र तन्नाभावव्यापकत्वादितिभावः। आत्मत
इतिसाध्यइति इर्वैगुण्यान्वितं · तपातं · व्यतिरेकित्वं · साध्यतावच्छेदकेति · गुणात्मत्वविशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादित्यत्र सत्ताहृप
साध्यसमानाधिकरणाभाव्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिनि जातिमत्वे · नित्यप्रिवारणाय · उद्दंद्वंगुणा घमत्वेसाध्यत्वादि त्प्य·
मन्त्रसत्तारूपहेतुसमानाधिकरणसहेतुभावस्यसामान्यादिमात्रवृत्तेर्ध्यतावाव्यापकत्वात् अत आह साध्यतावच्छेदकेति। अत्र

केचित् · संयोगाभावस्यात्मत्वाभावसमानाधिकरणसंयोगरूपाभावप्रतियोगितेन व्यापकताभावात् साध्याभावेप्रतियोगिवैयधि
करणं च व्यापकताया प्रतियोगिवैयधिकरणं प्राक्षिप्य संयोगाभावस्यापि व्यापकत्वं तु पयाघन्नः प्रतियोगिवैय
धिकरणप्रवेशो यथादानेन तदाहरणं तुं संदर्भे विरुद्धमिति · अन्ये तु · द्रव्यत्वाभावान्संयोगाव द्रव्यत्वादित्यत्र संयोगवद्रव्यता
भावस्य संयोगस्य व्यापकत्वमितिबन्धनं स्वप्रतियोगिवैयधिकरणस्य घकृत्तेनिवेशं तथा चात्मत्वसाध्यके संयोगहेतावति
व्याप्तिरतो हेतुभावेपि तादृशेषणामिति। ननु प्रतियोगिवैयधिकरणस्य संयोगाभावाभावरूपसाध्याभावस्य एवं तादृशस्य
विशिष्टाभावाभावस्यासंभवात् संयोगाभावे साध्ये विशिष्टाभावो व्यतिरेकी न स्यादतस्तत्रैव पत्नेमाह संयोगेति · तन्त्र · संयोगा
भावे · सतीति विशिष्टाभावः · तादृशः प्रतियोगिवैयधिकरण्याबाधित्वः। व्यतिरेकपदीति · आत्मवृत्तित्वविशिष्टसमानाधिकरणसंयोगाभावरू
पस्य व्यापकसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य द्रव्यादौ प्रसिद्धत्वादितिभावः। अत्रेदमवधेयं यत्र दण्ड पदो मानविधिरूपान्नेव
तंतौ द्व्यारंभकसंयोगनाशकारणतदनन्तरं द्व्यणुकानिविभागोत्पत्तौ अथ द्व्यारंभक संयोगनाशत्वदनन्तरं द्व्यणुकनाशस्तन्नाति
भेन्नो द्रव्यस्यापिसंभवात् तत्र संयोगसत्त्वात् रूपमेननतस्यादवांविवेच्यमानगोत्वं तन्मतएव दूष्यकमिति भावः। नन्तुस्म वा न्व्

भाव: तित्तत्र कृत्स्नत्वविशिष्टधूमाभावं प्रति वह्न्यभावस्य स्वसमानाधिकरणधूमाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिना व्यापकत्वादिति व्याप्तिरत
आह व्याप्येति । वैज्ञानिकमिति । तथा चाभावे साध्यीयतावगाहि अधिकरणता दृशाभावावगाहीत्यादिक्रमेणात एव न सुका
रणत्वं वाच्यमिति भावः । ननु साध्याभाववत्त्वरूपेणैव व्याप्यत्वबोधस्य व्यतिरेकि ग्रहप्रत्यमिति हेतुत्वे पक्षीयताभावस्य तादृश्येन
संबंधेन जलं प्रति व्यापकत्वग्रहे न तत्र मेदादिमिति न स्यादेवं साधनाभाववत्त्वरूपेण व्यापकत्वग्रहस्य तथात्वे वह्नित्वरूपेण व्याप
कत्वग्रहात् वह्न्यभावेन धूमाभावाज्ञानमिति रापि न स्यादत आह व्यापकीयत्वेनेति । ननु व्यापकाभाववन्निष्ठस्य व्याप्याभाववन्निष्ठ
यत्र निरूपितत्वसंबंधेन तद्व्यतिरेकौ वह्निधूमाविनौ न तु तद्विषयीभूतयोरेवेत्यभिप्रायः इत्यस्यार्थः । तथा चानवच्छेदकाभावाविशि
ष्टसमानव्यापकाभाववन्निष्ठत्वेवाप्यादिकालेऽभिमतभावेनानवस्थानमाभावाद्वाहाऽत्र व्याप्यमिति । तद्रूपावच्छिन्नोपतेनेऽप्यनुसरणीयं
न संबंधेन व्याप्यत्वं तेन संबंधेन तत्साध्याभावासिद्धिरिति व्यापकविषयेऽपि धर्मकान्ततदन्योन्याभावमिति ध्येयं । नन्वेवं कालान्तरे तद्देशकालान्तरे दव्यता
दिरूपेण व्यापकत्वग्रहे पितत्त्वमेतदानीं च व्याप्ये सत्यपि व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहो नियामकोऽतः कथं दश राम.
नं कार्यकारणभावप्रसंग इत्यत आह व्यापकताविशिष्टेति । ननु व्यापकतावच्छिन्नाभावप्रयोज्यव्यापकताविशिष्टज्ञानस्याव

च्छिन्नेमादिरुक्तानां व्यभिचारपक्षत्वेऽत आह व्यापकतावोधकेति । अतिप्रसक्तत्वादिति । व्यापकत्वस्यापि दिना वाच्छिन्नाभावसत्वादि
भावः । संबंधविशेषावच्छिन्नस्येत्यादि । तत्समबंधेन व्यापकतावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धावपि संयोगेन तदभावस्य गुणादौ समवा
येन जातौ वा दोषसत्वादिति भावः । अप्रसिद्धत्वविकल्पादिति । गुणो निर्धूमो निर्वह्निरित्यादौ संयोगेन वह्न्यादिव्यापकतावच्छिन्नाभावस्य
भावेऽपि कदाचिन्निर्धूमत्वसाधनसंभवादिति भावः । ननु नैवं समव्यापकवत्साभाववत्त्वानुमानादृश्यसमानाभाववानित्यादिना दृशधूमा
भावानुमितिः स्वरूपादत्राप्यनेन कारणतावगृहीते आह कारणतानुगमकेति पर्यवसितं तन्निरूपणमिति । तादृशपरामर्शानन्तरं नमस्कारादि
क्रमेव कार्यतावच्छेदकमिति भावः । येन रूपेण व्यापकता गृहीता तेन दृशावच्छिन्नोपस्थिते नेनिमत्तानुसारेणाह । वह्न्यादिर्धूमव्यापकत्वादि
। वरमकत्वानुसारेणाह धूमव्यापकेति । निर्धूमोऽयमिति । तादृशधूमाभावस्यानुपस्थितावपि पक्षविशेष्यकानुमितेरुत्तरकार्य
तावच्छेदकत्वेन चानुपस्थितस्यापि प्रकारत्वमिति मतानुसारेणोक्तं । तथा च तत्र धूमाभावप्रतियोगिताकोटौ बोध्यः । व्यापकतावच्छेदक
स्यापि विवक्षितत्वात् वच्छेदकत्वेनानुमानमंगीकृत्य तत्र व्यापकतान्तर्गतानन्तर्भावे गुरुरिति वा व्यापकतामित्याह । पक्षेति । अत्र न धूमव्यापकतावच्छेदक
धर्मे पक्षतादिविशिष्टत्वानिरूढादितद्वह्न्याभाववत्तानंतमामारूपमसंभवि पक्षे विपक्षेऽवच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्वं तु यत्कोवितस्य दुर्वच

भाव: नाद्गुर्वे वंशं गामाहिकतयावह्नितादेरुपादानेनुव्यस्ततत्प्रपेक्षत्वमादिकमहत्त्वरस्मेः केचिदित्यनेनरुचितः । सर्वथा दिमेदेनव्यासेर्मिवता
राह । अन्वेतीति पतति विषयता करीति । अभावस्थता दृश्यतिभावः । पन्नगंधवत्तेन यद्यत्तात्त्वगंधवत्त्वानापक्षेपापूसनानवच्छेदक
गंधवत्तानमस्य लघुत्वादाह । पक्षतावच्छेदकस्येति । अत्र पक्षस्य कामाभावादनुमितिसामान्येन हेतुत्वमितस्वरसोवदतीत्यनेनबोध्यः
नाद्रूपेणैतसस्य विवक्षितं रहितादेनेति । उत्तर प्रतियोगित्वेनैतस्य विवक्षितं वर्ण्यमावादीति । अनुभव । सिद्धरिति । वह्निमानुवत्स्वमा
भाववानितिप्रतीत्योः स्फुटतरविलक्षणत्वादितिभावः । कारणविशेषेति । अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपेत्यर्थः । अतएव
न पापघनुमित्यपेक्षया व्यतिरेकानुमितेर्वैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धतादेव । तस्मादनुपेति । अनुमितिसामानाकारस्यैव निगमनस्यसत्त्वम्
सायिकत्वादितिभावः । ननु तथापि साध्याभावप्रकारकानुमितिं प्रति अन्वयव्याप्तिज्ञानस्यापिहेतुत्वात् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यव्यभिचारउत
त्वाह । अनुपिनेति । साध्याभाववत्तायिति । नन्वविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यत्वेनप्रतियोगितासंबंधेनसाध्याभाववत्त्वप्रका
रकत्वार्थः । प्रसक्तरवेति । अभाववत्त्वं समश्वाभावे एकत्रद्वयमितिन्यायेनप्रसक्तइतिभावः । अत्र व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेकानेसाध्याभाव पम॰
रविद्धतौ साध्याभावस्य प्रकारत्वं सामग्रीवशंपन्नमितित पैवथामेवा रहस्यस्वरसो वदतीत्यनेनरुचितः । अत्रैवकल्पे दोषांतरमाह । दू

स्यं चेति । धूमाभाववान्त्वेन वह्न्यभाववत्त्वरूपेण । धूमाभाववत्त्वावच्छिन्नासित्वादितिभावः । भावसाध्यकव्यतिरेकिणमाहपर्वततरति । अनु
पयोगिनरिति । प्रतिज्ञाद्यप्रवितसाध्योपायककोपायकरूपाकांक्षापेवृत्तदाहरणावतारेप्रवक्तो दाहरणप्रदर्शनीयव्यतिरेकव्या
प्रेरप्रसहत्वात् प्रतियोगितया धूमप्रकारिकांवह्न्यभावाभाववत्त्वप्रकारिकां वानुमितिं प्रत्येवो पयुक्तत्वेन धूमाभाववत्त्वप्रकारकव
ह्न्यभावप्रकारकानुमितिं प्रति अनुपयोगित्वादितिभावः । अन्वयापि निश्चयतिरेकिणपि वह्निमानितिसेवानुमितेरेकाकारःकार्येकारणाभा
वप्रतिबंधे वेति नव्यमितिवारदूतिमतांतरमाहकेचिदित्यति । अत्रानंतरजत्वादिकमापर्यसमानयस्तत्वानेकार्पितावच्छेदकं अ
न्वयव्याप्तेः साध्यादिभेदेन भिन्नतवातत्तद्व्याप्तित्वेनैवकार्यकारणभावरीतिकल्पनं न्याता वकाशदसमस्तः । अन्वयव्याति
रेकयोर्वैलक्षण्याभावमाहअन्यतरत्वेनेति । तादृशपरामर्शयोः । अन्वयव्यतिरेकपरामर्शयोः । अत्राप्यनुगतरत्तेस्वस्वकीभूत
भेदयोः प्रमाप्रवविशेषणत्वविशेष्यभावेनैयामकाभावोप्यस्त्वमस्रतीति ॥ छ ॥ ॥ उक्तेति । पञ्चस्कंधेतामतिज्ञादिकं कृतंतत्र
सम्भू राधेयंस्थापितवारणायोक्तेतेति । तत्वं च कस्यक्संप्रदायाविद्यमानकृत्वांतादिहद्दतं तहेत्वनंतरप्रतिज्ञाउपनयो तौ सदाहर
णमितसाध्यैतत्वाबोधांतयावतादृशाविकृदावयवीकत्वेष टमानयेतिसमुदायेणनभेदा विशेष्यद्वयसाधिकामितिलयेपमप्रति

भाव: त्राप्रतित्वानंतरं हेतुः हेतुनंतरमुदाहरणमित्यादिरीत्या तावन्मात्रकारणे त्वप्रतित्वात् हेतुमात्रस्य मुद्रायेऽगतिप्राप्ते। नः पंचकेति। अविनातात्र प
र्वीकानिप्रतिज्ञादिपंचप्रचतादृशोपः समुदायत्वतामिति निग्रहः। न्यायत्वस्य समुदितपंचकप्रवयपार्याप्ते दर्शयितुं समुदायपर्य
पाप्तिरित्येव मानन्वप्रतिज्ञात्वादिकं न्यायत्वाविदं न्यायत्वं च प्रतिज्ञात्वादिघटितमित्यमोन्याश्रयः स्यात् आह प्रतिज्ञात्वादिकं ति
त्रि। उत्पंनयपञ्चोदासीनं तादृशं वाक्यं उविनातत्पर्वीकं संभवतितत्राप्यत्वमित्थमेवतित्येयमनवयवृत्तो द्रव्यवानयं यत्तत्त्व चकेल
घालत्रद्धयं दण्यापत्रकं भवांश्चायं तस्मानदानपूर्वादिन्यायसु लीयमानित्वादि समुदायेऽनिप्राप्तिरेकाउपवीकप्रतिज्ञादिरूपसा
अदिवोधकशब्दावृत्तेनेनोदाहरणादिनिरुक्तौ वन्तव्यानापामि याद्युपनयादिघटितेन्व्या प्तिरितिवाच्यं प्रतातादृशसमुदायस्य
न्यायत्वेनरूप्तत्वात्। यदि वा उदाहरणत्वानेऽप्यपार्थप्रतिज्ञात्वसाध्यबोधकशब्देनैव निगमनेऽसाव्यानिर्देशात्तिमतं तत्राविशिष्यैव प
त्रत्वहुविशेषपरिजप्रतिज्ञाप्रपादेपं। साध्यादेस्लिशब्दस्यापि भेदेन मायपमेदोपीष्टएवेति ध्येयं। नवीनमते नैतल्लक्षणमि
ग्रानात्रनघसाप मितिकमेणोपनयाघकरणात्। तथा न्यायेनन्यादिरूपसाध्यादिबोधकरूपदत्तमानाउपवीकपदाप्तिघेपसाध्यादि रूम
क।नेनोदाहरणादिकं निरुप्यतसंवत्कानासम्भिजे। यत्रवयातिव्युदाहरणोसाध्यादिपदं नागति तत्र तन्नोपादेयं। अत्र केचित

निरुक्तौ
प्रतिपादनप्रवितंसा नद्धष्टहेत्वाभेव कत्वसूत्वेतेषामेव परस्परसांकर्यमस्यवत्त्वंतथातत्रतत्सांकर्यमेव दोषः स्यादतिभावः के
चित्तु पहेत्वाभिप्रायेणोत्तावायंग्रंथः कारणपरत्वेतद्विशेषपरत्वेन लक्षणादृयमपेक्षत्वा पूर्वादाह। तन्नेतितत्र लक्ष्योकाप्यता
निरूपकतेकारणतादावपीतिसंवंधिपर्यंसंबंधिविधया निरूपकत्वस्याप्रकरं पिकाप्रदाने कारणतान्नपदकपदार्थानामपिसं काद
बंधितात् च्च रुमितिपदात्रस्यापि उपस्थितेः। तत्कारणीभूतागाबप्रतियोगि यथार्थत्वानविषयस्यापि दोषत्वात्तद्वारनुमि
रति त्वावयंदोषदतिव्यवहारात् यत्किंचित्कृमितिसामानाधिकरण्यसंतामावप्रतियोगापन्नयथासिद्धप्रामर्शीयवहितोत्तरवर्ति
त्वेऽनुमितिनिरूपकार्यत्वेऽनुमितिः यद्यामर्शीयत्वं वंचिप्रवृया निरूपकावितिभावः न न्यनुमितिपदं तत्समन्वकत्तत्सामकत
दैवत्वानुमितिपामवृश्यवायं। यत्रतुमितिनिसामान्यपरत्वेश्वंस्मवायातानां तथा तादनुमितिविशेषपातेनैव सामंजस्येऽननु
पपत्तासोऽनुमितिरसाशाखेनाहरणत्याप्यहेतुमानितिसामान्यादिहेत्वाप्यवान्साध्याभावव्याप्यवांश्चपक्षइतिसवमाका
रकपरामर्शसाध्याप्यहेत्वनुमितिकार्यतादृशानुमितिः संभवतीति ध्येयं। यथाश्रुतसागेवीजमाह। तेनेत्यादिना
। अनुमत्वहेतोऽभिमतादिति व्यभिचारयहाभावस्तत्संमेतातंवचः। नतु तद्देवकत्तत्साध्यकानुमितिप्रतिनिबंदृतेन तसा

भ-च्य

व्यभिचारग्रहाभावो हेतुर्गम्यत्वात् व्यासादीतिच्च सामानाधिकरण्यं दितव्याप्तिनिश्चये सतिव्यभिचारादिज्ञानेनानुमिति
प्रतिबंधात् दृष्यादितिभावः ॥ यत्रैतादृशानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्राव्याप्तिः एवं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ हेतुतामिसरुच्चाद
वरं तीतिपर्वतेतरत्तिप्रथमेवाधभ्रमः । अन्यतयोश्च व्यभिचारभ्रमः । तत्रापि च्छायघेवह्निव्यभिचारितत्व घटादौ प्रसिद्धसत्व मेव भ्र
मः अंशे मेय त्वभावद्वत्तित्वस्याप्रसिद्धमेयत्वप्रतियोगिकत्वस्याभावे भ्रमरतिभेदः व्यभिचारादीतिव्यभिचारत्व वह्नि
पिसेवहूपव्यभिचारिघटकव्यभिचारादिविसर्यः यद्यपिसाध्याद्देर्दोषत्वेनकिंचिदनिष्टंन तत्संबंधेनप्रकृतहेतौ तेतुदुष्टत्वाद
साध्यविषकताघादप्यनुमितिप्रतिबंधः स्यादित्यत्रवाधादकामावः तथापिसाध्यादेर्दोषत्वे अत्र हेतौ साध्यं दोषत्वमितिप्रव
हारः स्यादित्यतो विशिष्टमेकस्यतथात्वाभिप्रायमिति भावः । साध्यादेरपि विशिष्टघटकतया दोषतादाह्यमेकमिति
विशिष्टविषयमितितथाच्यादृशविशिष्टविषयकत्वेनप्रतिबंधकत्वेतत्तुवान्यमितिभावः । तद्घटकविशिष्टघटक
प्रसेकसाध्याधीत्यर्थः । अप्रसिद्धत्वादितिभ्रमविषयखंडशः प्रदार्थविषयस्तु विवक्षणीयप्रतिबंधकत्वानतिरिक्त राम.
द्वितीयाभावादितिभावः । यथार्थपरसार्थकांप्रकारांतरेणाहुर्वेतांभतमाह केचित्तिदुष्टानामितिरोपलक्षणात्

त्युक्तं ५
यथार्थपदेवैयर्थ्याघातात्सम्यगसमुदुष्टहेतुत्वलक्षणात्वे अंशतो धृपिता तस्य वितन्मिसां श्रयः एमावैतत्वकथंततत्परसार्थकामतत्राह
तीयमिवेतिद्वंद्वतथा या गतार्सारेरताबो अतितस्य कारेति । इत्युच्चप्रतियोगिनां ज्ञानमितिषष्ठीसमासेस्य कारतस्य यथार्थतयैवता
दृशार्थलाभ इतिभावः । अत्र त्र वदुष्टत्वं व्यवहारनियामकसंबंधेन यथार्थहानं विवक्षितं विशिष्टस्य दोषत्वेन तेन समयःकस्थनए कता
नविषयतादिरूपः स्वसत्तेहेतुतावच्छेदकविशिष्टसाध्यादियोगिकत्वं दुष्टत्वव्यवहारनियामकः संबंधः तेनानुमत्याभिचारिवन्हेदा
धामेकज्ञानविषयतादिसंबंधेन वह्निविवक्षमव्याप्यपिसत्ता दृतिव्याप्तिरितिप्रत्येतस्यसत्वं यतापि प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशि
ष्टएवनच्यस्योत्तरविशिष्टेतेनाइदंधनप्रमेयवह्नित्वविशिष्टेऽपि दुष्टत्वप्रतीतिर्भ्रम एवेतिनतत्रातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च यथा
र्थपदादानेसद्धेतावपिदुष्टइतिभ्रमविषयत्वसत्वादतिव्याप्तिरतोयथार्थेतिच्छेयं नत्वबाधादिस्थलेहेतुविषयत्वेनाप्रतिबंधकता
दिसप्रिमत्वाणादूयतत्राव्याप्तिमतन्त्राह नतत्विमसस्येतितथाच्याधादिरूपदोषवतान्नतत्राव्याप्तिरितिभावः । नन्वासूयथार्थ
पदेनैरर्थक्यमेवदोषवत्तरात्वेवाधकं अथ प्रमयोक्तात्तत्रमावादोषलक्षणात्तेऽप्यवसानं तस्य मितवात्येनाहानत्राघयैवेतियथा
र्थत्वमितिपथावक्ताघकामेवेतिमाहुरितियथार्थपदसार्थकत्वमेवयकर्थः । व्यभिचारादिज्ञानेलिंगविषयत्वसत्वेपितदुपादाने

म॰त्र॰ प्रयोजनाभावादाद्यादित्वाने वनतस्त्वादाहाभिन्नामिति अत्र विशिष्टविषयताविलक्षणे यद्विषयकत्वेनेत्यत्रानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेद
कत्वविवक्षणे संभवाद्धूमवान्वह्नेरित्यादौ भ्रमाभावविशिष्टहृदादेर्हृदत्वादिना प्रमेयत्वादिना वा विषयितायाः प्रतिबंधकतान
तिरिक्तवृत्तित्वाभावादतो लक्षणस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं वाच्यं तत्र च बाधमिवाद्यादिघटकमाद्याद्यादेः प्रसंगं केहेत्वाभा
सत्वप्रसंगः इष्टापत्तौ दोषांतरमाहातेनेत्यादिना यद्धर्मविशिष्यकेति विशिष्टविषयताविलक्षणोऽयं न संबंधेन च प्रमितौ यद्धर्मा
वान् अनुमितिप्रतिबंधकं तेन संबंधेन तद्धर्मवत्तेहेतोर्वाच्यमन्यथा वह्निव्याप्यवान् पर्वतादेरपि कालिकादिसंबंधेन च सादिनिष्ठत्वादति
व्याप्तित्वापत्ताः पर्वतेन व्यभावदेतिभ्रमसाधारण्ये सेनातिव्याप्तिः संभवतिस्वरूपसंबंधेनेव प्रतिबंधकीभूततया नेवन्यथा सेवपर्वतस्य प्रका
रतात्स्वमेवतेन संबंधेनासत्वात्तः यत्पक्षविशेष्यकेत्यत्र [redacted] वह्न्यभाववत्पर्वत इतिस्वरूपसंबंधे
नप्रतिबंधकीभूततानेप्रकारतातेन संबंधेन हृदीता वेतिभ्रमवत्सतियाप्तिरिति यद्यपि पर्वतो वह्न्यभाववानित्यन्यस्मात्र विशेष्य
कधी विशेष्यत्वे सति हृदत्वाभावादिसादौ पर्वतेतवृत्त्यभाव इति भ्रमसाधारणयातिव्याप्तिः संभवसेवतथापि प्रसिद्धदोषाहरणोत्र इति राम॰
व्याप्तिर्न संभवतीतितत्योक्तमितिध्येयम् यद्विषयकत्वेनेत्यत्र यत्प्रकारत्वेनेत्यर्थकत्वे विरोधकस्याशयेनेदमिति कश्चित्तत्सदेत्

दीत्यादिनाऽत्र बाधितत्वसाध्यमिवारितोपि तादृशसाध्याभाववत्ताद्धेर्नि नवत्सतासन्नवातिव्याप्तिरितसंग्रहः तत्पाक्ष समानव
त्पर्वतत्वविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात्तदानीतिव्याप्तिरितिभावः नवैवं तीर्थपाषाणवच्छेदकत्वं तत्त्वप्रकारतेस्वरूपसंबंधावविशेषेण समभवति
तथाहि हृदो वह्निमानिस्यनुमितिंप्रतिवह्न्यभाववान्हृद इत्याकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकतानवच्छेदकतावच्छिन्नमतियो
गितासंबंधेन वह्नित्वरूपेणाभावेपुलिंबितम्रकारकसत्वयत्नहृष्टत्वेनोपस्थितेपत्तकिंविसदार्थे हृदत्वावच्छेदेनतादृशाभावप्र
८ कारकं तत्तत्त्ववत्स्यात्वाविशिष्टहृदविषयकेवन्ह्यभावत्वरूपेणाघटादिविषयिनिर्हृदो वह्न्यभाववा निति ज्ञानेपिवन्नेत्वरति
तदेवप्रतिबंधकतावच्छेदकं नतु वन्ह्यभावविशिष्टहृदविषयकत्वमन्तर्भाव्यतावत्स्वभावसंभवे तत्राह तदवच्छेदकत्वं वेतितथा
चाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयताशालिनिश्चयत्वेन प्रमात्वं मितिप्रतिबंधकताया अत्र नत
रिक्तवृत्तित्वे दोषत्वमिसंप्रतिनप्रमेयत्वेन वह्न्यभावविशिष्टहृदविषयकनिश्चयस्याप्रतिबंधकत्वेपि नक्षतिः वेन्वत्वाप
च विषयिता याहृदत्वादिः न्याप्रकारकहृदत्वप्रकारता वह्निनहृदविशेष्यकवह्नित्वाद्येन्यान्यप्रकारकत्वन्यस्याभावप्रकारतादि
रूपमितितेनानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षणे नविशिष्यसामान्यतः इति यादृशविशिष्टेत्यत्र सत्यपि वन्ह्यभावत्वविशिष्टघटवे

म. त्र्य. शिष्टादित्समस्मादित्यर्थः। विशिष्टस्य वह्न्यभाववद्वृत्त्यसत्त्वात्तत्र विशिष्टितयाज्ञाने सत्त्वेपीति वार्थः। यन्नु वह्न्यभावविशिष्ट
द्विषयकत्वं प्रतिबंधकतावच्छेदकं वह्न्यभाववान्पर्वत इति भ्रमसाधारणमनुमितिप्रतिबंधानुमाधारणाभावेन तत्राप्यनतद्व्यापित्वात्तं च वारि
तव्याहार्यावच्छेदकत्वेनेति तन्न द्वत्तविशिष्टपक्षकमप्यनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिवह्न्यभावविशिष्टद्धरविषयकत्वस्य प्रतित्वं च कतावच्छेद
कत्वेवह्न्यभाववान्पर्वत इति भ्रमाद्ध्नितस्य बाधकताभावादितिपदर्पितत्वात्पार्थवच्छेदकत्वतत्वात्र नत्तद्रूपसंबंधविशेषःन्यभि
चारज्ञानतादेरेवावच्छेदकतादृत व्याहार्यावच्छेदकत्वेनेति। तथा च यद्विषयत्वं ज्ञाननिष्ठप्रतिबंधकताज्ञानति दिक्। न च वह्नित्वाभिमतपर्वत्र
न्य नरह्नित्वस्यापेह्यायाधी जमाहृतेनेति। वह्निमत्सपर्वते पर्वतो वह्निमान्स्यादित्यादौ वह्न्यभाववत्त्ववत्ता त्मकबाधविषयक
त्वस्य प्रतिबंधकत्वान्न हानितं नसंभवति वह्निव्याप्यधूमवान्वह्निमान्पर्वत इत्यनुमितिप्रतिबंधकत्वस्य वह्नित्वाभिचारित्वमद्दतिपु
वेपि सत्त्वाज्जगदिदृष्टकं विशिष्टस्यासत्त्वरतीति। तदपि न साधीयः। ज्ञाननिष्ठमभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबंधकतारूपसंबं
धरूपावच्छेदकतादृष्टकापारवात्सभवात्तस्यरूपासिद्धिविषयकताने नापितादृशानुमितिप्रतिबंधात्तच्चवबाधविषयकत्वस्या। ए१व.
सत्तादेवाभूनरह्नित्वासंभवे विशिष्टासत्पर्यन्ताउपावनवैय्यर्थ्यात्।न च पत्रविषयविशेषे उदासीनपदार्थविषयकज्ञानेनाव

स्यंपाधाशिर्विषयी कृतः तत्रोदासीनपदार्थविषयकज्ञानत्वस्य तादृशानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्तत्र तादृशहेत्वाभास
त्वस्यामतिव्यापकमिति वाच्यं। पक्षतावच्छेदकत्वेनोपस्थितेचार्मितापत्ताकारावच्छिन्नवत्ताज्ञानत्वेनो तादृशानुमितिप्रतिबंधकतापा
त्तद्रूपसंबंधरूपमवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नेतत्कालावच्छिन्नवत्त्वस्यतदर्थत्वात्तथात्वेति हिन्दोर्वह्न्यभाववानितिज्ञानेन्द्रदत्तेनो
पस्थितपर्वतादौ वह्न्यभाववत्तेनोपस्थितत्वपदार्थवैशिष्ट्यविषयत्वेपिहृदत्वावच्छिन्नेवह्न्यभाववत्तावच्छिन्नत्वमेववाधस्तादृ
त्वेन विशेषणापि नेत्यादिकं पराभ्युन्ताभिप्रायेणोत्सायेनेयं। केचित्तु उदासीनपदार्थस्य विरोधित्वाभावास्तेयेवित्रसुणोयाविरो
धिविषयताप्रयुक्तत्वाविवक्षयैवनाति व्याप्तिरिसाऽङः। नाहृशनिततपावित्यानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकान्तरेत्यर्थः। स्व
साधितघटितत्वादसंभवरसतौनोऽतिनरर्थश्चनत्वभिचत्वंप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारभिन्नत्वस्यव्यभिचारःसत्वेनतत्रातिव्या
प्तिपरीहाराभावात्। किंतु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं। तथा च स्वाविषयकप्रतीतिविषयतादृशावच्छेदकाविषयप्रतीतिविषय
त्वं तत्प्रदितापोभिवतिहिप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचाराविषयकप्रतीतिविषयः केवलव्यभिचारस्तेरविषयकप्रतीतिविषयःन्प्र
मेयत्वविशिष्टव्यभिचारः इति। व्यभिचाराविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभावविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचारादावसंभवर

भाव. निरूपितत्वादृशेति। तादृशप्रतिबंधकतावच्छेदके सपक्षः। नन्वव्यभिचारिवह्निमान्पर्वतोधूमवानित्यादौ धूमाभाववत्तादृश
विशिष्टपर्वतात्मकेवाधेव्याप्तित्वबाधाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्यव्यभिचारिवह्न्यात्मकतादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वस्य
व्यक्तावतिव्याप्त्यात्मावच्छिन्नप्रतिबंधकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य विषयकप्रतीतिविषयत्वं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचा
रप्रमेयत्वविशिष्टबाधाद्यरूपप्रसिद्धं तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वस्याविवक्षितत्वात्। उक्तबाधस्य तु साध्यवच्छिन्नप्रतिबंधकतासा
मान्यावच्छेदकत्वेनाव्यभिचारेति नाव्याप्तिः वस्तुतः साध्यविषयकप्रतीतिविषयत्वसमानजातीयप्रतिबंधकतावच्छेदकप्रपत्तद्विष
यकप्रतीतिविषयत्वमर्थः। साजात्यं चाभासतावच्छेदकव्यभिचारत्वादिना तादृशव्यभिचारेण बाधस्य सजातीयत्वमिति तथा च साध्यवि
षयकः प्रतीतिविषयत्वसजातीयं यद्वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमात्रावच्छेदकं तद्विषयकप्रतीतिवि
षयत्वं धूमाभाववद्वृत्तिर्वह्निरिति व्यभिचारस्यास्तीति भावः। अत्र पाऽसंभवो वोध्यः। न चैवं साध्याभाववत्त्वसत्प्रतिपक्षत्वादौ हेतुदोषे
ऽव्याप्तिः तस्य तादृशसाध्याभाववत्त्वसत्प्रतिपक्षत्वादिघटितत्वात्। नन्वसाध्याभाववत्त्वस्यैव दोषत्वमिति वाच्यं तस्य हेत्वव्याप्तिरप्र-
तारत आह। एवं वेति। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभावविशिष्टपक्षस्य परिग्रहः। पर्वतः काञ्चनमय इत्यत्र न प्रतिपर्वतं

तः काञ्चनमयत्वाभाववान् पर्वते काञ्चनमयत्वाभाववदिति शाब्दयोरेकमात्रस्य विषयत्वेन विरोधाभावविरहात् पक्षनिष्ठत्वविरहादेव
ति। न चैवं वह्निव्यभिचारिद्रव्यत्ववत्त्वाद्धूमोऽपि वह्निसाध्ये दुष्टः स्यादत आह। प्रकृतहेत्विति यद्धेतुकानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकप्र
एव हेतुः प्रकृतहेतुरिति न धूमेतिव्याप्तिरिति भावः। यादृशेति दोषो वह्निमानिति सद्धेतुत्वमितौ वह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्नविशिष्टेन्द्रहवत्त्वावच्छिन्न
एतद्दोषः नतु धूमाभाववत्त्वावच्छिन्नवत्तात्वज्ञानिनेवाध्यसजनकतेजोभाववत्त्वान्नह्रदत्वावच्छिन्नहेतुस्तदुभयोरव्याप्तिवारणाय यथा
ह्रदपदद्वयं। कश्चित्सित्त्वसत्कहेतौ दोषसंबंधाभावेन तत्रेऽदुष्टत्वव्यवहाराय योग्यादिति। विशिष्टत्वमत्वेनेति सत्त्वमानत्वावच्छिन्न
मत्त्वविशिष्टत्वमन्येनार्थः। पर्वतादेस्तादृशेनावह्निरमपोर्थहः अनेनवाद्यव्याप्तिर्द्दिमाधनाप्रसिद्धिमाव्याप्तिर्दपउक्ता
बाधस्वरूपासिद्धौ दर्शयति। ह्रदस्येति तत्पक्षकतत्साध्यकतद्धेतुकानुमितिप्रतिबंधकपरोऽपि महानसीयवह्नित्वावच्छिं
न्नसाध्यकमहानसीयव्याप्यत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिविरोधित्वात्तत्र न दोषत्वमिति दर्शयति। पर्वतस्येति। भिन्नहेतुकव्यभिचारं
दर्शयति। धूमवत्त्वेति संयोगसंबंधेन हेतुतावच्छेदकरूपेणात्र चैवहेतौ व्यभिचारमाह केवलधूमसेति व्यभिचारस्वारस्यत्वादिति
घटानवच्छिन्नधूमस्येत्यर्थः। साध्यतानवच्छेदकरूपेण व्यभिचारं दर्शयति। पर्वतीयवह्नीति। तत्संबंधेन तादृशदोषसंबंधेन न

भाव॰ न पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले न साध्यहेत्वोः विशिष्य समानावच्छिन्नहेतोः तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नतत्
सकतद्धर्मावच्छिन्नतत्साध्यकतद्धर्मावच्छिन्नतद्धेतुकपरामर्शव्यवहारनियामकत्वेन विशेषः तथापि निर्वह्निः पर्वत इति पर्व
तत्वावच्छेदेन निर्वह्नित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे आश्रयासिद्धिः तत्सामानाधिकरण्येन तस्य तत्पात्वे बाधस्य तथैव पर्वतावच्छि
न्नवह्निमान् निस्तन्नवह्नित्वावच्छेदेन पर्वतावच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वे साध्याप्रसिद्धिः सामानाधिकरण्येन तत्पात्वे बाध एवात्र
न निर्वह्निर्वह्निमान्निसारूप्यकतमेव न तु हेत्वाभासत्वमत एव पर्वतपक्षकं वनावच्छिन्न हीयत्र वह्निपदार्थवह्निव्याप्यविशेषितार
तत्र धूमादिस्थले मितिके विना निर्वह्निर्वह्निमानित्यत्रापि हेत्वाभासत्वव्यवहार एव सिद्धिलक्षणे पर्वतान्यपर्वतो दहनान्यदहनवा
निमानिति लक्षणेनोदाहरणं स्यात् न च तत्र सिद्धान्तवत्त्वमाशाप्रकारेणापि लक्षणगमनात् कथमेतदिति वाच्यं तेन तत्संग्रहप्रकार
स्य दर्शनीयत्वात् इत्यपरे । तादृशानुमितेरिति । निर्वह्निपर्वतत्वेन पक्षतावच्छेदके न वह्न्यनुमितेः पर्वते पर्वतावच्छिन्नवह्नित्वेन सा
ध्यतावच्छेदके न वह्न्यनुमितेः वह्निमानिवास्थिरमते न हेतुतावच्छेदकत्वे वह्निव्याप्यत्वानुमितेः पर्वतत्वावच्छिन्नरूपहेतुतावच्छेदकविशिष्ट राम॰
हेतुमत्त्वानुमितेश्चाप्रसिद्धत्वेन तादृशसाध्यव्याप्यतादृशहेतुमान् तादृशसाध्यवान् वा पक्षतादृशः पक्षस्य साकारानुमितेरप्रसिद्धत्वात् प

॰निर्वह्नितत्वस्य पर्वतत्वानुविशेषह स्यातनिवेशदति

क्षताः समन्वयस्तत्पर्यन्तं यावच्छिष्यके साध्यादौ पक्षसंदेहे हेतुदोषत्वेनाभिमतसाध्याभाववत्त्वादिपरामर्शपक्षत्वं च व्यापकत्वं तदनुतानादृश
निश्चयाव्यवहितोत्तरं यादृशहेत्वाभासनिश्चयोत्तरानुमितिरप्रसिद्धा तत्रापि लक्षणागमनापाहानाहार्यमानसत्त्वानुदिति तथाव
प्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितविरोधिविषयकपक्षविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरतादृशज्ञानत्वमापकं तादृशावगाहित्वव्यतिरेकः त
त्वं हेतुदोषत्वमित्यर्थः । अस्ति वह्निदो निर्वह्निरिति निश्चयाव्यवहितोत्तरतादृशज्ञानेन्द्रत्वविशिष्टे दस्यावगाहित्वाभावनि
यमात् तादृशोभयाभावनिश्चयः तत्राप्रामाण्यज्ञानदशायां तदुत्तरतादृशज्ञाने ह्रदो वह्निमानित्यवगाहित्वसत्त्वात् स्वादिति तत्तन्निश्च
यविशेषणाद्ध्रदो वह्निमान्नवेति संशयानन्तरं तादृशावगाहित्वसत्त्वात् निश्चयपदमिति तादृशबाधादितानैकालीनतादृशज्ञाने तथावगा भाव
हित्वसत्त्वात् व्यवहितोत्तरेति । शंखो न पीत इत्यादौ बाधानुमानिकनिश्चयाव्यवहितोत्तरं शंखः पीत इति बाधकपित्तावगाहित्वसत्त्वात् तत्शं
खः पीतः शंखत्वादित्यस्य बाधे पीतत्वाभाववत्त्वकत्वात्मके उक्तमिरतो मानसेति तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तराहार्यमानसज्ञाने त
थावगाहित्वसत्त्वादनाहार्येति । आहार्यत्वं च इच्छाजन्यत्वं दोषविशेषजन्यत्वं वा तदभावस्तु अनाहार्यत्वं तेनाहं गौरस्मी
त्यनाहार्यस्य दौ नाहं गौर इत्यानुमानिकत्वादिनिश्चयोत्तरं अहं गौर इति दोषविशेषजन्यमानसे तादृशावगाहित्वसत्त्वेपि

भाव.

तादृशवाधेनाव्याप्तिः दोषविशेषश्रुमानमप्रमजनकएवविशिष्य पर्वतमरतातो नमानसपरयपेनाद् उक्तं तमले यद्विषयतेनज्ञानस्या
नुमितिप्रतिबंधकत्वमितिन कार्यानुमानिनियतत्वं प्रतिबंधकत्वंग्राह्यमिति भावः। व्याप्यासिद्धिसंग्रहाय पक्षतावच्छेदकविशि
ष्टे हिमाव्याप्ति हृदीयप्रतियोगिव्याप्यवैसंग्रहाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति। साध्यवैशिष्ट्येति चासव्याभिचारसाध्येनाप्रसिद्धि
रूपासिद्धादीनां संग्रहाय साध्यतावच्छेदकेत्यादि। यद्यपि साध्याप्रसिद्धेः पूर्वदले नैव संग्रहात्साध्यतावच्छेदकविशि
ष्टेति विवृणामफलं तथापि वह्निधूमाभाववद्वृत्तिरितियमिवारज्ञानेपि तत्र प्रमस्यस्यद्यते न व्यापकत्वग्रह संभवाद्यभिचारा
दावव्याप्तिः तस्तद्वत्साप्तामिति ध्येयं। कस्यैव ह्यमावधावानिति बाधनिर्णयेपि तदुक्तं रूहेदोवह्निव्याप्यवानिति बाणादितादृशज्ञा
नसंभवान्तादृशावगाहित्वात् तदभावनियमेन घटतरसतो दूषोरिति तथाव्यैकावगाहित्वमत्वेपि हित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावा
वगाहित्वाभावेसत्वात्तत्वस्यासंगतिरिति। नन्वाश्रयासिद्ध्यादौ कांचनमयपर्वतविशिष्टपर्वतस्य कांचनमयपर्वतविशिष्टवृत्त्यादेरप्र
प्रसिद्धत्वात्कथं न तत्सामानवपरतत्त्वाह। वैशिष्ट्येति तथा च तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्धावपि तादृशज्ञानप्रसिद्ध्यैव तत्र राम.
तत्त्वागमनमिति भावः। ननु वह्निमान्प्रमेयत्वादित्यत्र हेतुनिष्ठासंतामावापतियोगितारूपातुपसंहारित्वेव स्मामाववदव्य

प्तिरूपानुपव्याप्तिबोधप्रतिबंधकत्वाभावात् लक्षणमव्याप्तमतआह। व्याप्तिश्चेति। व्यतिरेकेतरदिति। तथा च प्रमेयत्वमत्यंताभावाप्रति
योगीति ज्ञानेवह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधात्ततस्यासंगतिरिति भावः। ननु निर्वह्निः पर्व
तोवह्निमान्निसादौ तादृशज्ञानाप्रसिद्धेस्तत्पावगाहित्वमप्रसिद्धमत आह। तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिरिति। विरोधिविषयते सस्य
फलमाह। एवं चेति। निर्वह्निः पर्वतरतस्य विरोधिविषयत्वकथनस्य कोपयोगः तदन्तरज्ञाने निर्वह्नित्वविशिष्टपर्वते वह्निवैशि
ष्ट्यावगाहित्वव्यतिरेकत्वयानिर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्या[illegible]गाहित्वव्यतिरेकोपीति। निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानिसा
राविव निर्वह्निर्वह्निमानिसाराववपिसएवहेत्वाभासएवं हृदो वह्निमानित्यादौ यपानिर्वह्निर्हृदो पक्षतयानिर्वह्निर्वह्निमा
नित्यास्ववपिसएवदोषः। रुक्तं च वह्निसाध्यकपावहृदाधुएवं निर्वह्निर्वह्निमानिसारोदोषइतीवं वह्निमत्सर्वतोस्येव निर्वह्निप
र्वतत्वेन पक्षतायां वह्निमत्पर्वतएवाश्रयासिद्धिस्तद्विषयकनिश्चयस्यविरोधिविषयत्वप्रयत्नोपयोगानिर्वह्नित्वविशिष्टपर्वते
वह्न्यवगाहित्वाभावस्तथानिर्वह्नित्वविशिष्टेवह्न्यवगाहित्वाभावोपीति निर्वह्निर्वह्निमानिसाराववपिसएवाश्रयासिद्धिः। ए
वं च निर्वह्नित्वावच्छिन्नपक्षकपावरावाश्रयासिद्धपानिर्वह्निर्वह्निमानित्याद्यावपि हेत्वाभासः एवेति। निर्वह्निर्वह्निमानित्याव

नधावत्व्यतिरेकव्याप्ति
निर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि
त्वेपक्षतावच्छेदकवि
शिष्टस्याधूवैशिष्ट्याव
गाहित्वेन [illegible]त्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावोभि
वेरात्मि इति भावः। २८

भाव·

पि निर्वह्नित्ववह्निमत्तांशयोर्विरोधित्वस्य तादृशग्राह्यप्रसिद्धौ तादृशभावेऽवमतादिति । तस्याः वस्तुमात्रनिश्चयस्य । विरोधिविषयकता
दिति । ग्राह्याभावग्राहकाभावयाप्यस्तदग्रहणावगाहित्वरूपविरोधित्वविषयकत्वस्येवग्रहे निवेशादिति भावः । साध्यवत्स्व
वावमेणेपितस्य फलमाह । एवमिति । साध्यनिश्चयः यत्तावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यनिश्चयः । तत्र साध्यस्य साध्याभाव
तद्व्याप्यावगाहित्वमुद्रयाप्रतिबन्धकत्वं तद्विषयतावच्छेदकत्वलक्षणविरोधित्वस्य साध्येऽभावादिति भावः । द्वितीयविव
क्षायां तु तत्रेतिशेषः । एवं न संभवतीत्याह । मानसेति । एवं चात्रैकत्र निर्वह्नित्वे वह्निमानित्यत्र वस्तुमात्रस्य हेत्वाभासत्वानिरा
साम्येव विरोधिविषयकत्वविवक्षायाः फलमिति ध्येयम् । ननूक्तदोषे निर्वह्निर्घटः पर्वतो नील इति समूहालम्बनात्मकविरोधिविष
यकनीलघटनिश्चयोत्तरं तादृशज्ञाने पक्षतावच्छेदकत्वविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवत्त्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वव्य
तिरेकनियमात् । नीलघटादावतिव्याप्तिः । एतेन मयोक्तं तत्स्वरूपसम्बन्धविशेषो भवतीति इमपादिप्रयुक्तदोषाहाशादरतिव
व्याप्तेः तदुक्तं तत्रेति । अनाहार्येति । मानसेति न स्वरूपसम्बन्धमात्रं यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयोजकत्वं किं त्वितादृशः राम·
नेतादृशावगाहित्वाभावप्रयुक्तौ दोषाभावादिति व्याख्यानमपास्तम् · तादृशसमूहालम्बनात्मकघटनिश्चयस्य विरोधिविषयक

त्वप्रयुक्तस्य वक्तानेतादृशावगाहित्वाभाव इति घटस्याप्यवतिव्याप्तिः । ननु विशेषणीभूतयद्विषयकनिश्चयावगाहिनोत्तरेत्यादिनाचैत
पात्तेति तादृशावगाहित्वानम्युपेयविषयो विरोधी समूहे तु दोषस्पर्शेनावतैवसामंजस्ये निरुक्तरूपप्रयुक्तत्वस्य स्वरूपसम्बन्धा त्म
कस्यव्यर्थीत्वात् । किं च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यवगाहित्वस्याहार्यत्वमानसत्वनियतपाठत्वे व्यापारः एव प्रयोजकत्वेऽन्या
नाहार्यज्ञाने तदवगाहित्वाभावेन विरोधिविषयताप्रयुक्तः किं तु तच्छौरूप्य कारणाभावप्रयुक्त एवेत्यस्यातिरतः प्रयुक्तता
प्रवेशेन तत्पद्वैयर्थ्यलक्षणमाह । तादृशेति । सर्वत्र तादृशपदं पक्षता साध्यतादृशावच्छेदकावच्छिन्नपरं तथा च वह्न्यभाव
वत्तद्वहृदादिविषयकज्ञाने ह्रदत्वावच्छिन्नविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावेऽनास्य विरोधिविषयकमिति तादृशावगाहोदे
नेत्याद्यस्मिन्पक्षः अत्र कस्यादिविषयकं ज्ञानं विरोधिविषयकमित्यत्र विषयतासम्बन्धेनेषु गौरवात् तादृशज्ञानस्यैव वि
षयो विरोधीति तत्वमित्यस्य न लाघवात्तत्पदवैयर्थ्यलक्षणमाह । तादृशज्ञाने इति । ननु विरोधित्वप्रतिबन्धकत्वं तच्च न सम्भवति द्वे
नेत्त्वज्ञानस्यैवतथात्वादत आह । ज्ञानविरोधित्वं चेति । तद्विषये इति । तथा च पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यता
वच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यस्यैव तादृशसाध्याप्यतादृशहेतुमत्त्वस्यावगाहिपत्नज्ञानेन तद्विषयविषयकं यज्ञा

भा० नं तत्प्रतिबंधकीभूतज्ञानविषयत्वाभावः। निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ आहार्यज्ञानस्थले तत्संभवाद्बाधादिज्ञानस्य तत्प्रतिबंधक
ज्ञानविषयविषयकेति। इत्थं च तद्ग्रहः। निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानिति ग्रहः। तद्विषयविषयकः पर्वतो वह्निमानिति ग्रहः। तद्वि
रोधी च निर्वह्निः पर्वत इति ग्रहस्तद्विषयो निर्वह्निः पर्वत इति लक्षणसमन्वयः। अत्र च तादृशविषयिता समानाकारा। विषयिता वगाहित्वावच्छिन्ना
वह्नित्वप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतायां विषयिता सर्वं चैतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणयावत्समुदितापत्तेः। तेन ह्रदो व
ह्निमान् घटवांश्चेति समूहालंबनविषयकं घटवान् ह्रद इति ग्रहं प्रति प्रतिबंधकतावच्छेदकं तदाभाववत्तु ह्रदे ह्रदत्वप्रकारकत्वं वह्निमा
धकत्वेम हेतुके हेत्वाभासलक्षणस्य नातिव्याप्तिः। तन्न ह्रदो घटवानिति विषयतायाः प्रतिबध्यतावच्छेदिकायाः ह्रदो वह्निमा
निस्पादिविषयितासमानाकारताभावात् ह्रदे ह्रदत्वेनावगमात्रविषयितायाः प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात्। अवच्छेदकत्वे तथा
दि निवह्न्याद्यप्रतिबंधकीभूतसमूहालंबनज्ञानविषयेऽसमादेशानतिव्याप्तिरिति। प्रतिबंधकत्वं च यद्याद्याभावत्वव्याप्य
रूपवत्त्वं तेन सिद्धसाधनस्वरूपासिः। एवं विशेषेनातिव्याप्तयाश्रयासिद्धिविरुद्धैतादृशज्ञानस्यानाहार्यत्वात्प्र प्रम०
सिद्धत्वेपि आहार्यतादृशज्ञानविषयविषयकस्य समव्याप्यवह्निमानिति ग्रहस्य विरोधित्वेन लक्षणसमन्वयः इति। अत्र च प

सिद्धत्वाभावे न सिद्धिसेकोऽयं पक्षः। अत्र च निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ लक्षणासंभवः। तत्र तादृशज्ञानविषयविषयकस्य निर्वह्निरिति
ग्रहस्य वह्निमानिति ग्रहस्य बाधधर्मितावच्छेदकानियंत्रितस्य विरोधितानाप्रसिद्धेः। न च तत्समानविषयकस्याभाववान् वह्नि
मानिति ग्रहस्य विरोधि अभाववान् निर्वह्निरिति ग्रहः प्रसिद्ध इति तद्विषयोऽहेत्वाभास इति वाच्यं। वह्निमत्पर्वतस्य लौक
स्य निर्वह्नित्वाभावेन वह्निमति निर्वह्नित्वाभाववाधस्तत्र च वह्निमान् निर्वह्निरित्येतत्ज्ञानविषयविषयकं वह्निमानभाव
वानिति ग्रहप्रतिविरोधित्वाभावेनाव्याप्तेः। नैवं तादृशमपार्थकमेव चेत्तामात्र इति वाच्यं। पर्वतान्यपर्वतो ह्रदानन्यह्रदवान्
धूमात्यधूमादित्यादेरप्रसिद्धिर्यंपे स्वयमेव लक्ष्यत्वेन वाच्यतावति तत्र च तद्विषयविषयकग्रहस्याप्रसिद्धयादिसे प्रतिबंधा
स्याप्रसिद्धेरिति। पक्षपक्षसाध्यसाधनानाइदंत्वान्यपि लक्षणानि विशेषणीयानि तथाहि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे इदंत्वविशि
ष्टे पक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टस्येदंत्वविशिष्टसाध्यस्य हेतुतावच्छेदकविशिष्टेदंत्वविशिष्टहेतोः तादृशवैशिष्ट्याव
गाहियत्तज्ञाननिरूक्तं तद्विषयविषयकग्रहविरोधित्वं वाच्यं। निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ निर्वह्नित्वविशिष्टेदंत्वविशिष्टे यो
वह्निमत्वग्रहो निर्वह्निर्वह्निमानिति ग्रहस्तत्समानविषयकोऽप्येवं वह्निमानिति ग्रहस्तद्विरोधी चाभाववाप्येव अभाववानिति ग्रह

भाव॰ इति लक्षणासमन्वयः। एवं पर्वतनाम्नः पर्वतत्वस्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे इदंत्वविशिष्टे तद्भानाग्रहः पर्वतनाम्नो यं पर्वतः साध्यवा
नित्याहत्यसमानविषयकत्वाभावं पर्वतनामनि इत्याहत्याद्विरोधीतापं पर्वतत्वस्यादिक्रमेणाभावाभासिद्ध्यादावपि नेयमिति त
था चात्र पर्वतत्वाभावानाधिकरणेन वह्नौ बाधेवधूमादितिहेत्वत्र वह्निमत्त्वस्य पर्वतत्वतीरंतस्यापि लक्षणो निवेशात्। पक्षतावच्छेदकवि
शिष्टे इदंत्वविशिष्टे वह्निग्रहस्य वैतोयं वह्निमानित्याहत्याद्विरोधी तापं च समानत्वानुतियहत्वाद्विषये वह्न्यभावे दे तस्य वैतोति
प्रसंगात्। किं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादावपि कर्षं लक्षणासमन्वयः। तत्र हि पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावो वाभ्रः
सवनपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निमत्त्वाज्ञानविरोधी पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निमत्त्वाग्रहस्य न निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानितिग्रह
न्त समानविषयकः तच्च निर्वह्निपर्वतस्यैवावच्छेदकतावगाहनात् मतिर्यथा तानेषु इदं पर्वतत्वावच्छेदकत्वावगाहनात्। न च तादृशा
वच्छेदकत्वभिन्नं पक्षादिविषयत्वादिविषयकत्वमेव तत्समानविषयकत्वं वाच्यं तथा सति निर्गंधं द्रव्यं पृथिवी तामोलस्य पृथ्वीभिन्नं
त्वादिविसरूतो द्रव्यतावच्छेदेन पृथिवीत्वाभावावगमिति प्रतिबंधकस्य पृथिवीत्व वद्द्रव्यतानस्य विषये पृथिवीत्ववद्द्रव्यमित्याप्रे राम॰
द्रव्यतावच्छेदेन पृथिवीत्वाभाववग्रहस्यापि तत्तुल्यत्वान्निर्गंधं द्रव्यं पृथिवीत्वाभाववदिति ग्रहसमानविषयत्वादिति। एवं तत्र दस्सा मे

त्वादिवाचकत्वाथाभावावगाहित्वेन विरोधित्वमपि दुर्वचं नव तादृशावगाहित्वानेयत्पदार्थे यत्पदार्थे संबंधावगाहित्वं तत्पदार्थस्य तादृशी
भावत्वेनाधायान्तत एव गाहित्वद्वयाविरोधित्वं तत्वं यत्स्वत्वयोरन्वयामेन लक्षणस्यानवगाहिनत्वादेत दोषस्य रसंहरिद निया
यम तत्रानुगाहके विनितिच्छत एवास्य कस्यानि दोषपाततयापि रीतिप्रवासे न प्रकर्षः स्वितः इतितत्वायाद शेति। पक्षतासाध्य
ताहेतुतावच्छेदकपर्यायादृशापदं तस्य योजनं तु प्रायुक्तमेवावसेयं न नेवं सर्वत्रैवेदृशलक्षणानेस्कमात्र दोषस्थले व्याप्तिः तत्र दो
षांतरामवेनतादृशान्यमतात्वाविष्य वातात तद्धिं नयनिनत्वस्यतता नतिरिक्त तथा तस्यैवतत्र लक्षणानसंभवेनुमेदृश्यानन्दताणात
चतच्चाल्पकमात्रेति। कांचनमयः पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ च्याश्रयासिद्धिमात्रस्यैव दोषता दित्यपि च ज्ञ तत्र दोषत्वेनाभि
मतं पृष्ठे हिशिष्टं त्वां न हि शिष्टविषयिता न तमविषयितानिरूपकत्वं यथास्वधिकरणात्तंत्नत्वागांवोध्यं तेन विशिष्टस्यानतिरिक्त
त्वेपि केवलपक्षहेत्वादीनातिव्याप्तिरित्येयां पंचविधेति। कांचनेवलसर्वकांचनमयपाकाशवत्प्रमेयत्वादित्यत्र बाधमतिरोधो आ
काशाभावद्धात्रेत्वाहत्य भिचारः। प्रमेयत्वादिकसाध्यकत्वाभावस्याकाशे विरुद्धत्वसाध्यासिद्ध्यादिरूपासिद्धिरितिनिने
वमनवगामत्वात्राहा। व्याभिचारादेरिति। तथा च लक्षस्याप्यनवगामर्इतिभावः। सर्वेषां दोषाणामेव समतेनित्यत्वस्यम

भाव· सम्बन्धानीपतया साध्याविशेषणत्वादिदं पर्यन्तं तद्विशेषितयाप्यविश्यावृत्तत्वाराशिकाभावादेतदिति सर्वत्राभाव इति पक्षे सैव सा
ध्यत्वेन तद्धान्यजन्यत्वासम्भवादिति भावः। अद्रव्येति। अद्रव्यद्रव्यत्वं आत्ममनेतद्व्यत्वं पक्षस्य शब्दस्य तद्भिन्नाविहादसमवेतद्रव्यत्ववत्ता
विरहात् तदद्रव्यद्रव्यतासाधनवलीसयामिथिरास्तेनानिति। अन्न साधनतां शब्देन प्रतिपादयितुं व्याप्तेर्हेतोरिति। नन्वेतत्पोरनसाध्यत्वे क
थं न साधारण्यादि प्रदेशादस्य तत्स दुपपाद्यमिति। असाधारणादिति। तथा च प्रकृते असाधारण्यादिपदं यत्र सात्त्वनेकान्तिकत्वादि
विभिन्नकमिति भावः। देशाविषयोशेसेन यावदेशहेताविलादिना नञर्थयोरलक्ष्यत्वेकयर्मसंलग्नतावाद्वेष्टे। अनुगतिस्तु जनक मा
तादिति। अन्यथा विषयासत्वे विदोषत्वे। असाधारणपादेरनिसदोषत्वं पेमान्यं तेनेषामं तं दूषयितुं मुख्यस्य तेति। यतेति। विषय
तयाप्याश्रयतया वा ज्ञानसेवविषितषष्ठ्यर्थः। तद्वतीति। तन्मात्रवृत्तिकेतावच्छेदकं वा नरइति। व्यभिचारित्वमिति। नन्वयमव्यभिचारि वृद्धेरे
वदोषत्वायाश्रमदेनवद्भुतस्य व्यभिचारिभासंभवाद्यवृत्तस्वकेन। अतएवासेतदमावादेवानवस्थाकृतसाध्याभाववत्त्वसंकेत
हेतौ पर्यवसानाभावात् प्रसंगः तत्तत्समकतत्सखकाडमिनोहेतुमात्रस्वभावितत्त्वादतएवाह। व्यभिचारीति। हेतौ प्रकृततत्त्वे राम·
वानति वन्त्व्यपातद्वत्त्वमिति सत्त्वसंबंधेवारानवकाशात् तद्व्यवतादौ तादिन्नासंयोगेन व्यभिचारादिपरिहारः। ननु वन्हत्वाभाववदू

तितं व्यभिचारस्तद्वत्वं न च प्रमइति। आहेत्यादि द्रव्यत्वमत्ते पिकरणमतिव्याप्तिरत आह। साध्याभाववदिति। ननु प्रकारतानामयता
यतस्वं वचेन तानच्छिन्नयतानि बंधकतावच्छेदकतद्भुत्वमर्पितं वृद्धिव्यभिचारादिद्रव्यत्वाभिमतत्त्वं वृद्धिव्यभिचारादित्वमकार
सद्धत्वेन नयूपद्भूसत आह। साधारणादिति। सत्तादीति। सत्तावाश्रमेयत्वादिना दौ सत्ता व्यभिचारादिमेपत्ततानेसदेतौ प्र
व्यभिचारविषयत्वसत्त्वादतिव्याप्ति। इति सपक्षे सत्त्वसाधेनिति। साध्याभावाज्ञमितिप्रतिबंधकत्वे पिसाध्याज्ञमितेरप्रतिबंधकतान्नविषय
हेत्वाभासत्वं न स्यादितसर्थः। न तु कारणतावच्छेदकतावच्छेदप्रतियोगित्वन्नानयतिबंधकत्वमपि तु कार्याउत्पादनियतत्वमित्यभिप्राये
णाशंकते। अथेति। यदि प्रकृते विरोधिता मेयीत्वेन प्रतिबंधकतासगत्तरानतस्मानकालीनत्वं ज्ञानवद्भिन्नमिति बंधकतावच्छे
दकं साध्यत्वेन वक्ति दूष्याह। नेति। कारणेति। कारणादीनां सदसत्त्वेन तद्धावच्छिन्नोपास्य साधारण्याकारणाविशेषस्य सत्त्वं निवे
शनीयतया यत्राभिसाम्य नीसंघवसत्त्वाभिश्साधारण्यसत्कारणावृत्तिकारणतावच्छेदकरूपेणैवमतिबंधकइति भावः। वि
शेषतरइति। अवतुसामान्येवनसंभवतीति विशेषः। सामग्रीसत्त्वेप्रतिकूलत्वनिर्णीमाह। तत्तदरति। तथा च समस्तविपक्षस्वकी
येवेतिभावः। तथा प्रतिबंधकः। नतु सत्त्वेपि विरोधि पदार्थमर्शेपहस्त सामान्यत्वनिश्चयरशायां साध्याउभिमतसाधनत्वे

भा॰ ३ स्याऽप्रतिबंधकत्वंदुर्घटमित्याशयपरिवेति।वक्तौवाबाधतारेणाविरोधिपरामर्शेप्रामाण्यासंजनेऽपिवन्हत्वमितिप्रतिबंधकत्वं।तद्
नासंजनेऽप्रतिबंधकत्वमिदमेवेतिभावः।तत्त्वाचेति।विरोधियत्परामर्शसामग्रीपक्षतयोस्यर्थः।तद्भावस्यापि।ताद्दशाबाधाभाव
स्यापि।तत्रविरोधिपरामर्शेनिवेश्यतामिति।प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेनेतिशेषः।नतुग्रहीतप्रामाण्यकबाधाभावविशिष्टविरो
धिपरामर्शस्मानकालीनत्वमेवप्रतिबंधकतावच्छेदकमस्तु।कोदोषइत्यतआह।यथावेति।तथाविधेति।भ्रमप्रमासाधारणोस्यर्थ
ः।तथावबाधभ्रमकालीनत्वविशिष्टेवह्निव्याप्यधूमवानितिपरामर्शेनानुमितिरितिपर्वतोवह्निमान्धूमादित्यत्रातिव्याप्तिरि
तिभावः।नवातीताद्यविति।तथावातीतादिलिंगकेऽसत्यभिचारादेवाप्तिरितिभावः।नचसत्प्रतिपक्षस्थलेनदृष्टावव्याप्ता
देरेवधूमलिंगकानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेनतत्सत्वधूमेऽव्याप्यत्वेसत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारोनस्यादितत्रआह
सत्प्रतिपक्षस्थलादितत्स्य।ताद्दशज्ञानस्यसाध्याभाववत्साध्यज्ञानस्यमात्रविषयत्वेनेतिमतभेदेनतत्स्यवा।ताद्दशसाध्या
भाववत्साध्यज्ञानस्यापिपावह्निमान्धूमादित्यत्रताद्दशवह्न्याभाववत्वेनभ्रममादायातिव्याप्तिः।वह्न्याभाववत्पर्वतस्यतुरा राम॰
तरूपत्वंबंधेनधूमेदृष्टत्वादिभिर्भावः।अन्यथयद्विषयत्वंप्रतिबंधकतापात्रनतिरिक्तदृत्तिन्दृष्टवन्ह्यानवह्न्याभावविषयत्वात्

९२

म॰ गा॰ ताद्दशभ्रमेऽपिविशेषदर्शिनोतथाव्यवहाराभावेनप्रत्यक्षतायांनवाधितः।धूमवत्वांशनत्र्दंनिश्चयवहारोनतथात्वाकलनानन्तरयथाकथंचित्तद्
लेःतिप्रसंगः।प्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधेनतद्वत्वेसत्यपिइत्यर्थः।व्याप्तिदृष्टौनरूपसंबंधेनतद्वत्वेधूमवानवह्नेरितिदोषमव्याप्तिवारणस्यव
ह्निसमवायेनसत्वाद्व्याप्तिरितिवाच्यं।ज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकंनतत्संबंधेनतद्वत्वस्यविवक्षितत्वादितिमिथ्यात्वापपिनः।साध्य
स्यतत्प्रसक्तेति।उपनीतभानरूपेत्यर्थः।एतेनशब्दादौतेदमावधारावन्ताहिज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वंचायातमितिनारस्यद्दुसुष्ठीसा।इतिपत्त
र्थः।बलवत्तरेति।उपजीव्यजातीयत्वेनशब्दस्यबलवत्वा।उपजीव्यत्वंचशब्दस्येंद्रियवोधकस्यागमस्य।प्रियोक्तकनयेतिभावः
।अन्यत्वेलौकिकप्रत्यक्षौउपनीतमानविशेषमिति।दोषविशेषाजन्यमित्यर्थः।तत्वेनतद्भावनिश्चयभावत्वादिनातथावप्रमा
णांतत्स्यप्रत्यक्षप्रतिबंधकतावच्छेदकमेवदृष्टंदृष्टतामसतोवच्छेदकमितिननिरूपमत्वतिभावः।।लक्षणातः।लक्षणावास्ततः
तत्स्वेवोदितीपाताम्।तथावलक्षणात्मकंसामान्यमितियर्थवसितार्थः।विशेषेति।विभाजकरूपविशेषेत्यर्थः।लक्षणात्मकसा
मान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यविभाजकरूपविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वादितिभावः।लक्षणेतरमपीति।।तथाचेदंलक्ष्यो राम॰
तरमदर्शकंतत्रविभाजकमितिनदोषः।सामान्येति।लक्षणात्मकसामान्यज्ञानस्यनप्रकारान्तरेणाऽवृत्तत्वादित्यभसंधिः।अन्य

पाऽक्षिकरणामिश्रितत्वमभाववत्तातेनाप्रतिबंधात् किं तु वह्न्यभाववत्सर्ववृत्तिविषयत्वं तथा वा तत्र वः स्वाभाववन्मर्दने प्रतिबद्धरतितातित्वा
प्रमितिशंकते। विशिष्येति। सर्वत्रेति। ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभाववत्या यद्ह्रदत्व तत्र ह्रदस्य चाक्षिप्तसिद्धौ न विपर्ययतो
वह्निमानिमान्दोनतथा संभवतीति भावः॥ यथाकथंचिदिति। प्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकतदनवच्छेदकस्ता घारणा म
र्थःतरेवविरहणीति॥ ज्ञानरूपेति। धूमो वह्निव्यभिचारीति ज्ञानरूपेसर्थः। तदाप्रय इति। वह्निव्यभिचारिद्रव्यत्वात्प्रपताह
मसेतिभावः। यद्दर्शेति॥ तथा च वह्निव्यभिचारिद्रव्यत्ववितिज्ञानस्य व्यभिचारस्यस्वरूपसंबंधविशेषविषयतया प्रतिबं
कत्वेन ज्ञानरूपसंबन्धमादाय पातिव्यभिचाराणोपि सर्वत्र सत्वादिति पक्षेन तथा संभवतीति भावः। पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र यर्वतो
वह्न्यभाववान् धूमवान्वादित्यपरामर्शस्य वह्न्यभाववद्व्याप्यधूमवत्स्य समवायविषयतया प्रतिबंधकता तादृशधूमत्ववत्तत्सम
वायेन धूमस्य संभवतीत्यत आह। नसर्वत्रेति। अत्र केचिद्। पक्षविषयत्वेन ज्ञानस्य मतिबंधकत्वे तद्दृत्वेमेव विवक्षितं सत्प्रतिप
क्षेव्वव्याप्तिव्याप्यस्यादेर्ज्ञानरूपसंबंधमादायैवसंगतिः। न त्वाश्रयासिद्धमादायातिव्याप्तिः। ततत्र ज्ञानस्य संबंधः। तात्कल्पनानतस्यादि
पक्षेन विशेषदर्शिनामपि विनादृशव्याप्तिभ्रममादाय धूमो दोषत्वनिपक्षितरविषयव्यहारोणां चैव ज्ञानस्य संबंधत्वकल्पनाघवाघारोत

तत्स्सामान्यलक्षणाक्रांतत्स्याविशेषलक्षणातापरिग्रहे तदनाक्रांतस्य वा परिग्रहे तु नाधिकत्वरूपविभागदोषाद्विभागे लक्षणानाम्
सामान्यज्ञानमात्रस्य कर्तव्यमपास्याप्यस्यातिव्याप्तस्य वा सामान्यलक्षणानंतरं विभागकरणोन्तु नाधिकस्य रूपविभागदोषोऽकुङ्डावन
प्रसंगादिसमस्त्वस्तः। क्वचिदित्यनेनसूचितं नन्वयासाधितम्मेरासाधारण्यादेतद्भयप्रतिसाधकत्वमायादकत्वमप्यैवेत्यतन्त्रा
हाप्रसक्तिमिनसूचितः। नन्वत्र स्वासाधित्वमेतो। व्याप्तीति। अत्रापि नोपपक्षधर्मत्वमापन्नोत्रआपादकास्फुपा आदिपदार्थःश्रासा
धारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेनैवकोघ्रपस्थितिसंशयवप्रतिहेतुतेतिमनाव धर्मेनकेन्हसांसाचष्टे। साधोतीति। यथा ज्ञाते को
टिद्वयोपस्थितेःसंशयजनकतानामानेम्बामायव्यावर्द्ध॥ कोटीति॥ तत्रापिकोटिद्वयोपस्थितेर्हेतुत्वेनासमेसाधसंदे
हजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वस्यसामेलणस्तस्यसाधसंदेहजनकत्वस्यनैयमसिति निष्कर्षात्॥ साधसंदे
हेत्यादि। एकज्ञानस्याप्रयुगनपानिमत्तानिमत्तोभयोपस्थापकत्वाभावात्। विषयितयाचेति। उपस्थापकत्वेनसंबंधिदर्श
नविघ्नपेतिभावः। संबंधांतरेणास्यिमसद्देनावतिव्याप्तिमाह। अत्रहेन्नेत। नन्वदृष्टादिकारणानां विवक्षणोपसंबंधमिहि
पदर्शिद्धवताज्ञानस्यनादृशकोघ्रपस्थितिजनकत्वमित्यस्याभावादेवज्ञानादेरनातिव्याप्तिः॥ संबंधिदर्शनस्यसंबंधि

म.वा. तावच्छेदकप्रकारकत्वानवच्छिन्नैव कारणतेति वाच्यं। तथापि पञ्चात्मकधर्मिताद्दशज्ञानत्वमेव संबन्धितावच्छेदकं तत्रातिव्याप्तेर्व
ज्जनेपि पितानवच्छेद्यत्वात्।। साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वादिना संदेहजनकतादृशोपस्थितित्वावच्छिन्नप्रसेवजनकता
द्युपस्थितेः संदेहजनकत्वमागोतेन रूपेणाजनकत्वविवक्षणे संभव एव साधारणोपस्थित्यावच्छिन्नवत्ताज्ञानेनैकोपस्थितप्रक
मित्येव नज्ञानाशरीरं वाच्यं। तथा सतीपमतिव्याप्तिरिति नबोधपस्थितेः।। आद्य यतादिसंबन्धेनानिसत्तोपस्थितेः। न चैव
मपि विषयतया घटादौ निसत्तानिसत्त्वसहचरितज्ञानस्य समवायेनात्मवृत्तित्वज्ञानं स संशयजनकता दृतिव्याप्तिरिति वा
च्यं। येन संनसंबन्धेन सहचरस्तेन तेन संबन्धेन धर्मिवृत्तिताज्ञानस्यैव तथात्वात् प्रकृते च विषयतापासहचारः समवायेन तद्ध
र्मिवृत्तिताज्ञानमिति नातिप्रसंगः। अनुवर्तितादीति।। स्थाणुत्वादिसहचरितो ऽवयवविशेषस्तद्वानयमिति ज्ञानएव संशया
दिति भावः। संशयजनकतेति। विवक्षितोपमादयापि व्याप्यवृत्तिर्वेत्ता। यथाश्रुतस्य पक्षे धर्मताज्ञाने संशयजनकता
प्रवेशेनासंगतापत्तेरिति ध्येयं तथा अप्रसाधारणपदशायां संख्यासत्वेपि न तदनीयतादृशापातदोषत्वपेमाध्यानस्यावृ राम·
मतानिरासपदशायां तस्य व्याप्यत्वनिष्प्रयदशायां वा अनिरुक्तिरिति रत्ना वच्छिन्नधर्मिकसंशयप्रतिरंदतत्प्रकारकज्ञानत्वेन

हेतुतापत्तिर्विषयसंशयसाधारणेन ज्ञानत्वादिति भावः। अत्र यथाफलोपधानस्य विवक्षणोपपत्त्या व्याप्तिमादिना तद्रूपावच्छि
न्नज्ञानत्वात विषयसंशयधर्मितावच्छेदकस्यापि ग्रहः। जनकतावच्छेदकमिति। समवेत्याद्यदर्शनसमभिव्याहृतयात दृशमवद्रतिपन्न
रसन्नेकाचिदित्सवाप्यमेवात्र रमः। अत्र यथा ऽसाधारणस्य संशयजनकतया ऽन्वयकत्वपक्षेऽवैत लक्षणाकरणात सत्व
तिप ह्रोत्यापकतयासत्वमिति पक्षात मीव एव एव तद्दादिनाम भिमतत्वथा व वह्निमान्‌ गगनादिमादौ वह्निः तदभाववा
पक्षोमतामाव प्रतियोगिज्ञानवत्ताज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा संशयजनकत्वात सदृशनेव्याप्तिप्रसंगापातादि
तिरदयुण्यकमितिता तदानी साधारणपस्यानिश्चयसंपन्नये रूदमिति। द्रुत्वं चक्षुः एकातरसाधारणानवसहचरितत्वं स्य
हेरति अत्र यथासाधारणकता वच्छेदकं सांस्य संदेहत्वासंभवइति ध्येयं अस्मत्पक्षे तत्र पक्षत्वस्य विवक्षणोपयोजनामावा
दाहाधर्मिमाचेतिताए वंप्रकृतपक्षादस्यप्रवेशानिसाघटइति पक्षेपदेवाधसपयारषि तुं निसत्वसाध्यारुसरणवाधादी
सादिनाः सिद्धिपरिग्रहः अत्रसाधारणेति। तद्दानीमपि चेर्मिनेरशहेनिश्चितमसाध्यतदभावव द्यावच्छशहत्ववत्ताज्ञा
नस्य संशयहेतुत्वसंभवादिति। स्थत्वादिति प्रकृतपक्षकसंशयारूतत्वेपि शहधर्मिकसंशयजनकतावच्छेदकरूपस्य

भवा·

तदानीमपि सत्त्वात्त्वदितिभावः॥ अप्रमा-प्रकृतपक्षस्य तत्पक्षत्वस्य च विनष्टत्वो-बाधेति। नाच कालेनपक्षताभंगादसिद्ध्यवतारे
बाधस्य तत्पक्षधर्मताज्ञानाभावाद्व्याप्तिः स्यादितिमन्त्रोतःतु सिद्ध्यवतारेषु मध्ये न दृष्टत्वे तेनेव लंकृतास्वमत्र पर्यातिमावः नत्व
निसोपदृशःहानादिसस्मालस्यत्वमेवासिद्धिमेकोणीनादत्मत्वातिप्याप्रियाणापप्रकृत पक्षविनष्टाणासविनामिसतत्त्वा
हाव्यसिद्धेति। असिद्धेरपीति। विनिगमनाविरहादितिभावः। धर्मिणामादिसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिद्वारेतिशेष
ः। तथाच संदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमितिप्रायः। एवार्थः प्रकृतः॥ प्रामाण्यपरितागसंशयजनकत्वमे
वनिष्क्रष्टमिहस्यमिमायिकमिदमिति दृष्टांतनु- उच्यत इत्यादिनासंशयप्रसवेन तादृशधर्मवत्ताज्ञानकोशांतव्यजनकं
कोसपस्थितिमतिता तादृशधर्मज्ञानत्वेनेमादिवन्ह्यमाणनस्लेनणीस्वरसविरोधात्-तद्रूपावच्छिन्नत्वमिति। अत्रनावच्छेद
कतापर्याप्त्यधिकरणापदस्यं तदूयवत्वं ततत्त्वांतेन वमवतिवह्न्याभावयमेघूमीयदृष्टित्वं एकैकत्वाभावाधिकरणी यत्तस्य
मतादृशदृष्टित्वे वर्तिच मेनातिप्याप्तिरितिभावः॥ मिथ्यात्वाप्यातापन्नधर्मताय दस्यव्याहतिदृष्टपितत्स्वपंमस्यतिाइदमि राम·
तिविषयतायास्तद्यक्तिरूपत्वेनानज्ञामादाहा। आत्मदृष्टिर्वेति। प्रामाण्येति। अप्रामाण्यमिदंतदभाववतितत्प्रकारकत्वं

नत्वप्रामाण्याभावः साध्याभावकोट्युपस्थितिप्रसंगादितिध्येयं। सविषयकमिति। ज्ञानं देशासविषयकत्वं नितत्प्रका
रकंसविषयकत्वाभाववतिसविषयकत्वप्रकारकं वज्ज्ञानत्वेनतदुभयवैवेतिभावः। ज्ञानत्ववत्ज्ञानान्तरसविषयकत्वा
दृष्टिमतोप्रामाण्यसंदेहस्तदनंतरं विषयीकृतज्ञानेसविषयकत्वं संदेह इतितत्रसविषयकत्वात् मितिदृष्टिताज्ञानस्य
प्रामाण्याप्रामाण्यसंदेहरूपतादृशकोट्युपस्थितिजनकत्वेपितद्वेमितिविषयीभूतघटादिज्ञानरूपप्रत्यक्षजन्यदृ
ष्टित्वपातादृशज्ञानत्वताज्ञानस्यातथात्वात्तत्वातिप्रसंगइतिभावः। एकार्थः। उपस्थितेनेतिमननेदेनउभयप्रमितेपिसवि
षयत्वाभावसंसहचरितेनज्ञानत्वेनातिप्रसंगइतितज्ज्ञानस्येतिप्रामाण्यादिसहचरितज्ञानत्ववज्ज्ञानस्यप्रामाण्य
संदेहस्यैवसंपूर्णः कथं तर्हिप्रामाण्यसंदेहेनविषयसंदेहः इत्यतआह प्रामाण्यसंशयेति। ननु यदि प्रामाण्यसंशया
त्प्रसंशयः। किंतु साध्यप्रामाण्यसमवदृष्टिज्ञानात्तदा उक्तसत्रेत्यवसायेतत्प्रामाण्यसंदेहं विनापिकदाचित्संभव
संदेहस्यादतआह। प्रामाण्येति। तदुपसंहारोतिप्रतिबंधकताप्रकारेणसंपूर्णः। प्रत्युपस्थिति। समतेसाधारणधर्मवत्व
दृष्टिर्मात्रस्यैवप्रामाण्यपावादेनव्याप्यैनातिव्याप्तिरितिभावः। यद्यपिप्रकारणत्वेपिसंदेहजनकज्ञानविषयता

म॰वा॰

वच्छेदकव्याप्यभाववत्तामादायैनातिव्याप्तिसंभवात्। अवच्छेदकत्वादिघटितत्वे व्याप्तिमादाय नातिव्याप्तिसंभावनेत्यत एतेऽपि साध्य
सहचरितत्वमादाय न पेयातिव्याप्तिरिति ध्येयमिति तथापि धूमितावच्छेदकविशिष्टरूपविशिष्टत्वज्ञानेन सा
ध्यसंदेहजनकं तद्रूपावच्छिन्नत्वेनाप्यंत यावसाधारणीतन्मो वेद्य मितावच्छेदकव्याप्याभाववत्त्वनिश्चयाभावसहचरि
तत्वं तथेति तदभावादेव व्याप्ये नातिव्याप्तिः। पार्थसेनव्याप्तिरेव तथेति तन्मादाय व्याप्ये नातिव्याप्तिरिति यो क्लृप्तं परत्व
ध्यासीति व्याप्यत्वानवेन व्याप्याभावत्वानन्तेन च देउवक्कादिव्यवकारणात्वदूसर्थः। नत्वत्र तस्य च धर्मितावच्छेदकवि
शिष्टेच धर्मितायद्रूपावच्छिन्नवत्तावगाहित्वं तज्ज्ञाननिष्टसंशयजनकतावच्छेदकविरुद्धकोव्याप्तिमादाय व्याप्येऽतिव्या
प्तिःसंभवति। साधारण्यतन्मो वेद्यधर्मितावच्छेदकविशिष्टेच धर्मिणि साध्यसमानाधिकरणत्वसाध्याभावसमानाधि
करणत्वोभयावच्छिन्नवत्तावगाहित्वं तथा च तदुपस्येकं सामानाधिकरण्यावच्छिन्नवत्तावगाहित्वं ज्ञाननिष्ठसंशयजन
कतावच्छेदकं ज्ञानान्तरेणास्ताभावमात्र सामानाधिकरण्यावच्छिन्नवत्तावगाहने साध्यसमानाधिकरण्यमेव नास्ता राम॰
नमात्रादेयिसंशयप्रसंगात्। न चैवं ज्ञानान्तरेण व्याप्याभाववत्तावच्छिन्नवत्तावगाहने व्याप्यवत्ताज्ञानमात्रादपि

संशयप्रसंगः। अत एव व्याप्यसंशयपक्षे नैव हेत्वाभासत्वप्रयोगी कारात्। अत एव व्याप्याभाववत्त्वे सा कारकव्याप्यसंश
यात्रव्यापकस्य संशयः। तत्र धर्मिणी व्याप्यत्वप्रकारेण व्याप्यवत्तायाश्च नवगाहनात् न उक्तमिति वदन्ति येन संदेहत्वावरो
हेतुमिमत विशेषणां धूमत आहारहेतित्वात् तेनेति। हेतुतावच्छेदकेनेत्यर्थः। ईश्वरात्मसाधारणात्मत्वजातस्य मावेन तो
न सम्य मिवाराणत्तं च यातंरणा संशयजनकत्वदर्शनाय वा हृत्कपालत्वादीति प्रत्येकमिति। निसरमस्वानिस्पनोप
स्थापकत्वाभावादित्यर्थः। निश्चितसानिसोऽनिसो वेति मागसानवामिनित्वेति। एकरूपेणा तदुभयोपस्थापकत्वाभावादिति
भावः। न च नित्योऽनित्यो वेति। शब्द इवं त्वतादृशकोसयपस्थापकं संबंधघटप्रतिपाद्यतेत्यभिप्रेत्याह। न पातेपि वेतितपातेपि
मिलित्वा तद्ज्ञानस्य जनकत्वे पितपावप्रतिपाद्यतासंबंधे नसस्य मिवारितमिष्टमेवेतिभावः। वास्तवेति। एतन्मते वस्तु
गत्यासाधारण्यसैन्यस्थाविशेषेऽप्युपसंहारोक्त्यादिनिबन्धः। तत्र दृष्टान्ते। साधारण्यज्ञानेन वस्तुतोऽसाधारणस्य ज्ञानेन सा
धारणप्रकाशकत्वान्ने तदुभयं साध्यनरस्मात्॥ तोषंत्वमिति। पक्षिरुद्रहेतुरूपोपि च्युपसंहारोक्तं संप्रत्येतत् दा सव्यभि
चारित्वभ्रममादायसंदेहोऽप्रतिपसंगः॥ अथ समदुष्टरूपएवतदा लिंपत्वेन विशिष्टैविशिष्टसत्त्वाद्यात्मकसाध्यवदसमानासहत्व

भा॰३

मिन्नहेतुमत्तात्तानंतरेहेकारणमितिसंदेहामकमहत्वात्तानात्वसंदेहसंभवः। किंतस्माद्वारणत्वान्नानंतर्त्वं तं ओगकोपपद्यपरूपयकं किं
त्रसंबंविदर्शनविषपातवसंबंनाशेसंबंधितावछेदकाशेवनिश्चयरूपमेवतथाश्चमयाषत्किमत्तेनसंदिग्धादपिपदार
वीपस्थितमापत्तेरित्यादिकमत्सुमः। स्थिरत्तितहेतुरनाशेत्रतद्योदनेनतस्यवाक्तवत्तादिमेतदुक्तोपर्वमिति। निश्चितसाध्य
वनस्यरहावे। दोषादितितयाहृन्नतत्ताननमेयतत्पानञतत्वोनोननतत्वरूपापनिश्चियविषयव्यावृत्तेनतमसाध्यारूपकां
लांतरेनयानिश्चयेपितत्कालेतथानिश्चयाभावात्तत्ताहृन्नमेवेतितत्कालेपिनिश्चयंदर्शयतितद्वहेति। तत्रापिहरेतत्वहृ
व्यावृत्ततत्वभ्रमस्यपादपितुर्मित्रोयमितिरहंनाशवृत्तेनहेतुर्भिन्नतत्वमेरदंतेपितहेतुदत्याव्यतत्वभ्रमस्योपिमावर्जित
तादितिभावः। घटभेदघटत्वाभावयोरुक्तस्यपोगहेमतपापर्घटमितोपमितिसंभेवविपन्नव्यावृत्तेनतत्तानात्मनाननादिरत्वकोएवं
वनहेतुदत्वावृक्तिवनतिपोगितावकमेदसघटमेदत्वाभावातथानिश्चयस्यापितत्रहोणमितिभावः। इदंतेपोति। अथापि
गिस्तउपजाते। तवेहेतुमाहा। वस्तुतइति। नउप्रकृतेतेपिच्चनित्यदोषतत्वस्यादिसतोन्मुपन्नहेतुत्वस्यपस्योपपोगापंचाहाएवं राम॰
वेति। नविसामस्यकेविदितंतमेकोयंपः श्रवनिश्चितसाध्यवद्यावृत्तनारीनांसंशयापयोजकतंवद्वारागोमनासत्वम

:मकस्येति। हृन्निमतश्रुतिशेषः। तदितिनस्पनतत्तमेवेतिकपमव्याधिरतत्वार्थंततोनतस्यतांरक्षयति। अत्राधामत्तपंतितित। नवेवमा
साधारणस्यउदाहृतापमेवनास्तीतनापनानिश्चयादिघटितेतदुपर्यमतयाहाएवंवेति। नवेवनुममसाधारणत्वेनतद्रूपाभि
ह। तानात्वरूपकेनावृवरोषरूपतत्र्याहपत्राहृनितेति। नविदमेवासंभविर्द्दृशासाधारणत्वानसेवप्रतिबंधकतावत्रसाधा
का निश्चयति। नवेति। तथावाहृन्नितत्वापतयत्स्कानएवहृन्निमतत्वनहविते। विउभ्यपावाहृन्नतवाकालांतरेतदमावव्याप्य
तेनानात्वप्रतिबंधकमितिभावः। नवनिश्चितसाध्यादिमद्यावृत्तेनतस्यसंदेहप्रयोजकस्यरदंतेपितत्वानत्कापमसाधन
हतत्तमतत्याहानिश्चितेति। नवसाध्यतदभावसहचरितत्वातिरेकप्रतिपोगितस्यनाहशस्येदत्वेपिमत्वातत्वापमतस्येति
वाच्यतथापतिसाध्यन्नन्हहविसाध्यनानात्वेषामपिव्याप्यादिरूहचारागामथ्यसाधारणत्वापत्तेः। नन्वत्रासाधारण्यहाभा
वेनातद्विशेषणीयातथापितादृशापाधारणमितेतत्कमसाध्यमानसाधारणविशेषितपाहतामासत्त्वावछेदकतामावाचिति
भावः। नवेवमसाधारण्यपादुस्तेपिमत्वेतदेहप्रयोजकत्वाभावेनतस्यानत्यनोपचरणेनेदाविनोविरहमितिवाच्यामा
व्यादिमद्यावृत्ततत्वस्येवसंदेहप्रयोजकतमितसमिमापेगौवेनतस्यद्वारामिसाशयेनतपाच्यारव्यानादिति। अतएवसि

भा०ग्रा द्धांतलक्षणं प्रत्याख्यानतायायामेवास्तु प्रमोरदर्शयिष्यते॥ वाच्यत्वमिति। तथा च साध्याभाववन्निरूपितवृत्तित्वसत्त्वेपिचाव्याप्तिवस्तु
साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावादेवसद्धेतौ नातिप्रसंग इति भावः। मानाभावादिति॥ साध्याभाववत्त्वसहचरितवृत्तिधर्मत्वाभिन्नसाध्याकारकत्वाभावस्तेनैतदि
षयेसाध्याभाववत्त्वसमानाधिकरणत्वे पश्चात्तद्भावदर्शनाभावादिति भावः। विवक्षितमप्याह। भिन्नेति। एतदर्हे च विवक्षितरूपहेतुपीति। वि
शेषणेति। महानसादिवृत्तित्वेति। नवद्रव्यंविशिष्टसत्ताद्दिसादिवारणाय विवक्षणीयमावयाः। अभावव्यत्यये पताकादेरनेकतावच्छे
दकत्वेनापरोपक्षधर्मावृत्तिः। अन्वयाव्यावृद्धिसाधनच्छिन्नाधिकरणत्वाकत्वस्य साध्याधारत्वान्नास्योक्ता चेत्तदोषासंभवात्‌। अन्यथा
पत्तसंयोगेन दंडादिकमेव हेतुतावच्छेदकं तत्र घटादिपदस्य प्रमाणादर्शनायां आधारताया अभ्रिःस्यादिति। नव्येतन्मतेः साध्याधारताया निरू
पितत्वादसाध्याधारतामप्रकाशात्‌ समन्वयोर्नित्यदोषत्वमिति मलविरोधर्मत आह। अन्यतावृत्तेति। शब्दत्वादेर्नीत्यवायाधारताया
भावाद्याप्तेः। तत्तेनेति। अनित्यदोषत्वमिति भावः। विशेषेति। अन्यथेत्यन्तरग्रथ्योपयोगार्थं प्रत्यस्येति। नन्विति। नन्वत्र मेयपत्ते
का शान्यत्र तत्र निमित्तेरा उपमानेप्रमेयत्वं साधारणं एवं [illegible] शेहितं मयाति विरुद्धत्वादिति मलं विरुद्धमतः प्रांवामत्वमाश्रित्य प्ररागोनत्वं त्वंगामगाम॰
यति। अन्यगतेभिरद्धेव महेनासाध्यवद्वृत्तित्वे पेतसास्याध्यवद्वृत्तित्वपाः नवाप्तेनेतर्पः। अव्याप्यमेतिपदायचमंश

पत्तनकतारहंशतानविस्थतं॥ तद्यातत्रलक्ष्यतामिमस्त्रयामेनेसर्पः॥ नतन्नेतिततसंनेमंशयात्रपद्यानेपिरूज्जनकतातवच्छेदक
सामानाधिकरण्यतस्यतथानुपायादितिभावः॥ नत्वृष्यकतानवच्छेदकत्वेनविभाजकधर्मात्रकपनस्पष्टयाणांमलेरदुवितमन
स्वरूपपंहरयतिपट्टेति। अन्येति। अन्यथा॰ दृष्यकतानवच्छेदकस्वेतराविभजनेत्तसर्पः। भावाद्यो साध्यवनात्वानभ
तिवंधकत्वेनव्याप्तितविपरीतकत्वापत्तेरित्यभिमानः। न लेप्रतिवंधकताभाव्वेष्टतद्रत्नेपिअव्यभितिप्रतिबंधादिति
हेतुरूद्धःस्तवमाव्याराणादेरत्नेपिदोषांतरत्वनारत्वमितिप्रतिबंधान्तसाध्यप्रनिबंधकत्वापातेनविरुद्धरतिमयेहेतुं
तमाह। वस्तुतस्त्वितितित्याभिव्यारादेरुमितिविरोधित्वाभावादाह। विरोधित्वमितिताद्दशसंबंधवत्वमितानैनेवसाभजसेः
याविन्निपरूपेपाजनमाह। अत्संतेति। नन्वेवमसाध्यारस्तेन्नोतीनादृशपांअतियास्तिरतआह। साध्यवदिति। तथा च साध्यव
दृत्तित्वसाध्यायापृकोमेतावासमत्वेपोगितेनासाधारणमितमिर्मंपः। यथाश्च्वतेहृदादूमवानुवन्हेरित्यादौ व्याप्यसा
साध्याप्रसिद्ध्यादावतिव्याप्त्युपसाव्याववष्ट्र। नन्वेतमाह। विवन्हगणीयसाध्यवन्त्वज्ञाने विरोधित्वस्याहेनेत्वाभावपत्वावचे
। संदिग्धसाध्यवदिति। विशिष्टवन्होहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतो। तथा च पर्वतोधूमवान्वन्हेरयवत्नेरित्यादौ साध्यवत्र

भा.१

हाविरोधित्वेपिसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाधनग्रहविरोधिज्ञानाभावनावश्यत्वादेवातिव्याप्तिरितिभावः। अंतेहीदीनांप्रवेशे
वैयर्थ्यानिष्टत्वमाह। तथाचेति। उक्तेनवन्ह्यभावाभिनाशिमभेपवत्वान्नवन्हिमान्प्रमेयत्वादित्यादावभिनावादेश्चाभिमप्र
मप्रवेशइतिध्येयं। अतिरिक्तंकीदृशमित्यत्राह। दोषमवान्वन्हेरित्यादौधूमाभाववद्वृत्तित्वादेःपक्षतावच्छेदके सामानाधि
कृतमसत्वादिविभावः। नतुसाध्यसामानाधिकरण्यरूपेविरोधितेत्याशयः। पक्षतावच्छेदकेतादृशानाविवृत्तित्वमसत्वादित्य
तत्राह। विरोधइति। ननुविरोधस्यप्रतियोगित्वेनेयंचैवहेत्वाभासत्वमितिभावोऽनुपपन्नइत्यतःफलतइति। प्रतिविरोधवत्त्व
विरोधवत्वस्यकेविशेषणाद्यानेनविभागोयोर्थःकोपिविरोधिव्याप्यवत्तात्वानविषयांशवृत्तित्वमितिप्रतिबंधकतात्वमेवोक्तमितिभा
वः। प्रतिरोधश्चेति पक्षवृत्तित्वेसतिसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वंविरोधित्वंतथाचविरोधित्वरूपेणैवतत्तदुद्भावमितिभा
वः। साध्यसामानाधिकरण्यंविरुद्धत्वमित्यनुपपेनाहातदृशत्वेनवेति। विरुद्धाभ्यन्तमसाधर्मविशेषणात्वेविरुद्धस्यकीभूतसाध्या
रोगव्याप्तिरितोविशिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वेतदर्थः। नचैवमसाधारणस्यसत्प्रतिपक्षस्यचाव्यापकताराम
याद्दृशकत्वेपूर्वलेनैवचारणात् तःसमानाधिकरण्यग्रहप्रतिबंधकतयादूषकत्वेविरुद्धाभ्यन्तरत्वेनैवचारणात्तत्वन्नगारसमा

रोनन्वात्माप्रासंभवइतिवाच्यं। साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमसाधारणत्वंतत्रचमसिध्यंत्वादित्यायेनसाध्यनिष्ठसाधन
निरूपितव्यापकतत्वग्रहविरोधीसाधारणस्तु अत्यंतनिश्चितसाध्यवद्भावव्याप्तिवृत्तित्वमसाधारण्यमित्यभिप्रायःत्रत्रबाधइति
पत्रस्वविशेषणात्वलाभोयः। असमादेमहानसवृत्तित्वादशायांदृश्यविशिष्टसत्वादित्याद्विवारणायविवक्षणीयमसाध्याभा
वद्वृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणानाकत्वस्यसत्वान्नाव्याप्तिः। नादृशसाध्यवच्छिन्नाधिकरणानाकत्वंवव्याप्यवृत्तीत्याशयइतिकेचिन्ना
परेत्तु। पक्षवृत्तित्वेसतिसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वंसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवचासाधारण्यमिस
ध्येसदंग्रन्थेप्रतियोगविषयाङ्गमितिशक्तिंभः। अत्रसेवमसिध्यंत्वादित्यायेनसामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबंधोदूषकताबीजंतन्न
प्रथमस्यविरोधित्वात्तरलेनद्वितीयस्यतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वेकेनविरुद्धान्यत्वेनैवचारणात्तःउभयत्रापिव्याप्ति
रितिवाच्यं। अविरोधित्वात्तरलेहिविरोधित्वंविरोधित्वात्तविषयत्वंतथाचमतेतद्वेतोमसत्तसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियो
गित्वाधवनाहित्वेनानवच्छिन्नायाप्रकृतपक्षेमसत्तसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिताविषयत्वपातदन्यच्छेदकत्वेसाविरोधि
त्वांतर्दलेनलाभादोषस्यविरोधिविषयतयाघस्मक्तसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वस्यतत्साविरुद्धान्यत्वेनेनला

शि॰म॰ धारं समस्य संग्रहत्वं संभवात् अत एव च सिद्धांते न तद्रूपेण साध्यसाध्यभाव कालाभावप्रतियोगित्वम् साधारणं स्वरूपसंबंधत्वं तत्र स
ऊः॥ न च निसः शब्दः शब्दत्वादिसाधारणपदेशानां नस्त्वेन तत्राव्याप्तिः। न च विरुद्धाम तत्राभावात् इत आह। हेतुमात्मैतिसा
ध्यादिति। जलह्रदे धूमवान् वह्नेरित्यादावितरथा। आदिपदेन सत्वादि पक्षसंग्रहः। साधनाप्रसिद्धिवारणाय विशिष्टहेतुग्रह
णम् विरोधित्वं विशेषणं देयमेवेति केचित्। तन्न साधनाप्रसिद्धे प्रकृतहेतुसंबंधित्वेन विरोधितामावात् प्रकृतपदस्य हेतुतावच्छेदकी
भूतधर्मपरतात् तत्र न्यायाजलह्रदे वह्निमान् धूमे यादित्यादौ बाधादिवारणाय शक्यत्वात्। न चैवं शब्दवान् कालत्वमप्रत्यक्षादि सा
ध्ये विशेष्यतावच्छेदकसत्तावच्छेदेन शब्दाभाववद्वृत्तित्वस्य धर्मिवारस्य संग्रह इति वाच्यम् समवायादिसाध्ये विशेष्यस्य मतस्य ...द्रव्यं विशि
भिचारग्रहेऽपि विशिष्टहेतौ व्याप्तिः संभवेन विशिष्टसत्तावच्छिन्नव्यभिचारस्य च दोषत्वेन विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यभि
चारस्य तद्दोषत्वादित्याशयात्। तत्र घटत्वादिति। तत्र साध्य नस्ये बाधहेत्वेन हेतुसंबंधितयैव बाधस्य प्रतिबंधकत्वादिति भावः। त
देतुकतत्साध्यकानुमितिसामान्यं प्रति हेतुसंबंधितया विरोधित्वमित्यर्थे तु नापुरोषबद्धस्य संग्रहस्य साह। प्रयत्नसाध्यमिति। तत्र गम्॰
बाधादिवारणाय स्वरूपासिद्धादिरूपेणैव वारणे हेतोपहतानि निश्चयाविरोधित्वं विशेषणं न देयमिति भावः। तत्र च घट

भिन्नयत्नतापात्तत्साध्यकतद्धेतुकानुमितौ प्रकृतपक्षकबाधादेरविरोधित्वादिति भावः। तद्व्यभिचारिज्ञानादेरनुमितिविरोधित्वेमा
नाभावः। नन्वनुमितिपदं साध्यवान् साध्यव्याप्यवांश्च पक्ष इत्याकारकानुमितिपरं तदनुमितिपरं साध्यव्याप्यवान् पक्ष इ व्या॰२
त्याद्यनुमितिपरत्वे नैव बाधादिवारणे साध्याद्यनुमितिपरत्वस्य च रूपे बाधवारणाय विशेषणान्तरदाने प्रयोजनाभावः पक्षे
त स्वसाध्यवत्तत्संदर्भे विरुद्धतौ रवं वेत्याशयेनाह। वस्तुतस्त्विति। आश्रयासिद्ध्यादौ साध्यादिना स्वरूपासिद्धौ साध्यनाप्रसिद्धिसंग्रहः
न च वह्निमान् इत्यादिसत्त्व वह्निमद्वृत्तित्वरूपासिद्धावारणाय विशिष्टपक्षे प्रकृतहेतुव्यभिचारविरोधित्वाद्व्याप्तिरत
आह। अनयेति। अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयो व्याप्तिः पक्षधर्मतावत्ता वा समस्तेनपक्षधर्मतायाः विरोधित्वाभारते परिशेषात्
व्याप्तिग्रहविरोधित्वमेव लब्धमिति भावः। एवं च स्वरूपासिद्धेरप्यनेनैव वारणे हेतोपहतं तया विरोधित्वं न देयमिति भावः।
न च साध्यसाधनाप्रसिद्धिरिति व्यापकत्वं च सत्ताभावाभावयोरेकतरगर्भव्याप्त्या दाने तदन्यतराभेदव्यभिचारे व्या
प्तिः साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्व प्रसिद्धत्वा साध्याभावव्याप्यता सिद्धिरूपेऽतिव्याप्तिसत्त्व आह। विवेचयिष्यत
इति। तथा सत्तापारणाय प्रसिद्धान्ते विशिष्टसाध्याभावनयत्वाविरोधित्वेनासादिनाद्वेदमेव लक्षणपरिष्कारमापमिति भावः। स्व

शि·म· वह्निमान् वह्निमद्वृत्तित्विकस्ताद्दिसाद्दौ वह्निमदत्यादेर्वह्निमद्वृत्तित्वमसिद्धिरेवेति मंतव्यानवसपक्षवृत्तित्वरूपकत्वायामत्रपयो
गित्वेनाविवक्षितं विवक्षितत्वेवविरुद्धोपीसाधारण्यस्य पक्षतादित्यत आह सपक्षेति। अत्र निविरोधित्वविशेषणाद्युक्तेर्न्नसा
धकतानुमितौ अप्रतिबन्धकत्वादेतो हेत्वाभासांतरवारकविशेषणापरत्वं विशेषणपदस्माह। विशेषणापदसवृत्तित्वमिति
वह्निमल्लवृत्तित्वमित्वयहाविरोधितं शब्दतः प्राप्य पितृप्रथममेव हेत्वाभासपदं तत्सरपाठाबद्धे। हेत्वाभासत्वमितिदर्शविशे
शेषेसाध्यनिरूढ्योरपि अत्रसाधारणत्वात्तेनाव्याप्तिवारणाय व्याख्यानेषु। एवं वेसादिनानुमसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यमिचार
तयासाध्याप्तियहविरोधित्वेपिसाध्याभाववत्प्रियहाविरोधिता दव्याप्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्वयहस्यसाध्याभावाभाववत्त्वेन
साध्याविषयकत्वाविरोधित्वाद्येवं निश्चयवृत्तिसाध्यारोपितत्वापिसाध्यवद्याहन्नतस्येवतपाते नविशिष्टत्वसाध्यत्व
स्यात्तत्वादेशीप्रियहविरोधित्वाभावादत आह। साध्येति विशेष्यदलस्याहत्त्विमाह। असिद्धिविरोधत्वेतिस्वरूपासिद्धि
नाप्यत्वेसिद्धिर्वेसर्थः। तादृशो हृत्त्विमत्वयहविरोधित्वं वस्तुतः साध्यतद्भाववत्त्वात्ततत्वयहस्यस्वरूपस्तोवृत्तिमत्वयहविरोधि राम·
त्वाभावात्याप्यत्वयहदृशायामेवतपात्वाद्याह। नो वेतिदिति रद्धमेवैसेवकारोतानि श्चितसाध्यवद्याहनतारिस्वरसतः दिती

कमसाधारणपमप्रसिद्धंतत्र२ तथापितत्साध्यकतद्धेतौतत्साध्यकविरुद्धेवासाधारणेऽव्याप्तिः नचसाधुर्नाद्यु
२ वैपानिर्वृत्तितत्साध्यकसाध्यारण्यमुपादेयमितिवाच्यं तथासत्येकास्मिन्हेतौतत्साध्यकसाधारण्यसाध्यतेसाध्यकत्वमुक्तम्
पसस्साध्यवत्त्वात्त्वेसादिनोक्तस्तद्दस्माद्वृत्तितरूपआशिर्मसरीतितिरीति। नचापितदुभयप्रहविरोधिवृत्तिमत्वयहाविरोधिरूपव
त्वमर्षः तेनसद्धेतुविरुद्धसंकीर्णोसाधारणोनाव्याप्तिरितिउपाध्यायमतमाह। केचित्तिति। असाधारणस्यतत्तत्स्वरूपतत्त्वेसा■ ध्य
सा ■क्षनिर्यत्रितत्वेनयत्साध्यकयद्धेतुस्यसाधारणोऽव्याप्तिः नवतत्रतत्तद्देव्यवविशेषणाम[redacted]सा
धारणवत्वस्यभिचारित्वमपिप्ररूपविशेषविनियंत्रितसादिसाश्येनाहतत्विसमिति। असाधकतानुमानाध्याहारेणगौरवात्तं
प्रकृतत्वहानास्वव्यर्थविशेषणातंदर्शयति। विरोधादेरिति। आदिनाऽसिद्धिविशेषस्माद्वृत्तित्वस्यसंग्रहः। हेत्वाभासत्वस्यान्
याव्याप्त्यानादुभयमाप्तिनिश्चयविरोधीसादित्याख्यानाद्दोषद्वयासंगतेराह। अथमसिद्धादि। एकव्यक्तिसपक्षत्वेन्वसर्व
पदार्थाप्रसिद्धेराह। सपक्षेत्यादि। ननु तत्रमेरानुमितौविरुद्धादौ व्यभिचारवारकमेवविशेषणातत्केनोव्यर्थमतोदूषकतायांतदु
पपादयतिसपक्षेत्यादि। आपत्तिमाप्यस्यपक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वाद्वृत्तित्वनास्तितमयत्वेपिसाध्यवत्तिवृत्तेः एवं विरुद्धसापि
पक्षातिरिक्तसाध्याभाववत्त्वाद्वृत्तितेनाक्षिप्यत्नेसाध्याभाववत्तिवृत्तेः तदुभयासाधारणासंग्रहः निमोपदः शब्दत्वादिसाधा
रणात्तुअत्रंयासस्येवेतिध्येयं। नवशब्दोऽवित्तउतिसिद्धिकानेषिषाद्यपिपाद्यानयन्नतायाः शब्देपिसत्वेनशब्दरूपपक्षाम्यसा

अवच्छिन्नमात्रवृत्त्यत्यन्ताभाववृत्तेर्पीसत्तिव्याप्तिरित्यत आह। पक्षतमिति। केचित्तु सिषाधयिषाघटितपक्षतायाः केवलान्वयिनेन्वयदृष्टताप्र
सिद्धेराहात्मादिरिस्थैर्यादिति तथा च संदेहाभावदशायामेव पक्षतान्तर्भूतसिद्धिरिति वदंति तन्न। संशयसत्त्वे संदेहघटितपक्षतायाः अपि के
वलान्वयित्वापातरस्मतात्रसिद्धेः संदेहाभावकालेऽप्रसिद्धिश्च सिषाधयिषाभावकालेऽप्रसिद्धिरूपेणिमत यौ पथ्याप्यत्तरस्थापक्षतासि
द्धेयत्वाधवत्त्वमात्रवृत्तित्वमित्यतोऽपृथक्त्वयपार्थक्यनतितिं। एतस्य पक्षतेति रिक्तैव पन्नमानत्वमाधव मात्रवृत्तित्वेन तत्स्मता
मावान्नातिव्याप्तिरितिभावः। नरस्मप्येविवक्षिते नतु दृष्टान्तमित्यनेनोक्तुपः स्वरूपासिद्धिसंकीर्णसाधारणादौ विवहेनासाधारणोपधा
स्त्वेत्याशेराह। पक्षेति। तेनाद्विरामनुमन्वादेरत्वमितिजनकत्वरूपतदैपधिकत्वमाभावाद संभवोऽबाधितत्वादेस्तथा निर्दोषोपधिकत्वे
नतद्भावे बाधितत्वादौ व्याप्तिव्याप्तिरिष्टेमत औपधिकपदार्थमाह। जनकज्ञानविषयस्येति। अत्र च पक्षेऽन्यथा पक्षेऽलिंगगमकमितिमते
नेदंलक्षणं तत्र च पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वरूपानांअबाधितत्वसत्प्रतिपक्षितत्वं च स्वरूपस्तु पपद्यते इति नोक्तदोषः। अ
साधारणस्यानिश्चितसाध्यवद्यावत्त्वादिरूपस्य निश्चयो नुमाप्रसमानाधिकरणयहविरोधी तिन तत्र व्याप्तिरसाहं स्यत्वेति यम
मिश्रमतमाह। पक्षत्वेति। अपक्षधर्मत्वेन पक्षहेतौ विरुद्धत्वं वा न विरुद्ध मिश्ररुति तदुपचाराणांसपक्षविपक्षयोरत्र

त्वं च पक्षहेतौ विरुद्धमिश्रे च वर्तते इति न स्वरूपासिद्धिविरोधसंकीर्णोपोस्साधारणोऽव्याप्तेः। अत्र च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प
क्षहेतावितिवक्तव्यं। अन्यथा पक्षधर्मस्यापि संबंधांतरेण पक्षहेतौ तत्त्वापत्तिः पक्षधर्मतावघटितयाप्तेः। तथा च क्रियाद्यमेवतावद्रूपेणारि
त्वादाव्याप्तेः हेतुतावच्छेदकसंयोगसंबंधेन क्रियादेः स्वस्य सिद्धेः॥ एवम साधारणस्यापि हेत्वसाधपुटिततयामेदेन निरोध
दःशब्दत्वादिसत्त्वे यावन्निश्चितनिश्चितसपक्षत्वेशब्दत्वादिरूपस्यासाधारणस्य वृत्तेः हेत्वाभावाद्व्याप्तिरिसाध
स्यासः कोश्चिदनेनानुपपत्तितः। नवरूर्वोक्तलक्षणानामप्रवृत्तस्यापि लक्षणस्यताननाशमिति विरोधिन्यथ विभाजकमेवेतत्लक्ष
णानं नवउदयक्तान्दिपूर्वोक्तलक्षणानामिति चेतिनसाधारणानुचितः। किं च तत्र दोषेण दूषितलक्षणानां तद्दोषोद्धारमकृतानु याजदस्सा
दिनासिद्धांतत्वेनाभिधानमसंगतमित्यत आह। पूर्वोक्तेति। यथामतमिति। अत्रसाधारणादिकस्य विनमते संज्ञापकं कस्य विनमते व्याप्ति
ग्रह विरोधिकास्यविवक्षेते तत्यातिपक्षोल्लापकमितिमतभेदः हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं हेत्वाभासपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वं पूर्वो
क्तलक्षणोक्तपक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकत्वागो बीजमाह। सदेहमनीति। नारूढो निसाधम्प्रमापादिविशिष्टेत सर्वैः। मात्रपदेन पक्षधर्मता
विषयत्वप्रत्यासा। नन्वेवमसाधारणस्य पक्षधर्मताज्ञानजन्या कोप्यस्थितिरूपमंतदुन्नरं तादृशधर्मवत्त्वप्रसिद्धानंतनचाधिता हेशसार

शि.म. पर्यन्तः। दृष्टत्वात्साधारणधर्मवत्ताज्ञानं कोट्युपस्थितिद्वारा संशयजनकं। कोट्युपस्थितिश्च तज्जनकत्वं साधारणधर्मज्ञाने नैव
व्यवच्छिद्यते। ननु यत्र धर्मितावच्छेदकेनेति न्यायव्याख्यानं न सम्यक् तत्पक्षे तत्र धर्मितावच्छेदकसाधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थि
तेः कदापि संशयाहेतुत्वेन तादृशकोट्युपस्थितिप्रसक्तस्य साधारणधर्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुता यतः अर्थतः सिद्धत्वात्। न चैवं नित्यो
ज्ञानादिसत्त्वविषयितयानित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकज्ञानाद्यनतिप्रसङ्गात् तत्राप्यसाधारणधर्मवत्संदेहेति। प्रकृते प्रकृतत्वाभावात् पक्ष
साधारणधर्मसंदेहजनककोट्युपस्थितिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वलक्षणापर्यवसितत्वात् इति भावः। मतान्तरमाह साधारणधर्मयथा कय
विरहदशादिका नापि। विशेषामर्शाभावमिति। क्वचित्संदेहः क्वचिन्ने तस्यानियामकमिति भावः। अत एव। संदेहस्यैव कोट्युपस्थितित्वा
देव न्यायपाससाधारणविशिष्टज्ञानजन्यकोट्युपस्थितितत्त्वापेक्षया एककोट्युपस्थितास्तसंशयद्वयोत्पादसमये वापि च विरलक्रमेणासं
शयद्वयोत्पादो न स्यादित्यर्थः। कोट्युपस्थितिव्यापारकसाधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य साक्षाद्धेतुताकल्पे तु संशयद्वयोत्पादो न स्यात्। पूर्व
मनुपस्थितस्य संशयकालेऽविनाशात्। संशयात्मकस्य तत्समयाविनाशाभावेनाजनकत्वादित्यर्थः। ननु संदेहस्यैव साधारणधर्मज्ञानजन्यत्वे राम.
न स्वीकृतेऽपि यागादावाहिकसंशयोपपत्तिरिति वाच्यं। प्राग्दर्शनवेद्यजन्यसंदेहोपस्थितिवत् तदुद्बोधकविधया साधारणविशिष्टज्ञा

नत्वेन तज्जन्यकोट्युपस्थितेरेव तथात्वात्। अत एव तादृशेश्वरज्ञानजन्यत्वे न ज्ञानमात्रस्यैव संदेहजनकत्वप्रसङ्गात्। साधारणवि
शिष्टधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन संदेहसत्त्वे तज्जन्यता तदर्थं कल्पनतयोपपत्तिरिति मन्तव्यं। तथा च न तज्जन्योपस्थितेरेव तत्संश
यसमुद्भवकोट्युपस्थितितत्त्वसंभव इति भावः। धर्मितावच्छेदकविशिष्टइति। एतत्पक्षे किंविशिष्टेशेषणविशिष्टधर्मितावच्छे
दकांततत्त्वधर्मितावच्छेदकास्समदेतादिरूपसाधारणधर्मसंदेहजनकमिति। तथा चोभयकोट्युपस्थापकेतरत्वमत्रोपस्थि
तिः संशयहेतुरायात्येतिभावः। अयमपि स्थाणुरिह सवृत्तान्ते संदेहजनकं न तत्र प्रमाणहर्ष इति चेत्तर्हि तदानयोपस्थितमिति
प्रतमवन्न्याह। कोटीसादि। उद्भूतत्वादिनेति। पेनहृपाणमाह वेयग्रहत्वेन हृपेगोचरार्थः॥ तदा नौ। संशयाव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्ना
नीत्याह वर्णादौ उद्भूतसंस्कारोपेक्षणीयपक्षेन नातिप्रसंगः। यद्रूपविशिष्टत्वेन गृहीतस्य यद्रूपविशिष्टत्वेनोद्बुद्धसंस्कार
विशिष्टस्य तथासंदेहजनकं तेन धूमत्वमात्रावच्छिन्नहरिततेनागृहीतस्य वह्नेर्धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मितावह्निर्नैव
विशिष्टावगाहिज्ञानस्य संशयजनकतया वह्निमान् धूमवान् न वा एवं वह्नित्वाग्रहणमसंभवे किमिति लक्षणानंतरप्रसङ्गोपन्यासमिति वा
च्यं। तथा सति वह्निवत्सामान्यमहत्त्वावरिततत्त्वेनागृहीतस्य धूमस्य धूमत्वेन धर्मितावच्छिन्नज्ञानस्य संशयजनकतया धूमत्वमात्रा य

शि॰म॰

वन्हिमान्धूमादित्यत्रातिप्रसंगादिति। निरूपेनाघटितत्वसवाभावार्वरणप्रसंगात्पकत्वाभावेन न लक्षणांतरमप्यव्याप्तिः तुल्यतेवे
ति मूलमवतरति। नचेतीति। व्यभिचार इति। तथा च शंकेतिस्तः शब्दत्वादिसाध्यसिद्धोदाहरणाव्याप्तिरिति भावः। अत्र हेतोरेवासा
धारण्यमाश्रित्य धूमादौ व्यभिचारादेरिव शब्दत्वादौ वसाधारण्यस्य मध्ये सत्त्वाहाह एककोटीति। ननु संशयाजनकत्वेपि तज्जनककोटि
रूपस्थितिजनकतया प्रयोजकत्वं तस्य वृत्तीति चार्थाः एककोटिसाधारणधर्मज्ञानजनककोटिरूपस्थितिजनकत्वं साधारण्येन तरधर्म ४
ज्ञानात्संशयापत्तिवारणाय तादृशज्ञानत्वं धर्मवत्ताज्ञानजन्यसंशयप्रतिताहृशान्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थितितेनैव हेतुता
याव्याप्यत्वात् प्रकृते च साध्यतदभाववद्वावृत्तित्वधर्मवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तादृशधर्मज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थितेः कथमपि
संशयाजनकत्वाभावादिति तथाव तत्कोटिस्मृतिद्वेतुन्नित्यमेव तज्ज्ञानमेव तत्कोटिधर्माव्यापदर्शनं तस्य कल्प्यं तथा संशयप्रतिबं
धकं तत्कोटिधर्माभावत्वेन तत्कोटिस्मारकत्वमित्यत्तत्कोट्यमव्याप्तिः स्वरूपतस्तत्कोटिस्मारकत्वं तु व्याप्तस्य नात्मकंर्मापेतत्त
स्यकत्वं भवतेवेति भावः। ननु कोपि तरविशेषादर्शनसहकृतस्यैवैककोटिविशेषदर्शनस्य संशयविरोधित्वं अन्यथा स साप॰
त्प्रतिपक्षस्थले संशयो नस्यात् प्रत्येकं तत्कोटिमत्त्वाहत्वधर्मदर्शनसत्त्वेन संशयप्रतिरोधादतत आहासत्प्रतिपक्षेतेति। अत्र

भावाद्युपजननात्त्वंदितस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति भावः। सर्वेमावीति। निरुक्तपदस्य सर्वं पदस्य पादवद्र्थकत्वात्सर्वोपि
साध्यवंतीति निरुक्तस्य व्यभिचारपर्याप्तमतामात्मकसाध्यनिरूपपादपि हेतुमाभ्यभाव्यवृत्तीति। उद्देश्यपदस्य मभिव्याहृततया वक्तव्य
पदस्य उद्देश्यतावच्छेदकसमनियततया वक्ताप्यर्थकतात्समतो यमपन्नेः धर्मितावच्छेदकाभिमितपावत्साध्यवतिसाध्यनि
रूपितत्वप्रकारेण साध्यापि तन्माहास्यैवावीति नेति। अत्रापि सर्वेविपक्षाध्यंवतीत्यंतो एवं व्यन्मतापत्तिः। ततः साध्यवतोद्देश्यतावच्छेद
कत्वमाविष्कृत्य विशेषणं दर्शयतीति अमे पाद्यानीतिहि न यावत्साध्यवत्त्वसमनियतमपातत्वस्य प्रकृते सर्वपदार्थतया यावत्साध्यव
सेवत्साध्यनिरूपयोर्दृष्टौ तोमवतीतिभावः। रूपादीत्यादिना सर्वेविसाध्यवृत्यानिरूपमेयात्वात्मादिनिर्णायपरिग्रहः। साध्यादा
त्यादिनानित्यः शब्दः शब्दत्वादिसाध्यसाध्याभावपरिग्रहः। ध्रुवतपत्यन्वययागः। अतसाधारणमावप्रसंगः। पेन्न्येनरूपेणैतत्सत्त्व वि
शेषरूपं विवक्षितं न बाच्चाद्ये विशिष्ट्ये निरुक्तंसे वस्सतिसा व्याविप्याप्यवतेने नित्याभिमाते सामान्यतोपि पक्षेसाध्यमाना उ स्य
त्तेविशिष्येतिविशिष्यनिरूपेत साध्यवत्ताभावादेव नाति व्याप्तिरितिभावः। अतथा तापत्तेः। अतसाधारणापन्नेः। पादृश्येतिहेतुता
वच्छेदकरूपेणाहे तो साध्यतावच्छेदकरूपेणासाध्यस्याव्ययतो व्यतिरेकतोवाव्याप्तिग्रहदर्शनः। तत्पावनादृशपदह्दशापानातिव्या

शि.म. ष्टि॰। विशेषलक्षणास्य च साधारणलक्षणास्य। नन्वेवं तदानीं निश्चितसाध्यतदभाववव्याप्यत्वेन तत्तदुभयकोट्युपस्थापकतावच्छे
दकत्वेन रूपसामान्यलक्षणातिप्रसंगाद्रूपत आह साधारणेति। तद्रूपस्य· नादृश्याग्रहस्य· सामान्यलक्षणास्य· सव्यभिचार
लक्षणास्य विशिष्टाभावादिति। साधारणेत्याग्रहे सत्यपि साधारणाभावाभावात्· साधारण्याभावविशिष्टव्याप्तिग्रहाभावो
वर्त्तेत एवेति नातिप्रसंग इत्यर्थः। न केवलं विरुद्धेति। यस्य साध्यसाधारणवत्त्वं स्वतंत्रं प्रतीत्यर्थः। ननु तत्त्वरूपो यदा व्याप्तिग्रहाभाववि
शिष्टत्वादृशरूपवत्वेन तत्त्वरूपो यमस्त्यतिचारं न च व्यवहारस्य प्रयोजकमतस्त्याह अत्याद्येति। नद्यपि साधारणलक्षणानपि· तथापि स्वसा
मान्यलक्षणास्य तत्त्वरूपाप्यत्वपरितन्वे तैतत्वसाधारणमिति वर्ते त्वसमव्याप्तिवादादिति व्यवहाराय त्रिरिसंत्रैव पन्नो
दोषांतरमाह साध्याद्रीति। साध्यादौ साधनास्य साध्याभावपरिग्रहः। नत्र तदानीमसाधारणाभावे पितद्वमादेव च अव्याप्तिमिति प्र
तिबंधुरस्य तत्त्वनिश्चयाभावमप्युपपादयति। नहीत्यादिना। घटोनि सोऽघटधान्वेत्रेशब्दत्वमिति व्यतिरेके दृष्टांतः। तदानी
माद्देः· निसत्वसंदेहदशायां तद्व्याप्यवत्वसंदेहस्यापि तदानीमौ विभाव जितेन न तद्व्रितयोगत्वमाणेशब्दत्वेन तद्व्याप्यवत्वान राम·
च्छिन्नस्याहतत्वनिश्चयात्संभवादिति भावः। ननु व्याप्यवत्वादिज्ञाहत्वेन विशेषदृष्ट्या गोत्वसाध्यादिनिश्चयोऽसाधारणपचरकोना

च्यतत्स्याद्यवनरूपेणानभिधानेनत्वनास्माकं व्याघातकरमित्यत आह अन्यमिहितं चेति। तथा सति साध्यतदभाववनिश्चयविषयत्वनितत्सा
पित्रलक्षणायनपासंशयप्रयोजकत्वे सहेतावतिप्रसंगादितिभावः। न संशयप्रयोजकमिति। तथा च तन्मात्रस्य यतः सामान्यल
क्षणाणामनंतेतत्र संभवतीतिभावः। तत्सहचरितेति। साध्यतदभावसहचरितेत्यर्थः। नन्वेवमेवव्याप्तिग्रहाभावविशिष्टस्य साधा
रणो यावत्सिद्धिरिति वाच्यं वह्निमान्धूमादित्यत्र धूमादेर्वह्निमदन्नितयहृदयायामपि साध्यतदभावसहचरितव्यतिरेकप्रति
योगितयः सत्संभवेनव्याप्तिग्रहस्यातिवेधकेनासंभवो न दूषकतावीजमवादिति भावः।। नन्वेवं व्याप्यविरुद्धयोरपि साध्यत
दभावसहचरितव्यतिरेकप्रतियोगित्वज्ञानात्संशायकत्वापत्तिरत आह। व्याप्येति। तत्वेन व्याप्यत्वेन विरुद्धत्वेनैवेत्यर्थः। अत्र
प्रहारसंशयकत्वमिष्टमेवेतिभावः। व्यापितरेति। सत्तः सति समभ्याविरुद्धान्यपवर्त्तत्वनितत्सामानाधिकरण्यस्याऽमिति वि
रोधि संभवाद्याकृत्वालाभेन चामिणपवविरुद्धान्यत्वत्वनितत्वनामात्विरुद्धसंकीर्णसाधारण्यामिरतो बोधि विशेषणं।
नत्रविरुद्धान्यत्वस्य बोधि विशेषणत्वे नैवोदेश्यसिद्धौ किमित्यपदार्थमानान्नमनत आह तेनेत्यादिना तत्पावविरोधपदेन सा
धनेसाध्याभावसामानाधिकरण्यास्यापि नासाध्यस्य साधनासामानाधिकरण्यस्य साध्यसाधनयोरुभे त्रिता देश्यवारणानस्यादिति याक्त
मितिभावः। अपसारे स्यात्रापि साध्यसाधनयो रिस रुच अतो आदिना साधनवत्तिसाध्याधिकरणत्वाभावादीनापरिग्रहः। यथा

सि॰ग्र॰ वेतरूप्यासिद्धिसंकीर्णतासाधारणादावव्याप्तिः प्रकृतहेतुनिष्ठप्रतियोगिताविरोधितार्थकत्वेन बाधादावतिव्याप्तिरनन्तरधर्माहा। पक्षधर्म
वेति तत्र तत्त्वेनैवेति हेतोर्यत्किंचिद्धेत्वाद्यघटितहेतुकानुमितिमुद्रया दीति भावः। नवेतादृशविरोधित्वसमानाधिकरणत्वेनात्मीयव्याप्तिर्व
आहासाध्येति। तथा सर्वेषुधर्मिकानुमितिविरोधितया व्यवस्थानियतव्याप्त्यसाधारणोपदेशाद्दीति भावः। ननु अवर्णमाकाशवत्त्वमे ना २
यत्नादिति स्ववाधप्रतिरोधेन आकाशाभाववत्त्वबाधादवत्तिप्रसिद्ध्याप्तिस्वपक्षधर्मिमात्रपक्षकानुमितिविरोधिता इत आहास्वधर्मि
तिसामानाधिकरण्यपरिग्रहविरोधित्वेति तथा चाविरोधित्वं तद्दलेनैव तद्वारणमितिभावः। सामानाधिकरण्याग्रहे तु बाधादेर्या
सामानाधिकरण्याहितपक्षविरोधितासाहसाध्यानुमितीति। उक्तवाधादेरपि साध्यांतरानुमितसिद्धिविरोधिता स्यादिहसाध्येति प्रकृत
साध्येसर्वपक्षमित्यादेरपिप्रकृतहेतुसाध्यकानुमितिविरोधितात्वात्सामान्येति। तथा च प्रकृततदन्यातिरिक्तहेतुकानुमितिवि
रोधित्वं तन्यमित्यादेरिति तत्स्वयहः उक्तबाधादेस्तु सर्वपक्षकसर्वहेतुकानुमितिविरोधित्वमिति न तत्र प्रसङ्गः। नन्वा
यद्यपि घटआकाशवान्द्रव्यत्वमितिप्रतिसर्वआकाशाभाववदिति बाधस्य न प्रतिबन्धकत्वं। धर्मितावच्छेदकभेदात्। आ
कांतरज्ञानतिसंज्ञानुरूपतप्रामाण्यात्। तथापि मगिमेंत्राद्यिमायेनोक्तबाधस्यापितत्प्रतिबंधकत्वं तदसमिन्प्रापरोदरस्म·
परेत्र। सर्वत्वेन रूपेण सर्वपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितिसामान्याविरोधित्वमर्थमाह। अत्रैव स्वीय घटादिर्मिकेति तं

तं हेतोर्यत्तत्त्वेनैवेति वा धमितिविरोधी तत्र विरोधित्वं विरोधिता न विषयतावच्छेदकतापर्याप्तिकरणत्वं तत्कोटिनिवि
ष्टत्वं वा। आद्ये साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकघटितसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्त्वस्यैव त
थात्वात्। द्वितीये वह्न्यभाववत्तज्ज्ञानहदादावव्याप्तेः। नियामकसत्त्वापि यद्धर्मिकवह्निमत्त्वहेतोर्व्यभिचारोपपत्तेर्धर्मिविशेष्यकत्व
ममकारतया वह्न्यभावस्यप्रतिबंधकतानविषयतावच्छेदककोटिनिविष्टतात्। न च यद्धर्मिकवह्नित्वं हेतोर्यत्तत्त
द्धर्मिकानुमितिप्रतिबंधकप्रमाविषयतावच्छेदककोटिनिविष्टत्वं व्याप्यप्रमात्वं च हेतोस्तन्तद्धर्मिकवह्नित्वाशक्तिरिक्तांशे प्र
मात्वमप्यताव्याप्तिरिवविमतव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशक्तत्वमप्रसिद्धिप्रतिबंधकीभूततानमप्यघटवह्नितोशांतिरि
क्तांशेप्रमात्वं वह्न्यभाववत्सहदानसमितिज्ञानस्य वह्न्यसमसह्हानस्य वह्नित्वाशांतिरिक्तांशेव वह्न्यभाववद्दंशे न प्रमात्वमिति वा न ए
वमपि ह्रदो वह्निमान्वह्निविरहादित्यत्र बाधेऽनिप्रसङ्गेः। तत्रापि वह्निविरहस्य हेतोर्यद्धर्मि द्वितीयत्वात्तत्र तत्रैवानुमि
तिप्रतिबंधकप्रमाविषयतावच्छेदकतत्सामानाधिकरण्यस्य वह्न्यभावे सत्त्वात्। एतेन यत्र यत्र हेतौ इति तद्वाय तत्तत्तत्रैवानुमितिवि
रोधिप्रमाविषयतावच्छेदककोटिनिविष्टं यत्तद्द्वितीयविशिष्टं यत्तत्कोपत्वा पकपहेतुकानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषय

श्रि·म· तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं तत्तद्रूपकतत्साध्यकतद्धेतुकेषु व्यभिचारः। अत एव शब्दत्वस्य घटत्वप्रकृतरूपेण साध्याभावरूपेण तत्त्व
निरूपितव्यापकताभावप्रतियोगिशब्दत्ववत्त्वघटविशिष्टसाध्यसिद्धत्वादनवयद्धर्मिवृत्तित्वहेतोर्नाव्याप्तत्वं तद्धर्मिरूपेणानु
रोधः। तथा च शब्दत्वस्य घटरूपवृत्तित्वस्य मदुक्तायां घटरूपवृत्तित्वे कोऽपि न दोषः। अथ साध्याभावरूपस्य साधनस्य मतेऽनिरूढोक्तता तत्त्वमनेन
व तत्त्वक्षणामिति वाच्यं। एवं सति निरूढो धूमवान् वह्नेरित्यत्र ह्रदवृत्तित्वज्ञानदशायां साध्याभावरोऽप्यामिः सम्मते धूमाभाव
वृत्तित्वविशिष्टवह्नेर्ह्रदपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वापत्तेस्तत्र व्याप्तिप्रसंगोपात्तिनि
रुक्तदोषवह्निमान् वह्न्यविरहादित्यत्र पक्षपत्रहेतौ हेतुवृत्तितया च तेन चानुमितिविरोधिविषयतावच्छेदककोटिनिविष्ट
वृत्त्यभावघटितवह्न्यभाववज्जलह्रदात्मके विशिष्टव्याप्त्यालिङ्ग्यत्वादिति। अत्र क्रमः। प्रकृते तद्धेतौ साध्यव्यापकीभूताभा
वप्रतियोगित्वज्ञानमेव प्रकृतहेतुकपक्षकतत्साध्यकानुमितिप्रतिबन्धकमिति मतानुसारेणेदं। न चैवं शब्दत्वं नित्यत्वव्याप
कीभूताभावप्रतियोगिर्दृष्टतावन्मात्रज्ञानस्य तेन वापि निरुक्तानुमितिर्न स्यादिति वाच्यं। शब्दत्वहेतुकनित्यतानुमित्य राम·
नुसारस्येष्टत्वात्। शब्दत्वहेतुकानुमितौ शब्दत्वस्य पक्षवृत्तित्वज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकतित्व साध्यव्यापकीभूताभाव

प्रतियोगित्वज्ञानस्यैव प्रसक्तप्रतिपक्षतापर्यवसानात्। न चैवमपि शब्दत्ववान् घट इति ज्ञानकालीनस्य शब्दत्वं साध्यव्यापकीभूताभाव
प्रतियोगीति ज्ञानस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिष्टत्वात्। पक्षधर्मताज्ञानकालीनस्यैव व्याप्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति मता
भ्युपगमात्। न चैवं घटो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र साध्याभावव्याप्तिः। ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्याभावरूपस्यैव शब्दत्वहे
तुकघटपक्षकनित्यत्वसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य नित्यत्वव्यापकीभूताभाव
प्रतियोगितावच्छिन्नशब्दत्व एव सत्त्वेन साध्याभावरूपस्य घटत्वान्नटितत्वेऽप्येतेन नैव विभाज्यकस्य परामर्शांशस्य गतिः। विपक्ष
वृत्तित्वादिपरामर्शेऽनन्यप्रकारकतयाऽनुमापकज्ञाननयपरामर्शकत्वविरोधिरसतोऽनुमितिविरोधित्वेन न तत्प्रवेशो नत्रायमाह। तेनै
मादिना तत्साध्यव्यापकरूपस्य हेतावभावमतावच्छेदकत्वे हेत्वाभाससम्प्रदायविशेषतावच्छेदकत्वं हेत्वाभासस्येति प्र
रास्तं। नेत्यस्य हेतुविरुद्धसंकीर्णा साध्याभावसाधारणरोधात्मकहेतुलक्षणस्योभयव्याप्तीनिश्चयविरोधिरूपवत्त्वेऽपर्याप्त्वव्यस
याप्तसाध्यतदभावोपस्थापकतया हेतुकत्वपक्षत्वनिमत्त्वमसंगतं तत्र प्रतीयमानादस्य व्याप्तिनिश्चयाविरोधित्वपाक्ष
व्याप्तेः। न च साध्यतदभावोपस्थापकतत्त्वे तत्संशयापकत्वपेक्षया। निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वं वा साध्याभावरूपत्वमाव

शि॰म॰ संशयदशायामप्रसिद्धग्रहविरोधितान्नाप्रसिद्धिरितिवाच्यं। निश्चितसाध्यतदभाववत्त्वावच्छिन्नत्वसंशयापादकतावच्छे
दकवेदिततात्· नवसाध्यतदभाववत्त्वावच्छिन्नमेवासाधारणं· तत्र साध्यप्रसिद्ध्यग्रहविरोधी। निरासः। एवमपि तादृशसंसं
शयविरोधितेनसाध्यतदभावयोः पक्षप्रकारकतयेनिर्मलविरोधादतःसमानेतिपक्षोच्छेपकयतितदर्थं स्याख्याय पक्षेनसाधा
रणप्रयोगामलंबाव्यष्टे।।तेनसाध्यादिश्चनधानः एतादृशत्वज्ञानकरोमन्यतियद्दोन्धायकतापारूपणातेऽव्याप्तिः
प्रथमलक्षणदूषणं।साध्याभावव्याप्यकतनवाप्ये स्यतिव्याप्ते।साध्यादिताद्दूवंन्यामि वासादिवारणाय।नजसवंम
नित्यंप्रमेयत्वादित्यादेर्लक्ष्यतेनकथमतिव्याप्तिरतआहसंप्रसायेति।यत्तएवतयोर्नसमानादेन।नव निश्चितसाध्यवत
दसदृक्ति[redacted]त्वं वह्निमान्धूमादित्यत्रपर्वतेतवह्निसंदेहकालेऽतिव्याप्तमताव्यावर्तयेनिश्चितइति।इदंत्वसाध्यत
त्रीयेतावसाधारणत्वपि नउसाध्यवत्त्वावपिचअनुपसंहारिवारणाय साधनैवमावात्त्वअन्तर्भेदन्नलक्षणोर हमपक्षत्वेन
निश्चयगर्भमितिसपक्षत्वसैवनिश्चयगर्भतांप्रतिविहेया।नवैवं नसाउपसंहारीत्यादिव्याप्तिरितिवाच्यंतस्नतहीस्यादिराम॰
ग्रंथेनाउपसंहारित्वसमानाधिसांविशेषणमस्युपगम्यैवतल्लक्षणाभावतासादितिकेचित्।निश्चितइतिसाध्यवद्भिन्नेप्यन्नेति

उत्तरग्रंथपर्यन्तसाध्यवदमत्तसंशयवतितद्धेतुकतानसाधोषतयाविपक्षत्वंनिश्चयगर्भमेवसपक्षत्वंभिन्नसउविरोधिनारणमात्रप्रयो
जनकतयाननिश्चयगर्भंतमितेवंयोऽसइसाऽऽनद्धउक्तदिलसविरुद्धत्वेनाउपसंहारिसेतिमत्वसंगतमतआह॰इ
तसेति।असेतिपूर्वत्वं।अनवगतसाध्यसहचारः साध्याभावसहचारीविरुद्धइतिप्राचांमतेनाह।विरुद्धसेतिपक्षोमसा
ध्यवद्भिन्नतामावादेर्ताहशादिनसस्वरामइति।अनुपसंहार्यसमर्वंमनित्यमित्यादेस्तत्रपक्षमन्तामसिद्धमिति।विरुद्धा
तरस्सःसाध्याभावव्याप्यसमाधवद्भिन्नतामावीरितिभावः।मतांतरमाह।अथवेति।तपावघटादिकेशेषमपक्षत्वेदिलाअप
त्वादिस्मवपसंहार्येसेतिपक्षोक्तमेवसम्यक्।एतसाउपसंहारित्वाभावात्·मावेनानुपसंहारिसाध्याभवासाम्समवेतद्दि
शेषप्रदर्शनंविरुद्धमितिसहसः काश्चित्सिनेनसंवितः।पूर्वेतत्एतदेवसम्यक्त्वत्तनसामिद्धांतेएतसस्वलक्षणत्वसीकारादिति
गर्भवंचश्चेति।निश्चयपक्षतागोमलत्वहराक्षिद्वद्धेभावः।पक्षीयप्राप्तिवासंशयसनप्रतिबंधकत्वंतत्स्यावर्तनमेवतदितिम
श्रमतंदूषयति।ततोनसेति।तज्ज्ञानस्यतत्रिश्चयत्वासा।नदतन्धानसाधारणावेवकतोपिलक्षणसहितदृश्यतंनियामकंतास्यंतत्र
हानचेति।तथापितथापि।दद्दोनधाभावावान्वयस्यहेनिश्चयसमरनितानेप्रभृतिवंधादितिभावः।तानःतादृशद्विन्नितत्वान्नं।

शि॰ग॰ तथा प्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वात्साध्याभावसाध्यवच्छेदकत्वं गच्छतस्तद्वत्ताज्ञानस्यैव विरोधित्वमिति वाच्यं गौरवात् तथा च लाघवा
द्वैशो साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानं विरोधीति तथा च समानविषयत्वे न प्रतिबंधकत्वमिति ध्येयं दीधितिकृन्मते समान
प्रकारकत्वेनापि संभवतीति दोषांतरमाह हेत्विति यत्रैकज्ञाने नह्रदे ह्रदत्वेन वह्न्यभावो गृहीतो पर्वते हेतुवृत्तित्वं तत्राप्र
तिबंधादिति भावः ननु निश्चयीयसाध्याभावावच्छेदकतावच्छिन्नप्रकारेण तद्वृत्तित्वज्ञानं तथा वाच्यमत आह साध्येति
शास्त्रतानेनादृशावच्छेदकाभावान्मिति भावः तस्यैव दूषितत्वं मतं दूषयति पक्षेति शेषांशे हेतुवृत्तित्वं शेषत्वसंदेहाधानं
कोतिकसंग्रहाय निपाधनाव। अत्र साध्यासाध्याभावांशे निश्चयत्वात् कोपक्षे साध्याभावसंदेहे सति पक्षे तोसाध्याभाववद्वृत्ति
त्वरूपव्यभिचारसंशयो न जायतेन सा रूपव्याप्तिनिश्चयादित्याह। व्याप्तिनिश्चयदशायां निश्चये। व्याप्तिनिश्चयेस पंक्षेः
नपक्षे साध्याभावसंदेहकाले साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधात्मकं न संभवतीति तत्रापि विरोध्या
दित्वं तत्राह हेत्विति तथा च विशेष्ये विशेषणमिति न्याये नैव ज्ञानं भवतु तेन तथेति भावः। अत्र तत्र एवाऽव्यवहितकाल सू॰ राम॰
त्रैपक्षे व्यभिचारसंशयस्य दूषकत्वादेव साध्याभावेति क्रोडे एतत्सर्वासन्गायाम व्यभिचारनिर्णय एवारात् इति प्रतिवा

मेंतिा साध्याभावेति। ननु क्रोडपक्षेऽपि हेतुमतेति विरक्तोऽयमेव द्वैधा साध्यं पक्षाहत्ति श्रुतत्वानोपि वाधात् आश्रयेन वसानमितत्वं संशयः प
क्षत्वेति पक्षातिरिक्ते साध्यनिश्चयादिति भावः। ननु किं साधकात् अपि अप्रयोजकानीयत रस नेनान्वयः च यथा एतादृशव्य
भिचारसंदेहस्याप्रतिबंधकत्वे पक्षेति साध्यसंदेहदशायामेव पक्षे तेन पर्वतो न वह्निमान् पर्वते तद्व्याप्यतरत्वादिसादिना
साध्यसंदेहकालीनानुमितिमात्रोच्छेदः स्यादिति भावः साध्यवत्त्वेति साध्यवत्ताग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति
बंधकतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणत्वेति योगिताकत्वे धार्वच्छिन्ने यत्किंचित् सद्धर्मप्रकारतावच्छिन्नाभावप्रकारतावत्त्वेनेत्य
र्थः अवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं तेन भावत्वकविशेष्यघटाभाववानितिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे पिनातिव्याप्तिः। पक्षा
ना ह्रदसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबध्यतेसतिता दृश्यग्रहप्रतिबंधकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमिति ध्येयं तेन साध्यभा
ववत्त्वाप घटाभाववानिसादौ नदोषः संभावनापि अभावत्वयति। साध्यासत्ता मावृ साध्यवच्छेदस्येस पंः तादृशाभाववत्तस्य सा
ध्यासंनाभाववत्वस्य साध्यवद्देद वत्तस्य वन्स्व मुन्नरत्र प्रकृतेति साध्यवत्ताच्छेदकानवच्छिन्नेसाध्यसाधनतावच्छेदकाव
च्छिन्नसाध्यनेसपंः विरोधितावच्छेदकत्वं वत्ता दृश्याग्रहविषयतावच्छिन्नपाविषयतानवच्छिन्नायाप्रतिबध्यतात

शि॰म॰ अनुपितप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं व्याप्तिः हेतुतावच्छेदकानवच्छिन्नानेन हेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन व्यभिचारेणाव्या
प्तेः अभावे हेत्वधिकरणापतामात्रस्य नाभावतावच्छेदकत्वात्। किंतु सामानाधिकरण्येन तज्ज्ञानं वन प्रतिबंधकमिति न दो
षइति दीधितेरत्र बोध्यं स्वमते तु उपसंहारे तत्सहचारग्रहणायान्वयेति। अथ अप्रसिद्ध्यादीत्यादिना हेत्वप्रसिद्धिविरोधयोः संग्र
हः। सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिसामानाधिकरण्यग्राहिकामिति जिज्ञासाविषयेति व्याप्ते ग्राहकत्वानसेति। अनन्तरे
तितया वान्नोमामानवदिव्यास्यपाद्यनेनसेत्ताभावपदिनव्यभिचारे व्याप्तिरित्यादिकम्। सां। अत्र साध्यसामानाधि
करण्यघटितत्वं व्याप्तिः तद्भिन्नसाधारणं तत्। यावद्व्याप्तिभिन्नससाध्यसामानाधिकरण्यघटितसमसाध्यसामानाधिकरण्या
भावादेः विरोधित्वनितदीयग्राह्यसामान्यादावतिव्याप्तिरत आह ग्राह्यातिरिक्तेति। न च व्यभिचारित्वसमकृतहेतुसमानाधि
करणाभावप्रतियोगिसाध्यकेतस्य व्यभिचारिणि हेतौ अप्रसिद्धेः कथं तदभावरूपं तत्र आह व्याप्येत्यप्रसिद्धसेति। तथा
च तद्रूपान्वितरूपं तद्व्याप्यमिति भावः। एतदिदोषः साधारण्यविशेषः। विशिष्टाभावे संभवासन्न्त्वेव्यभिचाराभावस्यानु राम॰
त्थितेरित्यत्र ग्रहणासंभवेऽपि लक्षणं तस्माहाविशिष्टेति। साध्यसाधनयोः प्रमि साधनसामानाधिकरण्यत्वे समसाध्यसामान्यतिसस

वाप्रसिद्धिभेदस्य वारणाय विरोधिनद्दत्वं तं। साधनाहन्निवग्रहः साधनाधिकरणवृत्त्यसत्ताभावेत्यादिरूपव्यापकत्वग्रहे साधनाधि
करणांशग्रहविरोधित्वेन विरोधित्वाति विशेषणस्त्वेनैतदादाणाक्षमवदिति ध्येयं। साध्यसाधनत्वग्रहोऽपि व्यापकताग्रहविरोधी
यतः साध्येऽपि वत्तावपः। न वा तत्र मानाभाव इति वाच्यं गगनादेर्धूमात्रसेवव्यापकताप्रसाधनत्वं तत्र विशेषणी
यमिति भिति मिश्रमताश्रयणात्। न च साधनेमात्रावृत्तीति वाच्यं दृष्टान्तेरेति समविरोधित्वात्। न तु मठपादं द्दः
विशिष्टसत्तामने नन्वयप्रसंगादिति यद्वा व्यापकताग्रहं प्रति साध्यवद्न्यवृत्तित्वादेः प्रतिबंधकत्वमपि मन्तारि
माये न्वक्तव्यं तथा च गौरवमिति साकांक्षायां शोभयति। तथा च तेन व्यापकताज्ञानेन तादृशान्यभिचारादि ज्ञाने प्रतिबंधक
रूपेणावच्छिन्नंत्व तत्र साध्यवृत्तित्वज्ञान साध्य वन्नास्तानरूपाभावव न्यावृत्तित्वज्ञानविरोधित्वादति व्याप्तिरिति तत्र व्या
पकत्वग्रहविरोधित्वेन विरुद्धत्वादेर्वारणं। व्यभिचारितसामानाधिकरण्याभावश्च न व्यापकताग्रहविरोधी तस्मात् वि
शिष्टाभावत्वेन केवलविशेषणरूपव्यापकत्वग्रहविरोधित्वादिति नद्वारणमिति भावः। विभाज्य कोहेतुदोषस्यपूर्व
वदिति। प्रातिस्विकरूपेणासत्ताभावादिग्रमव्यापकताप्रत्यायतावच्छेदकावगाही ग्रहो। त्रापि वाध्यतं सर्वः प्रातिस्विकरूपेण।

व्यापकतादेहपादानमस्त्रहमानोलक्षणान्तरमोह। साध्येति साध्याभावादिना साध्याभावानवच्छेदकसाध्याभावव्याप्यावभा
वेदकसंग्रहः। तेन तत्र हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधिनि साध्याभावव्याप्यादौ हेतुसामानाधिकरण्याना
तिव्याप्तिः। तत्र साध्यवत्ताग्रहविरोधिनि साध्याभावे साध्यवद्भेदे चेत्यर्थः। तादृशाभावेति। हेतुसामानाधिकरण्यप्रमां वेतस्य
ः। अत्र साध्याभावव्याप्यादिव्यावृत्तं विरोधित्वं न वाच्यं। साध्याभावव्याप्यादौ हेतुसामानाधिकरण्ये हेत्वाभासतावच्छेदक
रूपेणैव बाधादिरिति ध्येयं। न तु विरोधित्वं सत्तेकत्वे तथा मलस्तलमल्लत्वाह। साध्ये तीति। विरोधित्वात् अनुमितितत्का
रणविरोधित्वात्। अत्रेदं चिन्त्यं। साध्याभावात्सतत्त्वं साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं तत्किं यथाकथंचित्तज्ज्ञानविरो
धित्वं साध्यवत्ताज्ञानतावच्छिन्नविरोधित्वं वा। आद्ये काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्धूमसामा
नाधिकरण्यस्यापि तथात्वादतिव्याप्तेः। अन्त्ये काञ्चनमयपक्षमवान् वह्निमान् इत्यादौ धूमाभावे वह्निसामानाधिकरण्येऽव्या
प्तिः। धूमाभावस्य गौरवेण काञ्चनमयपक्षकवत्ताज्ञानतावच्छिन्नप्रतिविरोधितात्। केवलज्ञानत्वावच्छिन्नप्रत्येव तथा प्राम
ण्यात्। अपरं विलिन्नयमेवाक्षरं धूमः। द्वितीयलक्षणमेवास्तु साधीयः। तत्र यथाकथंचिद्विरोधित्वेनैव सामञ्जस्य

त्। न चोक्तस्थले काञ्चनमयत्वाभाववद्धूमसामानाधिकरण्येऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं हेत्वाभासतावच्छेदकरूपेणैव तद्ग्राह्यता
त्वादिति चेत्तथापि धूमसमानाधिकरणकाञ्चनमयत्वाभाववान् पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभा
ववद्धूमसामानाधिकरण्यस्य धूमसमानाधिकरणधूमाभाववृत्त्यभावव्याप्यतया धूमवान् वह्न्यभाववानित्यादौ धूमाभावव्याप्यवह्नि
सामानाधिकरण्यस्य साध्याभावसिद्धिरूपत्वादिति चाप्तिर्दुरुद्धरैवेति नत्वप्रमा न धूमाभाववत्समानाधिकरणवह्नि
त्यादौ धूमाभाववत्त्वे हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहोऽप्रसिद्ध इत्यत आह। विरोधित्वमिति। पूर्वोक्तदिशा हेत्वाभासोक्तादि
शा। तद्विषयविषयकग्रहविरोधित्वमित्यर्थः। एकविधेयाश्रितानन्तसमवेतनोनाविधयम्भि वारणे न स्पशतिवचकन्त्वमिति
मताद्वसारेणाह। आश्रियहेति। आश्रियहकारणस्य सहचारग्रहस्य सहकारी यो व्याप्तिस्मृत्यादिप्रतियोगिपक्षानन्तद्विषय
तेनेत्यर्थः। सहकारित्वमेवेति चेत्तद्धेतुकतत्साध्यकयत्किञ्चित्त्वेन विशेषणीयमिति न दोषः। अत्र विशिष्टसाध्यसाध्य
नवत्ताग्रहविरोधित्वे देयं अत्र यथा तादृशसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधिता तत्साध्याप्रसिद्धिः साध्यसाधन निष्ठा तु
त्वादौ तत्रातिव्याप्तिः। न च यावत्सपक्षकतत्साध्यवत्ताग्रहविरोधित्वं तत्र नास्त्येवेति। केचित्तु विशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानविषयता

शि॰टी॰ तत्पर्याप्तिसाध्यवत्ताविषयतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकताश्रयत्वेनाभावोऽनुगमनीयः। साध्याप्रसि
द्धादीनां साध्यवत्ताज्ञानत्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति तन्निरासः। तथा च सत्यंतं न देयमेवानन्वेवं तथापि साध्याप्रसिद्ध्यास्व
तिव्याप्तिरिति चेन्न। दृश्यविषयत्वात्तः प्रतितादृशविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्याभावविषयितातद्वच्छिन्नप्रतिबध्य
तानिरूपितप्रतिबंधकत्वं विवक्षणीयं। वह्नौ कांचनमयपर्वताभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबध्यतानताद्दृशीति नातिप्रसंगः। न
नु तथापि रूपवत्त्वे साध्ये विशिष्टसत्तादावतिव्याप्तिः। तथा हि साध्याभावे शुद्धहेतुसामानाधिकरण्यज्ञानं ताद्दृशज्ञानवि
रोधि कांचनमयपर्वताद्दिहेतौ लक्षणामिति चेन्न। दिशा बोध्यं साध्यादिमेन दे लक्षणाभिन्नमिति तन्त्रमित्रेवरीति प्रतियत्व
गवल्लुतोदयवत्ताभावे सत्तासमानाधिकरण्यत्वस्य दोषत्वमस्त्येवमद्दत्वमितिदुष्टलक्षणोऽतिव्याप्तिर्वाच्या। तथा च विशिष्टहे
तौ तत्सामाबादेव नातिव्याप्यता। तत्पर्याप्तिसाध्यवत्ताविषयतावच्छिन्नमप्ययत्वेनेमर्थः। रूकार्यजनकत्वे दंडं वत्कावृदि
ति ध्येयं। ज्ञानयदोपादानात् तादृशकामिनीजिज्ञासाविषये कामिनीज्ञाने नातिव्याप्तिः। प्रतिबंधकत्वं वत्ताननेनेव एम॰
साध्याप्रसिद्ध्यादिनिरासः। अत्र यात्स्पंशपाविरोधिता। तव्यभिचारज्ञानत्वेनैव प्रकृते प्रतिबंधकतानतत्त्वयहः। अत्रापि

यह कारणाभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वमिति वाच्यं। तत्स्वरूपाद्विदेशेनानानाविधव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे मानाभा
वद्युत्तस्तत्वरसः॥ ॥एतन्मतेऽसत्त्वाति पक्षोच्छापकत्वस्य उपस्थतरसाद्दिनाप्रतिपादनीयतासाहाभावाभिति। साध्याभावेति। साध्याभा
ववद्वृत्तिविशिष्टस्य भावप्रतियोगिनः रसपर्थः। नन्वेवं मूरनिता गंधवत्तादिसाधात्तव्याप्तिः। गंधवत्त्वस्य परमाणुरूपविष
ह्यावाद्वृत्तत्ताहत आह। विपक्षत्वस्येति। अत्र गंधवत्त्वमाणासिद्धिसाधारणशब्दत्वंतु न तथेत्यसाहरणमेदः। अमरवेति
।जलेनीरसत्वभ्रमेपि निश्चितरूपवज्जलव्यावृत्तत्वात्स्परसेऽसंभवादिति भावः। अन्यथापक्षेत्र भंगइतिमद्वेसाध्यतदभाववति
ग्राये पक्षताभंगाद् तु स्वसंतत्व सिद्ध्यभावरूपपक्षताया पक्षेनसंभवतिसाध्याभाववन्निश्चये सत्यापि सिद्ध्याभावसत्ताद्दृशपक्षतासि
ति। मतद्यांगामतं। नत्वमसत्त्वे व्याप्तिग्राहकसहचारग्रहविघटकत्वेन सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य दोषत्वसंभवे हेत्वाभासत्व
मसत्त्वमेवेति कथं तत्वाति सपक्ष्मतोभावाद्यमाह। तथा चेति। सतदति। अत्र भिन्नोत हेतु केव्याप्तिज्ञानेनादूषणतानाभावा
दित्यर्थः। नन्वव्याप्तिग्रहसामानाधिकरण्यविषयताने पसेननिश्चितसाध्यवद्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यस्य तत्रविरोधिता
दाभासत्वमस्तिस्तथ आह। स्कंधमेति। तन्नद्वर्मिकव्याप्तज्ञानग्रहेतन्नद्धर्मिकव्यभिचारग्रहप्रतिबंधेपि व्यक्तांतरपारा

सि॰ दी॰ यद्व्याप्तिग्रहसंभवादिति भावः॥ अन्यथा तत्र हेत्वंतमीचेनव्याप्तिविशिष्टकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतिबंधकतया तत्र दूषि
व्याहतत्वस्य दोषत्वे सत्प्रतिपक्षादिवद्भिमानत्वमादिमत्रयमवश्यं जलादिव्याहतत्वस्य जलात्मभावेन व्याप्तिग्रहविरोधित्वया दोष
त्वं सारतो न साध्योपाद्यनव्यर्थताको विन्द्रावन्त्वाभावस्वसामानाधिकरण्यपर्यवतिरेके व्याप्तौ वक्तव्यमावस्यमाप्यत्वे न स्वमाभावव्यापो गोलक
व्याहतत्वं दोषः स्यादिति तद्दर्थितउपादानमिति वचनं। निश्चितसाध्यतदभाववव्याहतत्वमसाधारण्यपदे साध्यसंशायकतया
दोषद्विधा वा मतं निराकर्तुमाशंकते। अथेति तत्सामग्री संशयनिश्चयसामग्री विरोधिनीति शेषः। आदिमस्य संशयस्य
द्वितीयस्य निश्चयस्य तयोः क्रमभिचारस्य तिरोधयोः। अत स्वपदे तत्र हस्य संशयसामग्रीत्वात् तेन रूपेण प्रतिबंधकत्वादि
त्यनन्वेवं पक्षाव त्वेः साध्याभावहेत्वोः समभिव्याहृतत्वं न स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह। साध्येति। अतिदिष्टेवेति। व्याप्यत्वासिद्धेपे
तिभावः। नत्ववाधसंशयस्याप्रतिबंधकत्वेपि तत्सामग्री प्रतिबंधिका स्यादेवेत्यत आह। साधारणेति। इतरकारणसमव
हितत्साधारण्यमेव ज्ञातानस्य संशयसामग्रीत्वं वक्तेनत एवेत्यत आह। सामग्रीत्वेनेति। यद्विषयकज्ञानत्वेनानुमितिप्रति राम॰
बंधकत्वं तस्यैव हेत्वाभासतादिति भावः। अन्यथा सामग्रीत्वेनप्रतिबंधकत्वेपि हेत्वाभासत्वे पक्षस्येति विशेषदर्शनाय

भावविशिष्टसाधारण्यधर्मप्रमेयत्वज्ञानस्यापि संशयजनकत्वादिति भावः। दृष्टसाधनतादिकमपीति। सर्वत्र हेत्वाभासीभेय
दित्यत्रयपञ्जनेकामिनीनिज्ञासाया ज्ञानमात्रविरोधित्वेन विरोधीच्छासामग्रीत्वेनापि विरोधित्वसंभवादिति भावः। विशिष्ट
साध्यपक्षविपक्षव्याहृतत्वविशिष्टस्य केवलस्य सपक्षव्याहृतत्वमात्रस्य। न पातंत्र्य उद्भावत्वं। ननु यत्र वादिना पंचावय
वप्रयोगः कृतः तत्र न्यूनताभावात् दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं निश्चितसाध्यवद्व्याहृतत्वरूपमसाधारण्यं स्यादि
त्याशंक्यानियतावधेर्वादेतिमत पक्षान्तरेति। तथाक्षाद्यप्रयुक्तदृष्टान्तव्याहृतत्वस्य त्वेपियावत्सपक्षव्याहृतत्वं भावसमावादितिभा
वः। उदाहरणेति। यथा यो गोलकमिति दृष्टान्ते यथाशब्दे नस्वसमवत्ववद्भिमत्वयोरूपस्थापनात् अयोगोलकंस्वमवद्भिम
दिति शाब्दबोधः तत्र स्वमाभावनिर्णयेऽनुपयत्वरूपतिनिश्चितानन्वयकत्वरूपमायापिकं शब्ददोषस्तत्त्वेतिभावः। ननु दृष्टान्त
स्योदाहरणाघटकत्वात्तत्कथं तदाभासतापाउदाहरणस्याभासत्वमत आह। आवश्यकेति। तथा च प्रमाणं मतेउदाह
रणाशरीरमेव दृष्टान्त इति भावः। अपीत व्यतिरेकितेयतिवाक्यारम्भन्याया युज्मारतोव्यावर्त्य। अपि चेति। उभयसा
धकत्वात्साध्यतद्भावसाधनस्य यथोपलं एव सन्नादिपदार्थ स्वत्वलभ्यदः। वाकारपरितयाहेयोनस्यमद्राति

मं.

व्यतिरेकीति। तथा च स्वमते व्यतिरेकित्वेऽपि तेन पौनरुक्त्यमिति भावः। साध्यस्य साक्षाद्व्याप्योऽन्वयव्यतिरेकीत्युक्त्वापि तथात्वे साध्याभाव
व्यापकत्वासिद्धावप्यविरोधीति भावः। व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यापकताभिमताभाववत्त्वनिरूपितत्वानेव्याप्यताभिमते विरोधितेति शंका
तेनैवेति। व्यापकत्वाभिमतेति। साध्यतदभाववत्त्वनिरूपितत्वतदभावव्यापकताभिमतरूपत्वमर्थः। शब्दत्वाभाववत्त्वस्य हेतोः नित्य
त्वव्यापकताभावादभिमतेति। शब्देः नित्यः शब्दत्वादित्यस्य स्वमते सद्धेतुत्वात्रित्यत्वस्य साध्यतया निर्देशः। तथात्वेऽपि
शब्दे नित्यत्वादिसंदेहकाले शब्दत्वाभावस्य तदुभयव्यापकत्वग्रहाशंकात्तेपि तथात्वनिश्चये शब्दत्वाभावस्य नित्यत्वतद
भावव्यापकत्वग्रहे शब्दत्वस्य साध्यमानेऽप्याश्रयस्य साध्यसमानेऽपि सौ स्वादेऽभानेस्यामाश्रयस्योपनीतमानानियमात्। यद्वा साध्यसंदे
हकालेऽपि उभयव्यापकत्वग्रहस्य व्याघातासाधारण्यमुपपादयति। आश्रयेति। पाषाणादौ पृथिवीत्वस्य पानीयादौ पृथिवी
त्वाभावस्य सत्त्वाद्वावेन सहचारदर्शनादर्थः। उभयव्यापकतायहदर्शनादेसाधारणेसनेनापि। व्यापकत्वेनेति। जलहृदादौ
धूमवत्त्वहृदत्वादिसत्त्वसत्त्वेन वस्तुवावद्भावादिसत्त्वद्वह्निधूमयोर्व्यतिरेकरूपयोर्व्याप्तिग्रहेऽसंभवप्रयोजकत्वादिति भावः। अत्र राम.
प्रयोजकत्वादिति सत्यमिति पाठः। तथा च मितिशेषः। नचैवं विरोधेति। भावे हेतौ सत्यमिति वरः। अभावे हेतौ च महेत्वाभासोपाधिस्यादित्य

तिप्रसंगदृष्टिमाधवः। तदभावीति। नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यत्र नित्यत्वाभाववत्त्वस्य अनित्यत्वसाधकत्वस्य महत्त्वशक्तिविशेषसूचनार्थम
साधारणपीड्यावनं। सत्यमिति पाठोऽपाप्यनंतरमनादृत्य शक्तिविशेषस्य कंतव्यहेतुमेदादिसद्भावनफलमेदेनापि सत्यमिति पाठा
साधारण्यं दूषयतीति भावः। असाधारणोपाधेः कचिदपि सत्यमिति पाठो यस्मात्सांकर्यासंभवेऽसत्यमिवारलक्षणस्य तत्त्वाधाराप
मेवाद्रविर्त्तमित्यस्वरसः। क्वचिदिति सत्त्वेनसत्त्वेऽपि नः। निश्चितसाध्यवानसत्पक्ष इति प्रमं निराकर्तुमायावद्धेः। सपक्ष इति पक्षातत्त्वेनोपाना
देः सपक्षेति पक्षादिभेदव्यावृत्तिर्ह्यसाधारणप्रकाशानित्वेऽसत्वीति। ननु चैवं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वमयाति तेन
संकरस्साधारणाहेदृष्टं चैवेति। तच्च पक्षवृत्तित्वमेवासाधारणत्वेनेन संकरइति भावः। न चैतथापि पक्षेऽपि नित्यः शब्दत्वादित्यादावव्या
प्तिरत आह। साध्येति। दृष्टाविशेषइति। तथा चालक्षणत्वमेवेत्यर्थः। तदृश्यमः साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमः साध्यमहीद
येतितिरुत्वसोवस्यसाध्यतत्स्वावव्यापकत्वग्राहकस्मामग्रीहृदयविरोधेनेत्यर्थः। विरोधमेव निरूपयतीति। तथा हीति। तत्रत्येतुमति।
अत्रवश्यमिति तथा चान्यतरस्य तस्य निश्चयेऽपरत्वेनपीरस्वमितिमात्वं चंकत्वं तस्येत्यर्थः। तत्रसाध्यतदभावान्यतरवद्भेदमिति। तस्य
हेत्वाभावस्य स्वंविधेति। व्यापकत्वपोरेवं विरोधस्तस्यर्थः। नैकत्रेति। साध्यतदभावयोरेकत्रेत्यर्थः। निर्येविरोधादित्यमा

म· वप्रतियोगिनो व्यापकताग्राहकसामग्र्या इति सर्वः। विरोधितापर्याप्ता साध्यतदभावौ न तद्ग्राहयतीति पेदमिति सर्वः। प्रागभावादेः सपक्षवि
पक्षव्यावृत्तत्वेऽपि तदभावस्य तदुभयव्यापकताग्राहकत्वविरोधादाह। वृत्तिमत इति विशेषितमिति। यावत्सपक्षादिव्यावृत्तस्य तथात्वस्य पक्षा
दिवृत्तिताभावरूपत्वे हेतुमात्वस्य साध्यतदभावसहचारनियमः। यावत्सपक्षादिवृत्तिसमानाधिकरणप्रतियोगितया पक्षे विशेष्यविशेषणभावे वि
निगमकाभावादाह। वृत्तिमदिति। शब्दो निसः शब्दत्वगगनेऽतद्वीविशेषादिस्तु गगनस्याप्यसाधारणमिति तत्राह। वृत्तिमदिति
केवितग्रहानयोग्यताज्ञानस्य विरोधात् उपपादकतादाह। तद्वत्सपादिति। साध्यतदभावव्यापकाभावनाभाववत्प्रतियोगित्वज्ञानस्यात
तदुभयसाधकत्वज्ञानस्य विरोधाऽसंजनेऽनुपपन्नत्वादाह। तदुभयसहचरितमिति। तदुभयं साध्यतदभावौ भयं। अत एवाभावे वा
तदुभयसहचरितताभावो वा व्यतिरेके। तदुभयव्यापकत्वस्य तथाभावः तदुभयसहचरितत्वं। अतः पक्षधर्मतासाधारणत्वन्नता
साधारण्यदोषो व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकदूषणेन योजनीयः। हीतं विरोधिव्याप्तिद्वयं यस्मात् दृश्यते यहेतुत्तत्वमुक्तमिति सर्वः। तत्समव्याप्त
पक्षसपावृत्तमिति। पक्षं किं चिन्ताव्यादिमतिहेतुमात्वसहचारसैव व्याप्तिग्राहकत्वादिति भावः। ननु पक्षे किंचिदव्यभिचारेणसहचाराग्रहे साम·
पिसहचारग्रहाविषयीभूताव्यभिकरणांतरे व्यभिचारग्रहेसति न व्याप्तिग्रहः इति तत्तद्व्यभिकरणेऽपि व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकत्वं चेपाव

त्वं विशेषणमत आह। व्यभिचारेति। तथा च यद्विपक्षत्वेन ज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वं तस्यैव हेतुमात्त्वेन यत्किंचिदव्यभिचारेणसहचा
रस्यैव सम्भवेऽतत्पात्वेन व्यभिचारज्ञानाभावसंपादकमपि यावत्त्वं व्यर्थमिति भावः। ननु यावत्त्वं विहाय व्यभिचारज्ञानाकालीनं हेतुमा
वसामानपक्षविपक्षवृत्तित्वमेवासाधारण्यमस्तु सत आह। वृत्तिमत्त्वादीति। विरोधीति। व्यापकताभाववत्साधारण्यं विषयतासादृतिभावः। उ
पदर्शितेति। वृत्तिमता हेतुना क्वचिदपि वर्त्तितव्यमिति साध्यपदर्शितेन सर्वः। तच्छरीरे। असाधारणशरीरे व्यापकतयो हेतुमावनि
ष्ठसाध्यसाध्याभाववन्निष्ठपितव्यापकतयोः। न सत्तरंतिसाध्यव्यापकत्वसाध्याभावव्यापकत्वयोः प्रसिद्ध्या भावात्प्रसिद्धकताभावा
दितिभावः। तद्वत्त्वारणायेति। वृत्तिमत्प्रतियोगिकस्य शब्दत्वाभावस्य नित्यत्वव्यापकत्वेऽप्यवृत्तिमनिसर्वव्यापकत्वं त्वनित्यत्वा
पकत्वेऽवृत्तेर्नित्यत्वाव्यापकत्वं इत्येवं रूपेण तदभावव्याप्यत्वपाविरोधाद्वारणायेत्यर्थः। व्यभिचारेति। व्यापकताभि
मतग्राहकताभावाभाववत्त्वपानिरीति शब्दे व्याप्यत्वेनाभिमतयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोः संदेहादिति भावः। अत एवेति। यत एवासा
धारण्यज्ञानेन प्रतिबन्धकं अपि तु व्यभिचारज्ञानमत एवेत्यर्थः। अवृत्तित्वेति। तेन व्यभिचारज्ञानाभावादिति भावः। एतेन
वृत्तिमात्रा हेतुना तादृशेति हि त्वभावस्य यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वज्ञानं भवेदेवेत्यादितर्कस्य व्याप्तिग्राहकतास्यादेवेत्तेन अ

भ॰

रज्ञानाभावस्य संपादकत्वेनैव तर्कस्योपयोगः व्यभिचारज्ञानाभावश्चेदुपपन्नस्तदा तर्कावतारेपि तुल्यबलत्वेन बाधेनैव व्यभि
चारज्ञानं न दातव्यं न व्याप्तिग्रहः इति किमसमाधारणेनैयायिकेनाह । तर्कस्येति । ननु व्यभिचारसंशयसामग्री तेन तादृशतु
ल्यबलसहचारज्ञानं प्रतिबंधकं अन्यथा दृश्यसहचारज्ञानानंतरमेव पक्षे साध्यसंदेहे न व्यभिचारसंशयापादकतर्कावतारोनु
त्पन्ने तर्के स्यात् । तर्कस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकत्वादित्यत आह । सामग्रीत्वेनेति । ननु सामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वेपि समत्वात् पक्ष
स्य बले हेत्वाभासत्वं दृष्टमन्न आत्मसमानतिपक्षे त्वेति ननु यदि विरोधिपरामर्शत्वेन प्रतिबंधकत्वं न तु विरोधिसामग्रीत्वेन तत्र प्रति
हेतुसाध्यसबाधावनादशायामपि प्रतिहेतुपरामर्शसत्वात् स्वस्वतात्नुमितिप्रतिबंधाय त्रिरस्य स्यात् हेतुतुल्यबलसामग्रीत्वाभावा
देवनानुमितिसत्वेष्टापत्तिमाह । बाधावतारे त्विति । वन्हिसमावाभावबानिति बाधावतारे उत्पन्नः अवन्हिमानिति बाधावतारे तु सिद्धसाध
नमितिस्येयं आपातरतिः प्रतिहेतुपरामर्शः आमासयात्तजनेन विना अव्याप्यत्वादीति । आदिपदेन प्रतिहेतुपरामर्शः आमासप
परिग्रहः अप्रामाण्यज्ञानानास्कंदित विरोधिपरामर्शस्यैव विरोधित्वादिति भावः । साध्यहेतुविधये न प्रकारभेदेन तत्र हेतुहेतुविधेयेनापि राम॰
समसंभवात् स्वनतामंगा याद ॥ सहेतुत्वमिति ॥ केवलाव्यपिसाध्यकत्वेनेतं सहेतुत्वं रत्नपाठ अमदिति माणा सिद्धत्वमि केवला

न्वयिसाध्यकानुमित्यायेणास्य पात्वसाधारण्यत्वादित्यर्थः अतो भागासिद्धाघसंस्कारोतिविरुद्धो दाहरणं संपन्नसाध्यवो ध्यानव्य
पक्षत्वं परिसाससचसाध्यकत्वात तत्त्वसंसत्वप्यर्थे केवलान्वयिसाध्यकस्यापि तथात्वे संदृशायं अनुपसंहारित्वात् अत एवाग्रे तत्रैव
वा व्याप्तिग्राहिनिष्यते सन्नेहस्य संपादामावर्थे । साध्यवतीति । अनुपसंहारित्वं साध्यसंदेहविषयपित्वं न धावके वलान्वयिसाध्यके संदेहा
प्रसिद्धेर्वाति व्याप्तिचारणाप्रसंगं तव पर्य मितस्य धाव्यावयेः पक्षत्वमिति । तत्रावाधकमानमसिद्धिविरहेण प्रसिद्धेरपि पक्षत्वम
त्वादिति परवंबहस्व दैवतिद्धि वाधाभावे केवलान्वयिसाध्यकस्य सहेतुत्वं तद्दारणाय सत्वं तत्त्वमितिभावः । नन्वबाधकमानं तत्रा
प्रसिद्धमिति तत्पैवत्वे व्यर्थविशेषणत्वमाह । बाधकेति । उक्तेनैवेति । प्रमेयत्वेपक्षनिष्ठासंताभावप्रतियोगित्वग्राहकमानाभाव
इतिक्रमेणास्य पर्यः । इत्यतोति पूर्वोक्तसाधकेत्यादिपरामर्शकः । निश्चितेति । तथा च संशयदशायामनुत्पत्त्या सांकर्यमिति भावः
॥ प्रकारान्तरमाह । साधारणापादीति । ननु वैवं केवलान्वयिसाध्यकस्य सहेतुत्वबाधसंगतमतत्त्वउपपादयति । सहेतुत्वं वे
ति । अनुपसंहारिण्यपि पक्षात्मकसहचारज्ञानसत्वादाहनिश्चितेति व्याप्तिग्रहाउकूलपदलभ्यमर्थमाह । अवेयेति
त्यादि । न चैतादृशसहेतावनुपसंहारित्व स्ये पाक्षात्तत्वासहेतौ रवेभसंगतमतः आह । तथा चेति । नचैवं तत्रैवैसादिहृषण॥

दि॰मु॰ द्व्यासंगतिरित्यत आह। विशेषकत्वाभिप्रायेणेति। ननु शब्दे॰ निसः शब्दत्वादिसत्त्वादौ व्यतिरेकसहचारस्यैव निश्चितत्वात्तत्र अयं पद
ःपटत्वादित्यादौ न घटत्वाभाववतोज्ञानादेः पटत्वाभाववत्त्वेनान्यतिरेकसहचारग्रहसंभवात्॰ नातिव्याप्तिरत इति विशेषप
रत्वमाह। असाधारणइति। पक्षतादृशायामिति पद्यातिरिक्तपक्षस्वरूप न तत्त्वपक्षेपि दृष्टान्तासंभवेन रत्वतिकालेऽव्यप
त्विनि निःस्नेहत्वस्य वृत्तेः शीतस्पर्शस्यापि तत्त्वस्तादृशत्वयसहचारस्यैवासत्वात् तत आह। रूपमिति। अत्र त्वत्र रूपादिसाधापस्य
वाधेन तत्साकार्यं भिन्ननयोरुपन्यासः। तत्त्वापि प्रपञ्चहेतो रा घटत्वाघटादाविवभावेन व्यतिरेकसहचारःसंभवति तोपणाइत्यादीति
।तत्यसपांशस्यापीति। तथा च प्रसपांशपरित्यागेनाहसचारग्रहसंभवात्त्वात्तिमावः। व्यनोत्यितेरिति। लक्षणानुरोधादिस्यादिप्पं
येनेतिशेषः। प्रातिस्विकंरूपं प्रकृते॰ उपसंहारित्वं तत्त्वं पविशेषणतावच्छेदेति भावः। असाधकेत्वेति। अपरे हेत्वसाधको
ऽनुपसंहारित्वादिसत्वासहचरितत्वादिसंभावितोति शेषं य्यर्थमितिभावः। उपस्थापकत्वादीति। आदिना लक्षणानं तरायविरुद्धा
न्तत्वादिपरिग्रहः। भ्रमात्मानामाशादितिमूलस्य स्वरूपवैशिष्ट्याविशिष्टहेतुपरत्वे पूर्वलिंत्वके वनावृत्तीति व्यर्थस्यादिति दोषमुद्धयपरत या॰अम॰
मलं गावटे। विप्रतिपत्तीति। सर्वमसेतीति। इत्थं च मूले पद्रुतस्यसतादृशविप्रतिपत्तिविषयत्वस्वार्थः। तत्वव्याप्येति। वि

प्रतिपत्तिविषयत्वव्याप्येत्यर्थः। नन्नुसंदेहदशायां तस्य संग्राह्यत्वे वत्तत्कयमतिव्याप्तिरत आह। इदंचकथंचिदिति न नूपसंहार्यः
सहचारनिर्णयः तस्य व्यतिरेकि णाहेतौ सीध्याभाववाद्दृः सत्ता हेत्वाभावदृत्तिनत्वातिव्याप्तिरतआह्ह्लयत्रे ति। तेथा च मूले पदी
यव्याप्तिग्रहस्यानुकूलसहचारनिर्णयाभाववत्त्वेसोऽनुपसंहारित्वपर्यः। व्याप्तिग्रहस्यात दी यत्वेतद्धेतुकप्रकृतसाध्यमि
धौपयिकत्वं तत्वाहातथावेसाद्धिनानिदिवप्रसिद्धेतिशब्दे॰ निसः शब्दत्वादिसादेरव्यापकत्वस्यर्थः। रूपं द्रव्यमित्यपमाव ना
दित्यादौ द्रव्याविशेषात् तत्वात्प्रसिद्धेति। रूपमिति। असाधारणोपाध्याना तादृशायां इति शेषः। कारणमाभावतया व्याप्तिग्रहका
रणाभाववत्त्वविकलत्वपिसाध्यकाऽनुपसंहारित्वसंग्रहापत्त्वस्यारि। यथा श्रुतेसत्वं साध्यवत्वेनेतिसंशयमात्रस्य परिग्रहात्तदुभयता
दिनासत्वे चसंदेहेव्याप्तेरितिव्यावर्त्तः। अवच्छेदकत्वेनेति। संभवच्छेदकत्वे नाभिमतं। तत्त्वावत्वे॰ संदेहविषयताकत्व। हेत्वादौ मास्तिपदे
नन्तत्स्यावपरिग्रहः। वह्निर्भवतु॰ हेत्वाभासान्तरादिति शेषः। अनुपसंहारित्वस्यव्याप्यभावत्वान्नेऽअपत्तौ व्यत्वाभावाद्दिसिद्धिपरस्पामा
वपरत्वेऽसंभवादिति तत आह। अप्रसिद्धेरिति। सोपाधनुपसंहारित्वस्य पक्षे यव्याप्त्यत्वात्वान्ते ऽनुपजीव्यत्वात्तदाहानइति अनुपसं
हारित्वस्यान्यत्वमव्याप्तिग्रहेण ज्ञातस्य सेवत्पररमर्थः। अन्तर्भावे॰ अस्मदेत्वाभासान्तरे हेतुमतीत्यपक्षसाहेत्वाभास्वतीत्यपि

शि·म· द्रष्टव्यं। सत्तपैवेसेव कारेण। ज्ञानस्य वच्छेदः। ननु संदेहविषयस्य तत्पावित्त्वसत्त आह। तद्विषयत्वितिकेवलेति। व्यतिरेकिसाध्य
केपिसंदेतो द्रष्टव्यं। साधारण्यं विपक्षेवृत्तित्वं। तेन विरुद्धस्यापि संग्रहः। एवं संशयविषयस्य असत्तेयवच्छेदकत्वे तस्य प्रतिबंध
कत्वाभावे यं वेत्यादिच्छाय पति। विरुद्धेति। तथा च साध्याभावादेव व्याप्तिग्रहाभावो यद्यत्तौ न संशयस्याविरोधित्वमिति भावः। ननु संश
यसामग्री तेन व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वस्यापि तत्तात्पर्यात्तमहित्वस्मृत आह। संशयेति। न चाप्रसिद्धप्रजीयत्वेन संदेहस्य तथा
त्वमहित्वसत आह। उपजीव्योपि वेति। भिन्नमतमाशंकते। यत्तेति। निश्चयत्वावच्छिन्नस्याबाधितस्माह। विरोधितेति। अत एवपमा
नेति। तथा च अनुकूलांतेनापितद्वारणामिति भावः। नचैवं निश्चयत्वावच्छिन्नेति यं· तादृशयत्किंचिन्निश्चयविरोधित्वस्य वि
रोधेपित्वादिति व्याप्तापत्तेः। अन्यसहत्वा निश्चयत्वावच्छिन्नविरोधितावच्छेदकं संदेहविषयमात्रवृत्तित्वमादायासाधार
णाव्यतिरेकिणोरतिव्याप्तिरिति तद्वारणायाऽनुकूलांतमुपात्तमित्याह। अत्राधारणादेसादि। केवलेति। केवलान्वयिपक्षेणा
वच्छिन्नोयःसाध्यसंदेहः तद्विषयवृत्तित्वमित्यर्थः। ननु केवलान्वयिसाध्यके अनुपसंहारित्वासिद्धापत्तिः। व्याप्तिरतस्तु राम·
त्वाश्चाराणापसाध्यवत्वनिश्चयविरोधित्वेनसंशयेपर्यतव्येतत्त्वैवमामानुपदग्रहेपेणासामंजस्यात्किंचपूर्वपीरमेणोसमिप्रायाणा

हासाध्यवृत्तेति। व्यतिरेकासाधवति व्याप्तिंनिरस्यति। धर्मीति। नन्विदमपिसमरूतिपत्येवादिकारोपहेतुन्तरभावव्यपग्रहीतः
अन्वयवतश्चैवसाध्यसंदेहः तत्रापि व्याप्तिद्रपयहाभावात् दूषकतावीजमसत्वेनवस्त्वे व्याप्तमतोनद्वेषणान्तरमाह। साध्यसं
देहेति। व्याप्तिग्रहोपिपक्षेति। तदुपयोगिग्रहविषयेत्यर्थः। ननु साध्यसंदेहः कथं साध्यसामानाधिकरण्यसंशयाधायकरस्मत
आह हेतुमतीति। ननु हेतुमात्रसाध्यवान्नवेतिसंशयेहेतौ साध्यवद्वृत्तित्वस्यापि तानां संशयोपपत्तिरत आह। प्रति
योगितेति। नन्वेतादृशसंशयस्यधर्मितावच्छेदकमिथ्यात्वनिश्चयप्रतिबंधकत्वेन साध्यवद्वृत्तित्वमितिनिश्चयस्यसंभवात्
संशयसंभवइत्यत आह। अनुवेति। कल्पांतरमाह। साध्येति। तथा तं· व्याप्तिग्रहे विरोधितं· अन्यथा सामग्रीत्वेन प्रतिबंधक
त्वेपि हेत्वाभासत्वे· पक्षस्य चेति। साचनवान्तसाध्यवन्नवृत्तित्वस्य त्वमितिमावः। ह्रताससाविध्येन· विशेषादर्शनसाविध्येन· तत्तदिति।
अव्यभिचारादावित्यर्थः। अतिव्याप्तिवारसादि पदे ननसाध्याप्रसिद्धिपरिग्रहः। नतूतादृशवृत्तित्वं। निपातविषयेरणापीति। केवलान्वयिपि
भी व्यापकेनापीत्यर्थः। अन्यथा व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वाबीजमिति हृदयं। ननु तर्हि असाधारणापसंकरस्मत आह। दूषक
तेति। तथाचासाधारणाग्रहकालेः चेयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वेनास्यासाधारण्यमिति भावः। हेत्वाभासत्वेति। ज्ञायमानप्रति

सि॰म॰ वंधूकस्यैव तथात्वादिति भावः। मणिकारसंमतसाधारणादेः सत्प्रतिपक्षे व्यापकतया हेतुकत्वेन हेतुकता बीजमेतत् सव्यभिचा
रपक्षमात्रवृत्तित्वाद्व्याप्यत्वस्य निर्विकल्पकता पक्षसत्वेन निर्विकल्पका। व्याप्तिग्रहे तादृशविपक्षकाले ताभासत्वं एकोपाधिविभजनीयत्व
हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वात्तन्न सर्वप्रकारतया साध्ये हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वग्रहस्य ति
वंधूकतासंभवाद्यद्याव्यभिचारितत्वेति। वस्तुतो व्यभिचारस्येति शेषः। अन्वयव्यतिरेकिणी साध्यहेतुस्तत्तादृशग्रहा
विरोधी व्याविषयेयाप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकैकव्यभिचारितानाटीका इति व्यभिचारज्ञानस्येति। शेषं स्पष्टम्। अत्र पक्षमवान्
धूमाव्यभिचारिकांचनमयपर्वतो महानसीयो व्यभिचारेः व्याप्तिः तत्ततादृशव्यभिचारस्य ग्रहस्य साध्यनयग्रहविरोधितातः न तत्र साध्यनत्व
हविरोधितत्तन्नवायंस्वंसति लक्षणीयकांचनमयपर्वताभावरूपसाध्याघनाप्रसिद्ध्यादेरिति व्याप्यपक्षेरिति चेन्नातल्लक्षणव्यभिचारस्या
सिद्धादेर्वातत्र्यवनीयत्वात्। वस्तुतस्तु प्रकृतपक्षाप्रविष्टत्वादीति। व्यतिरेकतरेति। तेनाद्युपसंहारित्वसंग्रहः। नानाव्यभिचार
ति। तेन तत्तद्व्याप्तिग्रहविरोधितत्तद्व्यभिचारादिसंग्रहः। अप्रसिद्धिभेदस्येति। वारणीयत्वेहेतुरुक्तः। भेदः व्याप्यत्वासिद्धिरूपः। अत्र साध्य
सत्त्वापिव्यसाधारणादिलक्षणोपि। न तु धूमवान्धूमव्यभिचारिवन्हेरित्यत्रविशिष्टहेतुकव्याप्तिग्रहाप्रसिद्धयालक्षणासंभवद्

मतत्त्वासहोषमिति। आहार्यमानादौ प्रसिद्धादिकमिसर्पः। व्याप्तीति अतो न नीलधूमनादावतिव्याप्तिरिति भावः॥ वह्निमा
वेति। सव्यभिचारादिरिति शेषः। अत एव व्याप्यत्वासिद्धाविति ध्येयम्। व्यतिरेकिणी व्यापकतानामात्रस्यैव तत्त्वात्। अत्र
येति। विशेषणतितिथिति। व्यापकत्वग्रहस्यानस्यवासामानाधिकरण्यग्रहस्य च यद्विरोधित्वमिति कर्मणावायमिति भावः। वि
शिष्टाभावस्य केवलविशेषणाद्यग्रहविरोधित्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति। ननु लक्षणे शब्दादेव पक्षतत्त्वसाधारणासाधारणात्वाक्तेति
साध्याप्रसिद्धिघटनाप्रसिद्धौ वारणाय विरोधिनइत्यन्ता। अत्रापि कांचनमयपर्वतत्ववन्हिमान्धूमादित्यादौ दृष्टाः
देशेधूमवद्वन्हित्वाभाववत्त्वमपि सत्त्वापसिद्धिर्वेत्यर्थः। अत्रापि न पदव्यावृत्तिः। एवं वह्नव्याससाध्यादीनि साधनवदन्तत्त
साधनवतः साध्यवदन्तत्वसाधनादि बोध्यम्। असामानाधिकरण्यवत्त्वं च सन्नाव्यपः। नैयायिकानवान्वयपरान्तपदव्यावृत्तिमाना साध्यवतः ५
दित्वव्यापनं कापि नवेतत्तद्रूपेण व्यापकपमेयत्वसाध्यनीवेत्यव्याप्यासिद्धिरूपप्रसवकोनलक्षणानाम्नादति व्याप्तिरन्तत्वस्य
लक्षणेतपोन्तरपतितावाधेनादिनात्वमतेविरुद्धतयासांकर्यंस्थलाभावादृश्यमेवेति। विरुद्धस्यमिश्रधर्मः। अभावितास्तामेव न तु मा
दृशामिति तत्संकर्षमिति भावः। तत्राहि स्वमते किं विरुद्धत्वमित्यत आहाह तदेव मितिसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमि

शि॰म॰ मर्थः। तत्सत्त्वे इति पक्षतया दृष्टकत्वमिति भावः। ननु केवलव्यभिचारादिलक्षणानां व्यभिचारादिव्याप्येः इति प्रसक्तानां तत्स्थानमपि ल
क्षणमाह। पक्षे वेति। पक्षो पक्षतावच्छिन्नः। तेन व्यभिचारव्याप्यसाध्यप्रमेयत्वपक्षत्वेन न हेतोरसत्त्वमिति। तत्र व्यभिचार
व्याप्यस्य व्यभिचारित्वं तद्भावः इत्यादिना तद्धेतोर्व्याव्याप्यसाधारणत्वे तद्भावे सत्त्वेतत्पक्षवेपक्षीं। सत्त्वेति पक्षव्याप्यस च न सत्त्वेति
पक्षेतभावः। अत्र व्यभिचारविरोधितादिसाधारणे नाह। अन्तरेणेति। प्रकारान्तरमेवाव्याप्यं। तथा च प्रकारान्तरमव्याप्यं। विशि
ष्टेति। अत्रापि असत्ताभावप्रतियोगित्वमवापिप्रमेयत्वादिसाधारणे पिसिद्धिरेवदोषः। ज्ञानपदस्याह्नति सुपर्वत्वत। धूमवत्त्वादिम
। तादृशं विरोधित्वावच्छेदकं साध्यादेरिति। साध्याभावे हेतुभावाभाववद्वृत्तित्वं हेतुभावे साध्याभावबद्धत्वं सत्ताभावप्रतियो
गित्वं वादिपदग्राह्यं। ननु अभवानवच्छेदः इत्यादौ धूमाभाववद्वृत्तित्वं वह्न्यादौ साधारणो इति प्रसङ्गः। तत्रज्ञानस्यापि व्याप्य कीदृ तत्र
स्याभाववृत्तित्वं व्याप्तीकृतधूमाभावस्य वैशिष्ट्यविषयत्वादन्त आह। वस्त्वभावेति। धूमाभाववत्तिवह्न्यभावो नास्तीति ज्ञाने ध
माभाववत्त्विशिष्टाभावप्रतियोगिनावच्छेदकत्वं वस्त्वभावत्वमिति ज्ञानानुदयाद् तस्य विरोधित्वं रूपमपिन सम्भवति प्रतियोगिता। ताम॰
तादीनामत्र प्रकारतात्। वह्न्यभावो नास्तीति चतुःसंबन्धविषयात् तस्य वेशे पि समानप्रकारताभावो वा। अत्र एवोक्तं करादिति
भावः। तत्त्वम्भवेपि। उक्तानुपसंहारित्वसम्भवेपि। ननु व्यभिचाराप्रतियोगित्वमात्रं नानुपसंहारि तस्य वृत्तेवभावप्रतियोगितया
व्याप्तिसिद्धेः। किं तु साध्यतावच्छेदकादेः भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं। तथा च यत्र साध्याभावः तत्र हेतुभाव इति व्याप्तेः साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया संबन्धविषयाप्रवेशात्। साध्यतावच्छेदके भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीत्यत्र तु तद्व
च्छेदकत्वतादीनां प्रकारतया न तादृशव्याप्तिग्रहविरोधित्वमिति कथमेतदिति। तत्र साध्ये यः स्वमपि साध्यतादृशावच्छिन्न
त्वसंबन्धेनाभावी यत्स्वाभावेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन साध्यं यत्स्वाभावमादायैवानुपसंहार
त्वम्भवरूपस्थत्वादिति॥ ॥श्रीरामचंद्रायनमः॥ इति सव्यभिचारग्रंथरहस्यं समाप्तम्॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ विरोधित्वम
न्यो साध्यसमानाधिकरणपदवैयर्थ्यादाह। साध्येति। धर्मिग्राहकेति। अभावग्राहकेत्यर्थः। घटो नास्तीत्यभावप्रतीतौ घ
टसत्तादृशप्रतियोगित्वमानादित्यर्थः। स्वस्येति। इदं च प्रतियोगित्वप्रकारकत्वमभिप्रेत्य संबन्धविषयतादृशभेदो यमाह। वि
रहत्वेति। वाचादिति। प्रामेयं भावत्वस्याज्ञानादित्यर्थः। अविरोधित्वादिति। घटमित्यस्य घटाभावाभावस्य सिद्धावितिशेषः।
अतिप्रिक्ताभाववादिनापि घटत्वज्ञाने न घटाभावत्वज्ञानप्रतिबंधकत्वाभ्युपगमात् घटसत्त्वेपि न घटातिरिक्ता

शि॰टी॰ भावसिद्धौ दोष इति भावः। प्रसङ्गेनाह लौकिकप्रत्यक्षेणोपनयस्य वा सार्वत्रिकत्वादिति भावः। अभावस्येति। घटाभावस्य घटस
मवायेन सत्त्वाभावाभावत्वे बाधकाभावादिति भावः। तथा तेन्याभावत्वे। नन्वभावस्य गन्धेऽभावप्रतीतेरन्यथाभावस्य मतं नन्वभावत्व
स्याभावप्रतीतेरत आह। अभावप्रतीतेरिति। नन्वभावेऽभावत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वं तदा स्यात् यदि भावत्वाभावत्वे अभावत्वं स्यादिति
तद्ध्वंसत्वाद्यपि तदुमाह। अभावत्वं चेति। प्रथममिति। घटो नास्तीति धीकाले भावत्वे दसात्वपरिच्छिन्नेति सविषयः। विशेषणतान
स विशिष्टबुद्धिरेव तत्त्वमतेनाह। निर्विकल्पकेति। नन्वभावत्वस्य निरस्यानेकव्यक्तिवृत्तेर्जातित्वापत्तिरत आह। अभावत्वमिति
तथा च तस्य घटाभावादेर्यथा समवायाभावान्न जातित्वं तत्तथैवेत्यर्थः। अनेदवाधाराद्येयभावादुपपन्नं तदाह। तदुक्तमिति। तत्स्येति
भाव घटाभावे सैनेकस्य घटाभावो नास्तीति प्रतीतिविषयत्वकल्पने लाघवात् घटानामनंतत्वेन तथात्वे गौरवादिति भावः। ननु
यत्नेन तत्स्थाभाववान् न वेत्याशंक्य गोत्वाभावादेः प्रतियोगिगोत्वमेवाभावः स्यात् तत्र गोत्वस्यैकत्वादिति चेत् तत्र लाघवं वाभावेऽपि त
त्प्रतीतेः प्रमात्वानुरोधाद्दैवातिरिक्ताभावसिद्धिरिति भावः। एतेन भाववाद्यनुसाराभावत्वस्यानिर्वचनेन संयोगादौ तिघटो नास्तीत्यप्र॰
त्यक्षेव घटसंयोगस्य त्रापि न जप्यलेरवापत्तिरिति भावः। अत्रास्मद्गुरुचरणाः एवं सति भावाभावसाधारणमेवाभाव

मके २

त्वमस्तु तावन्नैवमभावेऽभावत्वप्रत्ययस्य प्रमात्वोपपत्तेः। न तत्त्वभावप्रतियोगिकाभावं तत्कल्पने तेषामनंतत्वेन गौरवादेव न
चैवं घटाभावोऽपि नातिरिच्येत तत्रापि तत्त्वमनियतभावानामभावत्वसत्त्वेन तथा प्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यं प्रथमघटो नास्ति
त्ति प्रतीतित्वेन तत्र भावभेदस्यासिद्धत्वात् अयं भावो नाभाव इति प्रतीतिस्तु भावाभावसाधारणाभावत्वव्याप्येनास्माम
यत्र यं मात्रवृत्तिना अभावत्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकं भेदमालंब्य तत्र इति न भावस्याभावत्वे बाधकेति भाडः। अप्रयोजकेति वि
शेषरहितनिग्रहस्थानत्वे विशेषादिस्वैव हेतुः। भेदेनव्याप्तिचारणो भेदेनं अत एव निग्रहस्थानत्वविशेषादेः व्यस्तासंगतमा
नि२ हेत्वाभासा इति। निग्रहस्थानस्य विशेषो यो निरनुयोज्यानुयोगस्तद्विशेषयोग्यो हेत्वाभासोऽप्रयुक्तिविभागो यथा अनैकांतिक
विशेषसाधारणस्य विरोधत्वेऽपि विरुद्धस्य पृथग्विभागोऽदोष इति भावः। ननु साध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतुसाध्या
भावसामानाधिकरण्यपमानस्यावश्यकत्वादित्यत आह। लमसंगतं व्यापकत्वस्य सामानाधिकरण्यघटितत्वादित्यतो दिक

शि॰दी॰ स्य प्रतियोगिव्यापकत्वमिति साध्याभाववत्सहेतुं प्रतीति शेषः। न च मते सहचारांशग्रहप्रतिबंधकतया निरुद्धत्वे दोषः स्यात्तत्र उक्तं न च साध्या
भाववत्संभवति यात्साध्याभाववत्संस्पर्शी स्यात्तथा हि हेतुमान् सोतिव्याप्तत्वोक्तगमात्तथा न हि साध्याभाववत्त्वेन व्यापकताग्रहेच्छमते नापि
व्यभिचारिसाध्याभावाधिकरणग्रह इति मतावच्छेदे मे नेदमिति भावः। हेतुमान् साध्याभावव्यापकत्वं तु हेतौ भावाभाववद्वृत्तित्वं साध्य
कत्वं तथा च हेतुमद्वृत्तित्वाभावः साध्ये हेतुसामानाधिकरण्यग्रहविरोधीति तयोक्तरूपेणापीति भावः। अतो नतदभावाभा
वत्वेनेसाद्वित्वं यविरोधः। धर्मेति वृत्तिधर्मपदं हेतुमत्परं पहेतिइदमपि पक्षसाध्यसांकर्यं महदेव नायं व्याप्तीत्यौ शङ्का
शादिता दावृत्तिशेषः वृत्तिविशेषेतिपि न संबंधेन हेतुतातेन साध्यवत्तियावृत्तित्वाभाव इत्यर्थः यमवृत्तिंघ समसंयोगेन वह्निम
ति इत्त्वापि समवायेनावृत्तेरिति भावः। समवायेन हेतुतायां जातिमत्त्वादौ साध्यवि[illegible] हेतावव्याप्तिः पाम विशिष्यते सापि हेतुताम॰
धिकरणतावच्छेदेन साध्यानधिकरणत्वरूपेणोपाध्यंतरेणानिसनीपालक्षणानां मेदकमाहव्याघयोरिति तन्ताधिक

रणोति साध्यवद्वृत्तिनाधिकरणोसयः। हानातिव्याप्तिमिति[illegible]त्ति। वस्तुतिशामेः सहेतुतयाः मावादिति भावः। यथाश्रुते साध्याभाव
वद्वृत्तित्वज्ञानस्य कामरणत्वमायातितत्र न संभवति उद्दीच्यतानत्वपर्यवसानपरत्वे च अहेत्वितेपि साध्यवदवृत्तित्वस्य संभ
वात्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्याप्यामाणपर्यवसानादिति पर्यवसानं अतो वृत्तिमत्त्वप्रणोनयानवच्छेदाच्छेति। अत्र शयासंज
कत्वादित्यर्थः। न विघटते सहचारोपस्थेति धर्मिपर्यंतमनिरूपकं तेनाव चैसहचारादितिं नन्वः सहचारज्ञानस्य व्याप्तिधीप्रतिबंध
कत्वे व्यभिचारज्ञानं दृष्टांतस्तत्र च व्यभिचारज्ञानविरोधित्वमसंभवि यथा कथंचित्तत्संभवदपि प्रकृतानुपयोगि व्याप्तिग्रह
प्रतिबंधकत्वेनैव च क्लृप्तत्वादतआह व्यभिचारेतिनितरां शङ्केनयाशक्यविरुद्धत्वं परामर्शेन प्रतिबंधकतायामनानतत्वैविष्यसा
धारणा चोद्रेहसहचारमिति एतस्य प्रकारस्य उत्तरत्वात्पश्चाद्वर्तनीयतया साध्यशङ्कमपहाय साध्याभावशङ्केनैव व्याप्यवत्तदभा
वत्वमिति इत्वमिति साध्यव्यापकत्वग्रहविरोधित्वेन तत्त्वापि साध्यव्यापकाभावसाध्यव्यापकवदन्यत्वयोः संग्रहादिति

शि॰दी॰ भावः। व्याप्यपदस्यैवैतत्पर्यन्तमस्त्वे निरर्थकत्वादित्यत आह स्वरूपेत्यादि। स्वव्यापका[redacted]भावस्यैव दर्शनात् साध्यव्यापकविरुद्धत्वेन सा
ध्यव्यापकाभावव्याप्यार्थकेन गतार्थत्वात् व्याप्यपदमिति। न च साध्यव्यापकस्य विरुद्धत्वं तदभावव्याप्यत्वं तथा च सा
ध्यव्यापकवद्वृत्तित्वस्य तेनासंग्रहे तस्याधिक्यापत्तिरित्यत आह साध्यव्यापकेति। प्रथमद्वितीयपर्यवसितार्थस्य पार्थक्ये
नः त्वाभावाद्व्याप्यपदेनैव तथात्वेति धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नित्वावच्छिन्नमिति न विशेषणाधिक्यमिति भावः। न च नित्यत्वे
कत्वे साध्ये तत्प्रतियोगिनो निरर्थकत्वादेवासंग्रह इत्यत आह स्वरूपेति। स्वेति। च समव्याप्यत्वेनेत्यादि निर्वाहकसे
हत्वमत्वादि स्वत्र महानसत्वस्य साध्याभावव्याप्यत्वग्रहदशायां नाव्याप्तिः तत्र साध्यस्यैव साध्यव्यापकत्वेन महानसत्वा
देः साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वेन साध्यव्यापकविरुद्धत्वेनैव संग्रहादिति भावः। न तु धूमवत्त्वादिना स्वस्य साभावप्रमान राम॰
त्वादित्वस्यैव मध्यमएवान्तर्भावेन कथं वरमेत्यां कथमत आह स्वरूपदर्शनं च तो दृष्टान्ते इत्याद्युपात्तो कर्म्यं दर्शयति घ साभा

घटसाभाववत्स्वत्वादेरपि चरमएवान्तर्भावो बोध्यः तदसंभवात् स्वरूपतः समानाधिकरणग्रहविरोधितायां वा तत्स्वरूपेणैवेसेव
कारेणासमानाधिकरणव्याप्यत्वग्रहस्य वह्नेः तथात्वात्समानाधिकरणग्रहविरोधितात्। तेषां त्वपि स्वरूपतो विरोधित्वेपि।
तत्वाच्च समानाधिकरणव्याप्यत्वेनाविरोधितत्वात्। असमानाधिकरणव्याप्यत्वेन विरोधितात् न च विरुद्धत्वानां तोषु
मिताः संभवतीति च मिथिलाजकथमेतदिति तथास्ति साध्याभावव्याप्यत्वेनैव केन विभाजकेन सर्वे चाव्याहीततावदतोषांवेयपर्य
मितासहनवैतानीति विरोधो ज्ञापकेति विशेषः साध्यासामानाधिकरण्यं तद्ज्ञापकत्वेन निरूपितव्याप्यता वच्छेदकत्वेऽन्न न तद्ज्ञापक
प्रकारान्तरसमानाधिकरणवृत्तित्वमुद्धर्मोदेः संभवादाधिक्यापत्तिरित्यस्मयोवदन्ती मनेनमतृवितः न उपायस्वरूपासिद्ध्यन्तरसं
करस्य सर्वविरुद्धव्यापकतात्तद्विनिर्दिशन्नमसंगतमतआह व्यावेतिपक्षेहेत्वसत्त्वेवायः साध्यवत्वेस्वरूपासिद्धिर्व्याप्यत्वमेतिआ
२ इति विरुद्धग्रंथः अपासिद्धिर्व्यासाराणादीसर्वात्मनेतत्साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मितेति ग्रंथेन तद्वंशः प्रसिद्ध्यात्मसो पपादिततात् विशिष्टस्याप्रसिद्धे
ग्रंथो॰ स्तादिं संगन्तरमत आह व्याप्यत्वादिएकधर्म्मिणीति विरहादिसंतं विशिष्टस्याप्रसिद्धारसस्य हेतुः एवं च एकत्र तदभयाभा
वात्तदसाध्यपमेवार्थः। आश्रितविशिष्टपक्षधर्मतायात्रप्रसिद्धिग्रहदर्शनरनाभंगाप केवलव्याप्तेरप्रसिद्धिमाह विरहा

शि॰दी॰

साध्यवित्तित्वापि तद्रमावृत्तितद्रूपव्याप्तेः प्रसिद्धत्वात् स्वव्यापकेति पदपिशुणापदं केसंयोगेन हेतौ पदस्वमेंत्वसाध्यप्रसिद्धिः तथा
पि तत्स्वव्यैशिष्ट्यतयाप्याप्त्यादिप्रसिद्धौ वर्तेन संबंधेनारोपसंभवात् तद्रूपसिद्धिर्नेदोषा पदृत्तिनसाध्योशितेतिन वह्निकत्वतद्धगनियमे
पि तद्रनवधारणात् दशाप्ता सत्वमिति पदार्थंसंभवत्येवेमतः प्रत्याह न तत्संगमयतीति तथा वैतितथा वामतरत्वेनतद्धगावधारणात् दशा
पामपि तत्वमिति पदव्यवहारेणात दानीं चानिरूपितविशिष्टतामात्रं तत्राव्याप्तिरितिभावः नन्वेतस्य दूषणगोपाधिपरत्वेसमा
नेसादिविशेषणांशेतिरूद्धहेतुपर्य्यन्तत्वं घावनेच्च यद्यमतत्राहसत्यादिपक्षितव्यवहाराहीतितत्पाचमत्वमितिपरिष्कृतव्यवहा
रोपयिकसिद्धमितिभावः सतिसमीचीनेत्यमतिवभीचीनेसाधुनेद्रसनेनाचित्तंत्वनएवापराम्रष्यमाणोदेतत्व्यवहारविरह
देवविषयहेवर्णोपंतिरत्सनेनात्रयुः च्यतीतादोषपरामृष्यमाणा लिंगाभावेपिमत्वमितिपदस्व्यवहारादारः। विरोधिपरामर्शोवेति। त
द्रूमारोगौवत्ताहनियरहात्तसारेगौवा च्यसौ। बाधाप्रवपाप्तिदिनिश्चयः। व्याप्तीतिद्धमोनवह्निव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानान
त्सत्त्ववद्विव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतोमावववान्धूमोद्रव्यमितत्त्ववेतिशेषः। तत्संभवात्व्याप्तिपक्षधर्मताद्रूपवत्त्वोपस्थितिसं राम॰
भवात्तेनवद्रुतसाध्याभावव्याप्यत्वोपस्थितिद्रूपवत्त्वोपस्थितिर्वाव्यानवैवंहतिवाधादावतिप्रसंगवतस्तत्राहरूपवत्त्वं तिप

त्वसेतिभिन्नत्वादिसनेनाद्वितंव्याप्तिभेदकमाहव्यापकमेदेनेति केचित्साध्याभावो व्यापकः कुत्रविद्धपक्षवृत्तित्वाभावरतिभेद
त्वपर्यः तत्रसमानाकारकज्ञानमेवविरोधितद्ग्रसतारणावतद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानमेवतथानत्वपक्षवृत्तित्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानमपि
पक्षवृत्तित्वस्यसंसर्गत्वेनतद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानसाविरोधितात्तत्राहत्यत्रेपेतिसाध्येसाध्याहिसाध्यधीविरोधिनीऽत्रमितित्वज्ञानकं
पक्षानंपक्षसाध्याभावव्याप्यवान्साध्यंपक्षवृत्तित्वाभावव्याप्यवत्तत्स्माकारकंतद्विषयत्वेनेत्यर्थः तद्वत्वंरूपादापावुगमयत्तद्रूप
स्थितसमिथ्यानेवत्त्वोपस्थितमिथ्यानंशितेवघनेनेतिसाध्यधीविरोध्यनुमितिजनकज्ञानविषयविषयकोपस्थितितापेक्षापात
स्तुवतएवसाध्यधीविरोध्यनुमितिजनकत्वेनतयोपस्थितेरूपयहसप्रवादितिभावः ननूपस्थितेनसाध्यविरोधित्वमत्ताव्या
चट्टसाध्यस्पेतिनाविद्रमवाचितमत्वमितिपदस्यव्यवहारोपयिकलक्षणापर्वतोवन्हयभावव्याप्यपाषाणमयत्वान्नित्यत्वोपस्थिति
प्रतिरुद्धकार्यंमत्वमितिपक्षामासेऽतिव्याप्तमत्वमितिपदस्यापिस्वमतेनितरोपत्वात्तः स्वमतावुसारेणाव्याप्तेः साध्यविरोधीति
पावत्तत्साध्याभावव्यपक्षाप्रसिद्धेरेवनातिव्याप्तिरितिभावः फलोपधानसंविवक्षितत्वेऽसंभवादाहजननयोग्यमिति
तसाध्यविरोध्युपस्थितिसमर्थसमानवत्त्वोपस्थितिकलिंगत्वमेवासत्कत्वंचकार्य्यप्रतिबंधाभावेनेत्यतस्तत्फलमाह विरोधीति

शि॰टी॰ तत्पुरुषप्रतिबद्धकार्य्यकत्वं तुल्यसत्ताकार्यानुपधायकत्वं गृहीताप्रामाण्यकविरोधिपरामर्शेनैव तत्रोपस्थितिं प्रति स्वरू
७४२ पपातोऽप्रामाण्यग्रहे येषां यैर्वनाशीति वाच्यं तदनुमितिं प्रति तत्परामर्शत्वेनैव कारणत्वं अप्रामाण्यग्रहाभावस्य च तत्त्वात् तं त्र्यं
गाकारणात्वमिथ्यामिथ्यापात्तस्यापि कृतासंभवात् तत्र तदाप्रयोजकतात्त्वग्रहीतेति अगृहीताप्रामाण्यकोपस्थाप्यमि
दौमपि कपरामर्शत्वं कालीनत्वमित्यर्थः एतस्यैव फलमाह असतीति परामर्शस्य तेनान्वितं नाधिकस्येति तथा न ताद्दशपराम
र्शप्रतिबद्धकार्य्ये हीनबलत्वं लिंगोः तिप्राप्तिवारणाय तिमावः अभिचारेणाप्रामाण्यग्रहाभावमात्रविशिष्टपरामर्शजन्यानुमि
तौ व्यभिचारेणानवप्रामाण्यग्रहस्यानुमितिसामाग्र्यां निवारे पि विरोधिपरामर्शकालीनैतत्परामर्शजन्यानुमितिं प्रति
तत्परामर्शाप्रामाण्यग्रहत्वेन हेतुतास्वीकरणात्राह अमतं वेति अन्यत्र विरोधिपरामर्शयोः अप्रामाण्यग्रहस्तदनुकूलत्वेन
सर्यः अनुकूलत्वं च अयं परामर्शाः प्रमाप्रमास्य विरोधिपरामर्शकत्वादिति हेतुविषयेति भावः तथा च ताद्दशाप्रामाण्य
ग्रहानवतारेऽपि कत्वप्रामाण्यग्रहे विपक्षप्रतिपक्षताति व्याप्तसूहेवेतिथ्येयं उक्तरूपत्वात् अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यमिथ्यो राम॰
पयिकपरामर्शकालीनत्वमात्त्वावयिति यावल्लिंगपदसमभिव्याहारेवादेवसमानपदात्तथा लम्बमितिभावः अ

न्याहेति तिअमयाप्रतिरूपं कार्य्यं यस्येति विश्वहेतौ त्वादिकार्य्यस्यापि प्रतिबंधकत्वाभासत्वा इवति आदिः स्यादितिभावः साध्यविरो
धुपस्थिति समयागृहीताप्रामाण्यकसाध्यमिथ्योपयिकपरामर्शकालीनत्वलोपस्थितिप्रतिबद्धकार्य्यकत्वस्य एककाली
नत्वादिप्रवेशेन गौरवात् लिंगपरामर्शकारणत्वपदे संभवाच्च निष्कृष्टमाह विरोधीति। विरोधिपरामर्शप्रतिबद्धकार्य्यको
यो विशिष्टो अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टः परामर्शस्तद्विषयत्वमित्यर्थः अत्रैककपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहेऽपि परामर्शान्तराद
नुमितिस्यादतत्परामर्शीयाप्रामाण्यग्रहाभावस्य तत्परामर्शजन्यानुमितौ हेतुत्वेन वाच्यं तथा च तत्परामर्शजन्यानुमितेरप्र
सिद्धौ तत्परामर्शीयाप्रामाण्यग्रहाभावस्य हेतुत्वेनकल्पनापि तु महाश क्यत्वात् परामर्शेत्वसामान्यसामग्रीतोऽनुमितिर्मा भूतोसत्त्वि
स्यादितो गृहीताप्रामाण्यकत्वेन परामर्शस्यानुमितिसामान्यसामग्रीत्वं वाच्यं तस्याशये नाह गृहीतेतिनं नानापि अप्रामाण्यग्र
हाभावस्य कारणत्वं वच्छेदकत्वेऽपि तत्पातो पाप्रामाण्यग्रहदशायां अनुमित्सद्भावापत्तेः तत्तदनुषीपत्तस्य निवेशनेऽपि शरीरा
दिनाः अप्रामाण्यग्रहे प्यनुमित्सत्त्वस्थापत्तेः इदं तस्य निवेशनेऽपि स्वैत्तानसाधारणस्य स्वरूपतत्त्वासामान्तत्तदैवानतुगमद
तिनावच्यं इदं त्वा घवच्छिन्नचर्मिकत्वसमानाधिकरणाप्रामाण्यग्रहविषयीभूतेनैव पक्षत्वेनतत्त्वावच्छिन्नविशिष्टत्वस्य परामर्शस्या

शि. दी.
त्वमिति सामान्यसामग्रीत्वात्। वाधोपस्थितिसमर्थो यः परामर्शस्तत्कालीनत्वस्य विकरणाद्दराधन्निरत्वविशिष्टस्तत्स्वरू
पो योपः साध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शत्वश्चित्तमिति पृ॰ ३। अप्रामाण्यग्रहेसमर्थत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति भावः। प्रामाणि
कीतिवत्त्वतो व्यभावयावन्नापरामर्शस्य व्रजत्वमिति विरोधितयात त्वामग्याअपि विरोधित्वेनतदभावस्य कार्य्यकालवर्त्ति
त्वेन कारणत्वयावात पात्वमिति रेवनमवतियदि वाञ्वमितित्व शप्यत्वमिस वंतरपरस्पर कार्य्यविरोधात तस्यति पदार्थ
मिष्टमेवेतिभावः। कार्य्यप्रतिबोधदरतितेन वह्निमानित्वमितिकालीन वह्न्यभावव्याप्यवानिति परामर्शमादायतस्य
कालीन वह्निव्याप्यवानयमिति परामर्शविषयेनातिव्याप्तिः वह्निमानित्वमितेर्जाततत्त्वेन कार्य्यप्रतिरोधाभावात् तत्रैव वह्निव्या
प्यवानिति परामर्शमादायतदुत्कालीनवह्न्यभावव्याप्यवानितियरामर्शविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय अजनितेतितत पाव
शि वह्निव्याप्यवानिपरामर्शस्य जनितविरोधिबोधत्वात्तत्वमति कथं कार्य्यं तदुदीच्यविरोधिपरामर्शविषये नातिव्याप्ति
रितिभावः। अत्रेदं स्वधीभिरवधेयं मवत्नयं विशेषणं तथापि वह्न्यभावव्याप्यवानयमिति परामर्शनन्तरमवहितोत्तर। राम
ह्रोवह्निव्याप्यवानित्यस्य कार्य्यप्रतिबोधात्तत्रातिव्याप्तिः कथमुद्धतान वर्धते तदुत्कार्य्यमितन्त्रकार्य्यसामान्यप्रतिरो

धोवाचः। अजनितपरामर्शस्य कार्य्यसामान्यस्य जातत्वेन तादृशप्रतिरोधाभावात्नातिव्याप्तिरिति वा ध्येयं। उदीच्यविरोधि परामर्श
नं तत्कार्य्यसामान्यस्यैव प्रतिबोधात् अत्र म्यापास्य हालेव नविरोधिपरामर्शद्व्यात्मकसमति पक्षस्यैव द्वितीयपक्षे रोध
काङ्क्षः प्रामाण्यग्रहेप्यन्तरीयक्षोत्तत्वाद्वमितिजननादाधाराणेपितत्र सत्त्यतिपक्षतामावस्येगः। नवत्त्व विरोधि
परामर्शस्य क्तोनात्वमितिसमाबाच्य पि तु वह्निमानिति सिद्धिप्रयुक्तरत्वात्। अत्र मयस्य एव तत्प्रविरोधितात्मसात्वेकार्य्या
भावसामान्यतरमाच्यप्रपक्षत्वेविनिगमकाभावात् अत्र न पावह्न्यभाव व्याप्यपरामर्शकार्य्यस्य वह्न्यभाववानिमत्वमितेर्वह्नि
मानिति नाभादेवाजातत्वेन वह्निव्याप्यपरामर्शमादायतत्रातिव्याप्तिवारणाय जनितविरोधिबोधत्वविशेषणमर्थकाभसंगादिति
अनेनैव तेन तत्प्रतिरुद्धकार्य्यकत्वेन तत्कालावच्छेदेन तत्प्रतिवध्यकार्य्योत्पत्तितत्वं उदीच्यपरामर्शस्य कालेवह्निव्याप्यवानिति परा ५४
मर्शस्यापि तत्कार्य्योत्पत्तिनतत्तत्कालावच्छेदेनोतिरत्यं तत्प्रतिवध्यत्वमपि न निवेशनीयं तत्कालावच्छेदेनापि तत्कार्य्योत्
पत्तितत्तस्यैव तत्प्रतिरुद्धकार्य्यकत्वसत्त्वादिति। अत एव तादृशस्थले सत्प्रतिपक्षतामाबादेवफलतरतिथ्याश्रितेन न्यायमा
नपदेन समंविरोधिबोधकान्यपदस्य कर्मधारयेत्न्यायमानविशेषणात्मसेन त्यक्तत्वात् तत्पर्य्यतान विशेषणात्सम्यक्संपन्नासम

शि.दी. तत्तमासासेभवात् इति फलितः फलम् उरुक्ताद्दापमानस्यानन्तकत्वया सर्वदैव विरोधिनोधावपहितत्वेनाव्यावर्त्तकृतपाप
त्नाभावादिति भावः समते उक्तस्थले पिसत्वमिति पक्षेना ततदारणापविशेषणामनुवित्तमनस्तत्वपोजनमाहरकासेतितंदार
णायना हत्त्वविरोधिवोधकपरामर्शेप्रतिरुद्धकाप्यकार्यहीताप्रामाण्यकत्वामर्शविषयलिंगवारणाय तत्रापि फलतो हान
विशेषणामेवेनत्व तथापि प्रकारतान्त्वात प्रसक्तसामग्र्यादिप्रतिवध्यता स्यदृहीताप्रामाण्यकविरोधिपरामर्शेननानुमि
तिजनितानतज्ञताहत्त्वपरामर्शस्य विरोधिवोधावपहितत्वे न तस्य प्रतिरुद्धकार्ये गृहीताप्रामाण्यपरामर्शविषये तिया
प्रिरितिवापंतेनसत्वलेनोभयत्रागृहीताप्रामाण्यकत्वस्यलाभात गमकतौपयिकत्वादिविशेषणावपूर्वत्वाद्द ईनेदृरोधि
वोधकामेतिशेषणामपरामर्शमाणात्व्यात्मादेवातिमाद्वेलिङ्गपरामर्शकारणामते संभवस्तवारणाय व्यावृप्रतितद्
प्रिनैवंतर्पमिति एकाव्यवहितोत्तरक्षणातपरसोसाद्दः । साध्यकेमानादौत्वादियदेनवाच्यपरिग्रहः । एकदाकमेणानाउ
पस्थितावपिप्रतिवध्योद्भावनप्रकोनाउमितिप्रतिवंधः उभयसिद्धप्रामाणिकत्वेनस्यायनायाववत्वादितियदुक्तंमवे राम.
तदुपपादकस्यानभिधानादाहत्र्यपंभवरतित्र्याविकोतिहेतुद्वयोपन्यासरूवहेत्वाभासद्वयोपन्यासेष्वादिनिग्रहान

त्वाविरोध्यादिति युषाकामंरुक्तायाश्चनतिक्रमेणानाप्रतिषेधइतितयावस्यायनायांनोभयसिद्धप्रामाणिकत्वतानमितिभावः
प्रतितद्वत्ताजस्यविरोधित्वेनव्याप्त्यादिलिंगज्ञानेऽनुमितिवंधेत्र्यप्रयोजकत्वाशहत्त्वप्रतिवोधेति उभयोरेकत्रनिश्चयोनसंभवतीतिवि
रोधादितियदुक्तं तत्स्य रिहरतिपरस्परेतितस्मन्हेपरस्पराभाववाप्यत्वाग्रहे नियमेनेति अनुमादृद्वत्त्वेनेनान्वितं तस्य विरोधिप
रामर्शप्रत्यंतेन विरोधिपरामर्शोनव्याप्त्यादिविरहस्य विरोधिसंकल्पयतीति अन्नेनोविनश्चेहेतादृपीतिनस्य विरोधिपरामर्श
स्यानुमितिविरोधित्वात्तमहेतौ व्याप्त्यादिविरहस्याभावादितिभावः। प्रायमिकेतिअन्यथाव्याप्त्यादिमंगज्ञानकोलेएवानुमि
तिस्यादितिभावः तत्ता तद्वृषकत्वान्तरपरस्वेतिअनयोरेकतरं वाध्यविरुद्धाग्राहकत्वादिति रीत्याऽप्रामाण्यज्ञानवत्वादेव
वाप्त्यादिभंगज्ञानमितिप्रतिवध्यानुमितित्वकारणज्ञानयोः साक्षाद्विरोधित्वेनोपाधिवद्दाभासत्वापोगादिति भावः । तद्विषयस्य वि
रोधिपरामर्शविषयस्य विशेषदर्शने पीततत्त्वाभावव्याप्यवत्त्वेन ज्ञाताने अन्नमः । शशत्वः पीतत्वइति क्रमः । पर्वताद्द्शस्याचास्या
नुक्तत्वात्वाहत्वाद्ध्वाद्यनुमानेपोद्याद्यनुमानेन प्रतिरोधादुक्तान्वक्तसत्प्रतिपक्षासंभवादाह। नत्तर्यइति किंपाधासत्प्रन्यासस्य ने
नान्यथात्र्यनैति । लिंगाभावे नैवेत्येकावदनलभ्यनादृश्यगाउपन्यासरूत्यर्थः । अन्यथा देरित्याद्यादिपदव्याख्यमाह । विरो

प्रत्यक्षादेरिति २

शि॰टी॰ विवादस्य माननेति। शाब्दबोधप्रयोजकयोग्यताज्ञानाभावसम्पादितस्य विरोधिवाक्यस्येत्यर्थः ननु तादृशयोग्यताज्ञानादिसमवहित
स्य विरोधिवाक्यस्य प्रतिबंधकत्वं स्यादित्यत आह बोधेति यावदवाच्यबोधं प्रसेव तद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधित्वादिदं परीक्षमे
वेति भावः। यद्वा ननु तादृशशाब्दबोधसामग्रीत्वेन विरोधिवाक्यस्य प्रतिबंधकत्वं स्यादित्यत आह बोधेति तथा च तदभावव्याप्यव
त्ताज्ञानाभावे कारणाभावादेव नानुमितिः भावे वा तस्य शाब्दबोधं प्रति प्रतिबंधकत्वेन तदर्भवघटितशाब्दसामग्र्यभावादे
वनानुमितिप्रतिबोध इति भावः। संशयत्वद्वाराधर्मितावच्छेदकत्वमेवानेकत्वविरुद्धत्वं न विशेषणं तथा च धर्मे विरुद्धत्ववद्वि
रुद्धत्वस्य प्रवेशे न तादृशविशेषणानां परस्परव्यभासेन च तन्न्यूनतिरूपकमयं दृष्टान्तीकर्तुमाह एकधर्मिकेति तिद्ध्रुद्वा
सत्त्वरूपमानेनैत्वमत्तयः प्रत्येकान्वितः सार्थकबोधयतिते नैकधर्मिकाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वव त्ननानाधर्मिकैकप्र
कारकज्ञानत्वव त्ननानाधर्मिकविरुद्धाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्ववदित्यर्थो लभ्यते आदिपदेन एकधर्मिकाविरुद्धा
नयप्रकारकज्ञानत्वसंग्रहः। तद्धर्मिकेति यथा स्याद्वद्धर्मिकस्याद्वैत्वप्रकारकज्ञानसामग्रीतः स्यादुत्वप्रकारकत्वं राम॰
तथा तद्धर्मिकस्यादुत्वाभावप्रकारकज्ञानसामग्रीतः स्यादुत्वाभावप्रकारकत्वमपीत्यर्थः समाजग्रस्तत्वमिति भावः। समा

जोऽसेति समाजस्य मिलनस्य मिलितत्वमुभयरूपस्य इति यावत् तद्धंवप्रयोज्यत्वादिसनेनाविशेषः ननु संशयत्वस्य जमतानवच्छेदकत्वे
कविरेन्वस्यापत्ति विशिष्टत्वानेविरोधो भासते तत्कविप्रोत्तरत्र किं नियामकमत आह कांचिदिति संशयादिरूपस्यापत्तिनादिविशिष्टत्वा
नेदमर्थः तत्प्रयोजकेति विरोधभानप्रयोजकेत्यर्थः। विरोधस्य संबंधविषयाभानेः संसर्गाग्रहदोषाभावः प्रकारताया भाने च विरो
धाज्ञानादिहेतुरिति ननु संशयत्वं जन्यतावच्छेदकं [redacted] भासते निश्चयत्वस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वे निश्चयादिमित्वं परामर्शजन्यता निष्ठ
वच्छेदकमिति न तस्मात् संशयरूपानुमितिसंभवः समतो निश्चयत्वस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वं वृत्तयति नीलेतरेति [redacted]
[redacted] निश्चयत्वसमशीलत्वानवच्छिन्नधर्म्मदर्शिनापद्धितीयं एकधर्म्मिकविरुद्धनानाप्रकारकानुमितरूपसंशयाप्रत्यसमशीलत्वधर्म
पदर्शिनापरतीयं आदिपदेन नानाधर्म्मिकएकप्रकारकान्यत्वसंग्रहः। तत्प्रयोजकेति स्यादौत्वप्रकारकत्वेनाप्रयुक्त तत्प्रकार
कत्वप्रयोजकविरहादेव प्रयुक्तत्वप्रकारकत्वविरहोपपन्न इत्यर्थः तुल्यबलत्वमिति मनाग्विकसमशीलेत्व एककोटिनिश्चयप्र
वेति भावः। अप्यादिति ननु संशयत्वेन जन्यतेति भावः। अतएव एककोटिकशाब्दसामग्र्यात्स्तद्विपरीतकोटिशाब्दे प्रतिबंधक
त्वेन तुल्यबलत्वमपशाब्दसामग्रीसंभवादेव आह सैवनन्तरमसद्धमाणात्यायकतयामात्यहिकसंशयप्रयोजकत्वमिति

शि.दी.

त्वकार्थः। न च विरुद्धोभयसामग्र्यास्त्वाविवेलत्वं कपंजेपं अत एवाहकफलवत्त्वेनेति तेन देवदर्शीयतिससामग्रीतिसंविषयत्वेनीति
दोषविशेषाभावे सत्वलोत सैव तानवाभार्थं अत्र मयाहृ रस्यनापां संशयस्यैवोत्पन्नेरिति ध्येयं पीतत्वस्यैवेति भूयनेन्यहादित्वेना
त्रितं एव मये पिप्रसतित्वेतिदोषविशेषदर्शनेनात्रितं च्चत्रपित्तादिदोषवदितपीतत्वप्रमसामग्र्याः सत्वात् नौकिकप्रत्यक्षसाम
ग्रीतोऽधिकबलत्वं दोषाभावे न सत्वात् ग्रहसामग्र्यां ततो बलवत्वमिति निश्चये मूलनाधिकबलत्वस्य ज्ञातत्वात् संशये समबलत्वसाच्च
यव्यतिरेकाबाहहरत्वैवेतिसमबलत्वं या व्यतिरेके संशयव्यतिरेकग्राहकसतिवेतिविशेषदर्शने दृसनेतात्रितं एवं तुल्यबलसाम
ग्रीतः संशयस्सार्थक्षासं पवतेन्मानामपीति तथा चानाग्रमानिश्चयात्मकस्य स्थितिसंस्कारजन्यतावच्छेदकं तास्यमित्याशयः
।परिहरति किं न स्यादित्यादि विनाशमेवेति परस्परविरुद्धस्याग्रतनदशायां वर्तमिति मेस्मारामीसमवविशेषेन संशयात्मकस्य
स्मरणाभावादिति भावः। पेन च अमेव वाचेनं तथा वत्स्यतेः संशयात्मकत्वाभावो यसम्भवे संशयवाहंन्ननिश्चयत्वमेव संस्कारजनक
तावच्छेदकं तथा च संशयात्मकस्मरणाभावादेव न तथात्वमिति भावः। यद्यपि निश्चयत्वेन संस्कारजनकत्वे यथामेपि न संशयात्मक राम.
कस्य सम्भवोपपत्तिः विभिन्नकालीनैकधर्मिकस्याग्रतश्च तन्निश्चयजनितसंस्कारद्वयादपि समूहालंबनसंशयाकारस्मृति

संभवात् तथापि तादृशस्मृत्यभावोपपादकस्य तादृशविशेषप्रतिबंधकत्वेनावश्यकत्वात् अत एव तादृशकालविशेषप्रतिबंधकताव
च्छेदकत्वे नःस्मृत्यभावोपपत्तौ किं निश्चयत्वप्रवेशेन संस्कारणतावच्छेदकत्वेन सरसोभवतेतस्येनेनस्ह वितः। वस्तुतस्तत्प्रकारकस्म
तो तदभावप्रकारकस्मृतिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमेतद्धर्मनाययसाकस्य स्मृतिमिति भावः। ... तोवस्तुगासातथा प्रतिबंधकं तो इत्य
संवत्त्वगसाविरोधिनः श्रमानुमितिर्ह दोर्बद्भमानिशत्रमितिः विरोधित्वेनेति निर्णयकलपेत्यनेनाभिहितं तत्प्रग्रहविरोधितायां नेह
साध्यमिति तद्द्वयेरेतदभावग्रहस्य स्वरूपत एव विरोधित्वं न तु विरोधिविषयत्वेनेति भावः। ननु एवमप्याप्यहरित्वप्रमदशायां
तदभावग्रहोत्पत्तौ तद्ग्रहापत्तिरिति वाच्यम्। अनाहार्यत्वस्य वतादृशभ्रमजनकदोषाजन्यत्वस्यापि प्रतिबंधकतायामनुप्रवेशात्
तदानीं संशयोत्पत्तिः स्यादेव। विरोधित्वग्रहे विरोधिज्ञानस्योत्पत्तिरिति भावः। यद्यपि विरोधित्वप्रकारकज्ञानं वह्निः साध्यमित्यादि
ज्ञानस्यापि तत्त्वप्रकारकत्वेन प्रतिबंधकत्वे कोनापं दोषः प्रतिबंधकतावच्छेदकस्यानुगमस्यादोषत्वात् तथापि साध्या
भावव्याप्यादीनां सहानवस्थानरूपविरोधस्य स्फुटं संशयाकारणत्वमितिः स्यादित्यत्र साध्याभाव [illegible] वत्त्वाज्ञानस्य स्वरूपत
एव विरोधित्वतया तत्प्रकारकत्वस्य तथात्वं प्रतिबंधकत्वाभावेनानासर्थमिति साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य स्वरूपत एव विरो

प्र॰न्य॰ चित्रमित्याशंक्य तैरुक्तं चेति तत्त्वं न रविशेषदर्शनानंतरं पीतत्वादेरितिग्रहादित्सने नान्वितां तथा च तज्ज्ञानत्वेन तदभाववद्याप्यत्वज्ञा
नानत्वेन च प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावः इति भावः। ननु चेतरदुणे चेन दोषविशेषजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशनीयमित्यत आ
ह स्वाद्रुचेनेति तन्न हि किंविशेषदर्शनं ककात्रा विना विरोधी सत्तत्राह सतीति चेतिकं निदपनीतं तदोषविशेषाजन्यापनीतभानादुदृष्टादि
सर्थः ननु दोषविशेषाजन्यलौकिकसंनिकर्षाजन्यत्वज्ञानत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तावतापि संशयस्य प्रकारापत्तिरिति सिद्धं तत्त्वलौकि
कसंनिकर्षजन्ये पिक्कविरुन्नाविरोधित्वमाह दूरत इति स्थाणुत्वादेरित्स्याग्रहादित्सने नान्वयः। तत्र दितितत्पानत्तचा किंतु नेव तथा
त्वात्ताज्ञानतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावावाज्ञोऽचेनताहृशाद्रुमित्स्यावरूतिभावः दोषविशेषादीतिप्र मसामान्यैर्वदोषजमतया तत्सं
ग्रहापाहविशेषेति। पित्तमंडूकवसांजनादिरूपेण पः। आदिपदेन लौकिकसन्निकर्षपरिग्रहः। ननु चैवं दूरात्वमित्तस्यापु
त्वादेर्लौकिकसंन्निकर्षजन्यज्ञानस्य नेपि विशेषदर्शनस्य विरोधित्वनात्तद्वाहदोषः तस्य नत्तथा किंत्वेनेवल्येयकप्रतिबंधक
ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकानतुगमस्तादोषतावेपावताज्जतुगतरूपे गाप्रतिबध्यत्वसंभवत्वात्वत्तचेतुगामासहि मृतेत्वमशुपा राम॰
त्वादृशदूरस्थतादिभावविशिष्टलौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वंनाच्यं विशेषदर्शनाभावस्तादृशदूरस्थतापन्नलौकिकसन्निकर्षजन्य
वा

सपरिग्रहदरस्थाक्रुश्चास्य। तिप्रतितदभाववद्याप्यवत्ताज्ञानस्याविरोधित्वमिति मतावलंबेनाह कदाचिदित्यवरति। वस्तुतः स्य
ताविपितदभाववद्याप्यत्ताज्ञाने विरोधीति हृदयं तथा च दोषविशेषलौकिकसन्निकर्षाजन्यमात्रे भवेत्तेनप्रतिबध्यता विशेषदर्शी
नत्वेन प्रतिबंधकतेतिच्छन्तमितेरपि प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रांततया हि दोषदर्शने सति न संशयरूपात्मिति किंतितावच्छेदकगौर
सैवकार्पतावच्छेदकत्वान्नानतुगम इतिभावः। तथा प्रतिबंधकतायाः सामान्यतादृशातुभवतावच्छिन्ने ननु नीलेतरघटत्वादिवद्दो
षविशेषाजन्यतादिकमपि नजन्यतावच्छेदकं दोषविशेषरूपतत्प्रयोजकविरहेणादोषविशेषाजन्यत्वोपपन्नेरार्थसमाज
न्यत्वादिति नान्यं। नीलेतरघटत्वविशिनीलसामग्र्यभावा नीलेतरत्वं घटसामग्रीवलाद्वदत्ते यथा न पादोषविशेषाभावव
लात्तदजन्यत्वंतत्वान्नसामग्रीवलाचतेत्वान त्वेयदिस्मात्तदासा यत्समाजन्यत्वात्। न च तन्न घटतावच्छिन्नप्रतिकपालादी
नामिवतत्प्रकारकत्वामत्तावच्छिन्नं प्रतितदभाववद्याप्यवत्ताज्ञानाभावनैरपेक्ष्येण कस्यचित्कारणत्वं स्वरूपमस्ति। तथा चत
प॰२ दभाववद्याप्यवत्ताज्ञानाभावस्याव्रश्यंहेतुत्वेसामान्यभिचाराद्वश्यंतदारणायविशेषणमितिनार्थसमाजग्रस्तत्वमिति। यत्तु
तावच्छेदकानां पासरं विशेषणाविशेष्यभावे विनिगमकाभावात्तज्ज्ञानत्वेनैव प्रतिबध्यता दोषविशेषाद्यभावविशिष्टतद

भाव. भावव्याप्यज्ञानत्वेनविरोधिताद्विशेषविशेषणादयज्ञेजकादितितन्न।तत्स्वात्यंतंखेनहोयन्नौकिकस्त्रिकर्षयोरिंद्रियनिष्ठयोः
सत्वेपितदभाववत्तात्वनिरसतेननादृशदोषविशिष्टजन्यमप्रतिबंधापत्तेः।नवतादृशयत्रेपरात्तंबधेनदोषाघभावमात्रमाश्रयस्यादृ
शदोषाघभावविशिष्टविशेषदर्शीवदर्शनत्वेनविरोधित्वमितिवाच्यं।तादृशापत्त्यापादकत्वनियामकत्वेनप्रतियोगितावच्छेदकसं
बंधत्वेमानाभावादिति।नन्वेतादृशज्ञानस्यतथात्वेपदघमारात्म्यविरहकत्वमेवबाधके।तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानेसत्यपिसंश
यरूपात्तुमितिसंभवेनतादृशज्ञानस्यत्वमेवतथात्वाच्यमितितत्राह।।बोध्याभावेति।तथाचविशादृशोघृत्तादीनांप्रकृतप्रतिबध्य
तावच्छेदकत्वेगौरवात्तादृशज्ञानज्ञानादिसाधारणदोषविशेषाजन्यत्वान्नत्वमेवप्रतिबध्यतावच्छेदकंकल्प्यतुमनिनेत्ताघ
वान्नाघवज्ञानकालीननिश्चयवदसामान्यमितिवाम्‌शंक्यार्थाविरोधित्वमितिनोक्तंयामेनारसत्तापेक्षारणतासमवब्रुतिभावः।नकु
तद्विरोधित्वस्ववारेणाव्यापकतायत्रहेत्वप्रकाशनेरणाविविरोधिमानेवन्हितदभाववत्ताभव्याप्यवत्ताज्ञानात्वंवन्हितदभावोभयप्रसंगापात्तम ना
कानुमित्यापत्तिः।फलादृशफलेवनकस्यापिसंप्रतिपत्तिः।तादृशफलेवारणायतत्तत्प्रकारकानुमितौतदभावप्रकारकत्वमि राम.
तिसामग्र्याःप्रतिबंधकत्वंकल्प्यंअतोनसंशयात्मकानुमितिरितिजनस्यवमंत्रविरोधित्वेनवन्हेर्व्यापकतायहेविरोधित्व्याप्यवा

मितिपरामर्शः।एवंचभावव्याप्यवत्तानिश्चयपरामर्शःविरोधिनिवन्हौतादृशघटाद्यभाववन्ह्वदिक्प्रतियोगिकत्वेवलावघवमितितादृघवत्ताज्ञा
हकारणविरोधिवन्हिमान्नताद्रणाविरोधिवृह्यभाववत्ताज्ञानसंशयरूपात्तुमितिसमर्थ्यनेप्रत्यक्षंकरेतेनयादृशादिकंव्याप्तस्तावपिकंश
हानोकविवेचनेप्रायेविस्तरमस्माभिः।यत्तुदोषविशेषाजन्यज्ञानत्वमनित्यसाधारणतात्वेनयत्ननिवृत्तोवगौरवात्प्रकृतस्त्रमि
त्रतज्ञानत्वंप्रतिबध्यतावच्छेदकंवाच्यंशाब्दत्वोपमितित्वयोस्तथात्वेगौरवादितितन्नदोषविशेषाजन्यानुमीतमानप्रतिबध्यके
त्वसंपन्नयेकार्यंतावच्छेदककोटौजन्यत्वस्यावश्यंनिवेशनीयत्वेनतत्रैवप्रसक्तत्वमपहायतानतस्यप्रवेशेनैवसर्वसंगृहेदा
हादोसाद्यंज्ञानतथात्वेकल्पनानौचित्यात्तकेविशिष्टविरोधिज्ञानस्यादुष्टसंस्कारस्वोत्तमानकालीनविहलोमयप्रकारकके
चार्मिकज्ञानंसंशयःनतुनत्वविरोधिविषयतत्वमपिनियतंवन्हित्वादिनाव्यापकतात्वानेप्रकारणेनरेणाविरोधित्वमेववन्हित्वस्य
ऽवविषयकमेकधर्मिकंविरोधिविषयकमपिसंशयएवेतिनोक्तक्रमेणाविरोधित्वकल्पनं।विरोधदर्शनस्यप्रतिबध्यतावच्छेद
कंतादृशापनीतमानत्वंग्राह्यदोषनिवर्तकत्वंनाप्तिदृश्येवेतिनथानुमितिरिमाकं।नथानुमानप्रमितित्रतज्ञानत्वावच्छिन्न
प्रतितदभावेव्याप्यतात्रानस्यविरोधित्वमितिभावः।।ननुनात्रापिप्रसक्तमेयज्ञानत्वेनेतिदृश्यमवच्छेदकंतथात्वशाब्दत्वोपमिति

भाव॰ तत्साध्यमेव तदा दौष्ट्यमिति वाच्यं॰ अवच्छेदकानां साम्येऽपि तत्र व्यापकताभेदेन कारणताभेदः स्यात् स्वतन्त्रतत्प्रयोजकं साध्यवादितिभा

वः। विशेषान्तरेऽपि तदभावव्याप्यत्वे सपक्षः। तत्तद्व्याप्यदर्शनं तत्र विरोधि॥ न च वह्नेऽभावादिति। एवं पक्षस्थे न संशयः पक्षसत्त्वेन नान्वयि। अप्रा

माण्यग्रहे कथं संशयो भवतीत्यत आह। अगृहीतेत्यादि। साध्यवद्वृत्तित्वरूपस्य विरोधस्य साध्यविपरीतताज्ञानाजनकतादशा

साध्याभावव्याप्येति। ननु हेतोर्बुद्धिमान्द्यमादिस्तत्र वाधेऽव्याप्तिः। तत्र पक्षधर्मे हेतौ व्याप्तिबाधाभावात् समस्य हेतोरपक्षधर्मे

र्मतात्वाप्यत्वाद्धेत्वसत्यमाह हेत्वाविति॥ अस्यैव व्याख्यानं कृतं तदूर्ध्वं हेतुत्वमविशेषितमित्याह। अत्रेति। न पापक्षधु

र्मतावच्छिन्नव्याप्तिबाधजनकत्वेन हेतोर्गणः। हेत्वाविसन्निवेशोऽनव्याख्यानान्तरमाह पक्षेति। प्रबोधः व्याहारः हेतोः प्रकृततरे

तो साध्यविज्ञासा परतापाद्यन्नेकान्तिकाव्याप्तिः स्यादिति साध्यहेतू आदायद्वित्वमस्वं नापाह। प्रकृतेति। तपो वानपोहे

त्वोः कोवात्र इति जिज्ञासाफलमिति भावः। ननु विशेष्यादपि जिज्ञासा या ज्ञाने ष्यसाधनतान्नतानेहेत्वेवेति विकल्पः संपतत्

त्यत आह तत्त्वमेति। संशयजन्यं यद्दुष्टत्वं तदुत्पादकारणाह्रूपंचयदिष्टं तत्साधनताज्ञानादिसपक्षश्च मन्त्रसंशयापादक मत्र रूप्यांतरसंशय राम॰

पन्नमर्दुःखोत्तारणाभिन्नं तथाऽपेक्षमेदादेव विकल्पः इति भावः। मन्वितियक्षस्य जिज्ञासाजनकत्वेमानाभावात्प्रयोजकपरतया

यानपेक्षहेतुरिति। हेत्वसमीचीनासमीचीनत्वसंशयजन्यं यद्दुष्टत्वं तदुत्पादकारणाह्रूपंचयदिष्टं तत्साधनताज्ञानद्वारेणोसपक्षः। ननु एवंप

रामर्शानन्तरोत्पन्नव्याप्तिज्ञानेन पक्षधर्मताज्ञानासन्निकालस्य पुरुषेव परामर्शनाशजनेनादृष्टिमविशिष्टतामोसत्ति कालउतिम

त्वमसंगतमतो व्याप्तेः उत्पत्तिः पूर्वकालेति। ननु तपापि व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामित्यसंगतं व्याप्तिज्ञाने नैव पक्षधर्मता

ज्ञानोत्पत्तिकाले एवनाशजननादित्यत आह व्याप्तेति। तथा च पदाय पक्षधर्मताज्ञानमेव आवश्यकं तदा तेनापि विनाश इति भा

वः। व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामिति प्रकारान्तरेण संगमयति उत्पन्नयोरिति। तयोः व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः। तपावव्याप्ति

पक्षधर्मताज्ञानाभ्यां व्याप्तिमविशिष्टज्ञानस्योत्पत्तिः। तथा कालउत्पत्तिः। उत्पत्तिकालदृष्टस्य यथोक्ततमर्थमनुरुध्य प्रकारान्तरेणा

नाशएवतत्परत्वेयं तमर्थयति। यत्रनेतितथा च द्वित्वेनेव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव द्वित्वबोधकं तद्विषयज्ञानस्यानुद्वित्वमविवक्षि

तमितिभावः। अत्र मते सत्प्रतिपक्षस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपतेष्यापकेवलान्वयिनि तत्र दसंभवादाह निष्कलस्वमतिपक्षिते

त्वस्येति॥ साध्यविरोध्युपस्थापकस्याद्विनानिरुक्तेस पक्षः। एकैकस्य हेतुघटकदलद्वयप्रत्येकस्य नत्रुघटनिष्ठासत्ताभावत्व

नयदिपदत्वासंतामावः पक्षीकृतस्तदा तत्राभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वाभावे नवापद्यदिनाभिधेयत्वासंतामावस्तदानस्पष्ट

शि·दी द्याऽप्रसिद्धिरित्यत आह यद्धर्मनिष्ठेत्यादि। आधूसता। तात्सन्यत्वेसति यत्प्रमाणवृत्तित्वमलस्य·स कृमवेततताहाविततित्वभिन्नारदस
नेनान्वितं·इति यस्य·यद्धर्मवत्त्वनिर्मिभावतत्त्वस्य विशेषेति। तत्पावत्तादृशव्यभिचारदर्शनकाल एव सत्त्वातिपक्षेतरमिति भावः।
विभिन्नपक्षकं सत्त्वातिपक्षस्य घटत्वाद्यघटो·भिधेयत्वादित्यस्थापनासमानपक्षकं सत्त्वातिपक्षस्तु भानमाह। तत्स्तवरति। नन्वभिधेया
त्वंता भावाप्रसिद्धौ कथं व्याप्यत्वादिग्रह इत्यत आह व्यापकाभावेति। तथा च पत्राभिधेयत्वं तत्र कंबुग्रीवादिमत्ताभावरूपसेवंव्या
पकतं रहीत्वाव्यापकाभावेन व्याप्यस्याभिधेयत्वे साभाव महादितिभावः। नन्वभिधेयत्वासंत्ताभावाप्रसिद्धौ कथं तादृशप्रति
हेसत आह प्रमेयकेति। घटत्वाभिधेयत्वस्यासंत्ताभावस्य प्रसेके प्रसिद्धत्वादिति भावः। प्रतितारीत्यादि यदेन निगमनपरि
ग्रहः। नन्वभिधेयत्वविशिष्टाभावाप्रसिद्धेः कथं तत्त्वात्त्वमित्यत आह विशिष्टस्येति। अभिधेयत्वाभावेऽपि वैशिष्ट्यस्य संबंधे
विषयाभावेन तस्याप्रसिद्ध्यभावदोषादिति भावः। एवं सत्प्रतिपक्षितत्वमिति व्यवहारोऽपि यत्किंचित्सत्प्रतिपक्षोक्तत्वहानीत्युक्तमिति प्रति
बंधकज्ञानविषयतावच्छेदकानाम् नञा भेन पंचम्यभाववीजत्वं यत्तत्ते धामत्वगमकं विभाजकं वच्छेदकमिकामाह सत्त्वातिरा स·
हितति। साध्याभावव्याप्यवानिति पक्षहस्तेनेनावापि। साध्याभावसाध्यवत्त्वेऽस्योर्व्याप्यौ। एवमादित्यादिपदेन साध्यव्या

आदिपदेनेतरबाधः
प्रकृतेनाभावप्रतियोगिमत्त्वसादित्यादिग्रहः। प्रकृतेति। इदं च साध्यपक्षयोरन्वितं·तथा च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप
क्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षयोर्वैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वेनेत्यर्थः। अपरिचितत्वाद्याहितश्चान्महानसीयत्वं आपकृतानवच्छेदकमपि वह्नि
मानित्सत्त्वमितीप्रकाशिस्यमासते तत्र प्रकृतसाध्यपदं अव्यभिचति विषयतावच्छेदकावह्नित्वसाध्यपरं वाच्य·तेनतन्मे महानसीयवह्नि न२
माव्याप्यवृत्तित्वसत्प्रतिपक्षस्यापि संग्रहः। वह्न्यभावव्याप्यवज्जलह्रदात्मकसत्प्रतिपक्षस्य ह्रदत्वरूपेण ह्रदे दह्नमत्वप्रकारेण वह्नि
वैशिष्ट्यज्ञानं विरोधित्वाद्यतेनरूपेण ह्रदे वह्नि तेनरूपेण वह्निवैशिष्ट्यज्ञानाविरोधित्वाद्विशिष्टांतद्रूप·नत्वानपाकिंचित्ताहग्र
ह्रानविरोधित्वेनैव लक्षणासमन्वये विशिष्टस्य तद्रूपस्यर्थमिति वा·च्य·ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवह्नदात्मकप्रतिप
क्षेत्राप केः ति व्याप्तेः तस्यापि वह्न्यभावव्याप्याभाववान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ कारकत्वयत्किं विना ह्रदशग्रहविरोधित्वात्। तस्मात्तद्रूपवैशि
ष्ट्यग्रहस्यामान्यविरोधित्वे वाच्ये तत्पात्सत्प्रतिपक्ष्यंऽसंभववारणाय विशिष्टांतद्रूप·विरोधित्वं च विरोधित्वानविषयतावच्छेदकत्वमतो ना क
संभवः। एवश्चाव्याप्तिः प्रकृतेति प्रकृतपक्षसाध्ययोर्ग्रहस्याविरोधिपत्वकृतपक्षसाध्ययोर्वैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपं तदुज्ञापकत्वमि
त्यर्थः। अत्र च कांचनमयो ह्रदः·कांचनमयवह्निमानित्यादौ कांचनमयत्वाभाववान् ह्रद इति ज्ञानस्य ह्रद इति पक्षतानां प्रसविरोधित्वेन

शा॰टी॰ कांचनमयो ह्रदो वह्निमानित्यत्र प्रतिज्ञाविरोधितेन तादृशकांचनमयत्वाभाववद्ह्रदे त्वाद्यकांचनमयत्वाभावव्याप्यवद्ह्रदेति व्याप्तिवा
रणाप्रसक्तेरिति यद्यपि विशेषणतां स्वं साध्यविशेषणतस्यापि साध्यतिर्वाच्या। कांचनमयो ह्रदो पर्वतो ऽपि साध्यविशेषणायोग्या इति
पूर्वं वह्नाव्वह्निव्याप्याभावे सा व्यो वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्यापि तादृशपक्षे निवृत्ता न विरोधव्यापकता तत्त्वेन च स्थिते
सत्त्वस्य सत्त्वमो वा विशिष्टपक्षविषयकवह्निव्याप्याभावप्रकारकज्ञाननिरोधितावच्छेदकत्वं न फलोपधानं। च व्यापकता
तानपोपपत्तौ। तायमानकारणतायां निरस्यत्वात्तत्त्वात्। तद्धस्तव्यापकत्वमेवेति। तन्नमिति। तद्धस्तव्यापकपरामर्शविषयतावच्छेदक
तापर्याप्त्यधिकरणत्वमिति फलितार्थः। यद्यपि समंतरदले विरोधितत्स्य विरोधिज्ञानविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं न वह्नौ
नैव विशिष्टपक्षैकदेशवारणो ऽस्तावकदले तादृशविशिष्टत्वादिविरहाणामफलं तथापि वह्निमत्वेन ह्रदस्य पक्षत्वे तत्र समस्या
यतापां वह्निमान्ह्रदो निर्धूमो निर्वह्नित्वादिना दिग्नविरोधायतापां धर्मव्यापकीभूतवह्न्यभावविशिष्टह्रदस्य सत्वात् पक्षत
यातेदेकदेशे वह्न्यभावे वह्नेर्व्याप्याश्रयाः सिद्धविशेषतादृशविरोधितपर्याप्त्यधिकरणत्वात्तथा। सिः स्यादिति तत्त्वपोत्कमिति। तन्म॰
नसाध्यराणस्य मग्णकात्मत्वेनविरोधस्य सत्त्वमतेस्त्यतिपक्षतया दोषता तत्र नित्यासिरत्वाहस्तसाधारणो ऽतिप्रसक्तेति। पक्षिमन्त्राभे

सत्प्रतिपक्षितं यत्साधनं तत्साधनतावच्छेदकावच्छिन्ने इत्यर्थः। ह्रदं चंद्रो वह्निमान् जातेरित्यस्य जातेरेव किमसत्प्रतिपक्षे वह्निव्यापकी
भूतमाभावप्रतियोगिह्रदत्ववह्रदे व्याप्तिवारणाय। सा ध्येप्रकृतपक्षे ह्रदो वह्निमान् जातिमत्त्वविशिष्टद्रव्यत्वान्द्रव्यादित्यस्य सत्प्र
तिपक्षे ह्रदो वह्निमद्भिन्नतविशिष्टद्रव्यत्वाभाववान् ह्रदत्वविशिष्टद्रव्यः स व्यापकीभूताभावप्रतियोगिद्रव्यत्वाभाववारेणादा
वच्याप्तिवारणाय प्रतियोगितादीनां प्रदेन साभावचरन्यापादतिप्रकृतसाध्यकत्वपरिग्रहः। तथा च यादृशविशिष्टविषयत्वे
नप्रकृते सा च नेन प्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावधुन वगाहि पूर्णमर्श सा च मिति जे न कंतं न त्व मिस पर्यः नन वह्निव्या
पकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्वकालीनह्रदो वह्निमान्ह्रदत्वादित्यस्य सत्प्रतिपक्षतादृशह्रदो वह्न्यभाववान्वह्निसामग्र्यभावा
दृत्यादावव्याप्तिः तत्र विरोधिपरामर्शस्य पक्षतावच्छेदकघटकतयाप्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिता
वगाहिता दित्ति वाच्यं तदसाधारणत्वस्य घटनात् प्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकृतहेतुविशेषणतावच्छिन्नप्रकृतसाध्यव्याप
कीभूताभावप्रतियोगित्वावगाहित्वसामान्यो वाच्य इति कश्चिन्नत्सत्प्रतिपक्षोत्थापकस्येति। बन्धमासव्याप्यवद्द्रदो देशितपर्यः
।अत्र च वत्सर्वत्र पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयः। आश्रयासिद्धादीनि। कांचनमयो ह्रदः कांचनवह्निमानित्यादौ कांचनमयत्वाभा

सि॰दी॰ वह्निव्याप्यवद्ध्रदस्य कांचनमयत्वाभावरूपाश्रयासिद्धिज्ञापकस्य एवं कांचनमयत्वाभावव्याप्यवद्ध्रदे: कांचनमयत्वाभाववद्ध्रदरूपसाध्यासिद्धि
ज्ञापकस्य ग्राह्यस्य रूपस्यार्थः वह्निव्याप्याभाव इति प्रकृतपक्षादिग्रहाविरोधिज्ञापकत्वरक्षणाय व्याप्याभावपर्यन्तानुधावनं अत्र व
ह्निमान् ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदादिकमपि त्राह्ययासिद्धिरेवा एवं च ह्रदस्य ह्रदत्वेन पक्षत्वे वह्निमद्ध्रदत्वेन तादा
त्म्येन साध्यतायां वह्न्यभावव्याप्यवान् ह्रदः साध्याप्रसिद्धिरेवेति मंतव्यं॥ अत्रेदं चिंत्यं यत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववद्ध्रदत्वेन पक्ष
ता वह्नित्वेन च साध्यता तत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदात्मकाश्रयासिद्धावतिव्याप्तिः तस्यापि प्रकृतसाध्यपक्षवैशिष्ट्यग्रहविरोधि
त्वात् प्रकृतपक्षादिग्रहाविरोधित्वे प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिनो वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मकस्य ज्ञापकत्वाभावात्॥ न च प्रकृ
ष तपक्षसाध्यग्रहाविरोधी स्वज्ञापकस्यैव विशेषणं न तु त्रैरूप्यस्य तथा च वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् ह्रद इति प्रकृतपक्षसाध्यग्रह
ति वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् ह्रद इति मूलस्य विरोधित्वेन प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति। वाच्यं। विरोध्यंते नेति
यं पविरोधात्। तेनो हि विरोधित्वमविरोधित्वं स्वज्ञाप्यरूपस्यैव विशेषणमिति प्रतीयते अविरोध्यं तत्सोज्ञापकविशेषणत्वे उन्नाय राम॰
कांते न सैव विरोध्यंते नैतत्कुर्यात्। किं चैवं निः संदिग्धप्रतिपत्तये पूर्वविरोधित्वे सत्यसमर्थं कुर्यात् यथाकथंचित्समर्थनेपि पत्र

कृतपक्षसाध्यग्रहा१

वह्निमद्ध्रदत्वेन पक्षता तत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववत्त्वेन साध्यता तत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदात्मकबाधस्य विशिष्टपक्षसाध्यग्रहा
विरोधिनो विशिष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदज्ञापकत्वे नातिव्याप्तेर्वज्रलेपायितत्वात्। अन्ये तु वि
त्वा उभयत्रैवाविरोध्यंतं विशेषणं ज्ञापके उन्नेयेवं तथा च विशिष्टपक्षादिग्रहाविरोधित्वे सति विशिष्टपक्षादिग्रहाविरोधियत्
विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपं तज्ज्ञापकत्वमित्यर्थः वह्निमान् ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवानिति नानिवाहस्य वह्न्यभाव
व्याप्यवान् ह्रदो ज्ञापकस्य वह्निमद्ध्रदरूपविशिष्टपक्षग्रहविरोधिज्ञापकत्वादेव नातिव्याप्तिरिति प्राहुः॥ वस्तुतस्तु सत्संतर
तेन पक्षरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकताश्रयविषयत्वं विवक्षितं तद्रूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबं
धकताश्रयविषयो ज्ञापकत्वमर्थः। तथा चोक्तस्थले वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं तद्भावव
द्ध्रदात्मत्वं न पक्षवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं वह्निमद्ध्रदज्ञानत्वं अत एकरूपेणाविरोधित्वाविवक्षा
न दोषः। न त्वप्रसिद्धत्वेनेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावो ज्ञापकत्वोक्तौ तु तत्संग्रहो न स्यादिति भावः। पर्यवसितमिति।
नैय्यायिकानां पेवाययत्नरूपं मीमांसकानां च प्रयत्नरूपं बौद्धानां च यत्नरूपमिति क्रमेणाभोगोद्देशानं तक्रंतदोषस्यैवसाकांक्ष

शि.दी. तेन सत्प्रतिपक्षस्थलीयप्रतिबन्धकौ आकांक्षाद्यभावेनार्थान्तरतापत्तिरित्याशयेनाह । अत्र चेद्धेतुरित्यादि । विशिष्टपरामर्शविरोधित्वे
न व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताप्रकारकपरामर्शविरोधित्वेन । ननु प्रत्यक्षेणाविशिष्टाभावग्रहे विशेषणाद्यभावग्रहे आवश्यकत्व
त्विसत्त्वदोषः । न च विशेषणाद्यभावग्रहे वक्ष्यमाणविशिष्टाभावग्रहः विशिष्टधर्मिग्रहे तत्तथा तावत्संभवादत आह । आद्यादिनेति ।
आदिपदेनोपनीतमानान्तरमानपरिग्रहः । ननु यत्र हेतुरसाधको विशिष्टप्रतियोगिकाभावादिस्तत्र पर्यवसिते विशेषणादौ न विशिष्टा
भावो दोषः स्यात् अत आह । यद्यपीति । साध्यव्याप्येवेति ननु प्रतिबन्धकतापत्तिः सेव कारणं पर्यः । विशिष्टपरामर्शप्रतिबन्धकत्वेन विशि
ष्टाभावस्य व्याप्यामावा वाग्राहितया प्रतिबन्धकत्वे वैयर्थ्यासंभवादिति भावः । असाधकतानुमितिलिङ्गं तत्प्रत्ययं हेत्वाभासत्व
लक्षणं तत्र तत्र उपपत्तिमाह । नवेति । असाधकत्वं तदपि यद्यपि विशेषणात्मोपि धर्मितोऽगतः तदभावाच्चिन्ना । व्यभिचारीति । अयं हेतु
रसाधको व्याप्त्यादिप्रतियोगिकाभावादिस्तत्र व्याप्त्यादिप्रतियोगिकत्वमसाधारणकत्वं व्याप्त्यादिप्रतियोगिकदित्वात् वह्निन्ना भावा
दौ सत्त्वादिति भावः । विशेष्याद्यसाधारणादिनाविशिष्टपरिग्रहः । ननु व्यभिचारादिग्रहेऽनेन हेतुत्वे किं रूपं स्यादनपिनीत्यत आह । गम.
देतावितिः न च सिद्धिप्रतिबन्धकतानविषयतावच्छेदकत्वं सिद्धिविरुद्धत्वं तदाह तत्र व्यभिचारस्य हेतोरिकानन्तरोऽपि संभव

सेवेमत आह । तद्धानौ मिमासिन्नाः तद्धानी हेतुत्वज्ञानदशायां मत्वेनेति भ्रान्तमौ वोवेतिः असिद्धिप्रयोजकाश्रयासिद्ध्यादेरसिद्धि
निवेशोक्तमानां अमिशरादीनां असिद्धित्वं तन्मौ वोवेत्यर्थः । व्याप्तासिद्ध्यादेरेवेति । ननु व्यभिचारादेरित्येवकारार्थः । तथा च ननु क्वचा
नामं तद्भावः इतिमावः । नन्वेते न हेत्वाभासं संगतं व्याप्यत्वासिद्धेर्विशिष्टनिरूपणाभावत्वाभावादत आह । दीधितौ तेनेति । ननु बध
मादावसत्प्रतिपक्षो दोषाः । असारोपितप्रतिबन्धकप्रयोजक एवेति कथं तेन प्रतिबन्धकमात्रादिसम्बन्धः पक्षेऽपि तेसत्ते आह । बाधाभाव वि
तिःयोऽभाव इति । सत्प्रमयत्वाद्यर्थं रूपोऽसंता मावर्तस्यर्थः । तिन्नकारणीभूतबाधिसत्साध्याभावप्रतियोगितिनिबन्धे भावेनातिव्या
प्तिः । नन्वास्वपाणभावप्रतियोगिनिस्विस्मिन्नाः न च साध्याभावप्रत्यक्षेऽसत्प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यं तारान्यति
रिक्तसंबन्धेनकारणतायाविवक्षितत्वात् । विषयसत्तादाम्यसंबन्धे नैवप्रत्यक्षे हेतुतायत्स्माचत्वे नेतिः वक्ष्यत्वविशिष्टत्वेनप्रहे
तुत्वमिति न वक्ष्यभावेऽतिप्रसंगः । अत्र प्राचीनमते पक्षत्वप्रागभावाधिकरणसामान्याभावासंभवेन तन्त्र आपत्ताद्दीना
मेव हेतुत्वं तेषां वतन्त्रव्याप्तितावच्छिन्नाभावत्वापेक्षया लाघवात्तत्पक्षितत्वे नैव हेतुतापत्तादीनामपि प्रतिबन्धकतापार
सस्वरसः । शिरोमणिनेनसह्यचितः । कार्यसामान्ये नायं नियमः । किंतु कार्यविशेषे । अनुमितावित्याशङ्कते तमस्ते । पाठमितीति मतो

शि·दी· योगादीनामहेतुत्वेऽव्याप्तेः। हासिद्धेर्वेति। तद्धेतुत्वे अनुमितिहेतुत्वे। दीधितावनाभासेपदूहदिति साध्यतावच्छेदकाभावे हेतुव

न्निसाध्याभाववेत्त्वपं:। आभासत्वविरोधितमपीत्यादौ सर्वत्रैव परामर्शविषयीभावत्वमित्यनेनाम पाः। बाधेदिति। बाधोऽत्र पक्षे सा

ध्याभावः। साधनाभाववत्त्वस्याहारेति। तस्य परामर्शविषयाभावत्वाभावादिति भावः। नन्वत्र व्याप्त्यावपि न दूषितिः। तदसि

साधनाभावस्यैव नस्यात्तेन तज्ज्ञानस्यैव तत्राऽनुमितिविरोधित्वादत आह। यद्यपीति। व्यादिपक्षेऽसाधनादेर्व्याप्तिमदन्यतो

दिपग्रिहः। न त्वनस्यापि परामर्शविषयाभावत्वमेव साधनत्वतः परामर्शविषयत्वेन नन्वैरेतदभावत्वमस्तादत आह। सा

धनादेरिति। नेऽपक्षादेः साधनवत्त्वमानेसाधनादेरपि पक्षादिवृत्तित्वमानं संभवति सामामसंविशेषे घटनात्। परामर्शो वा तदु

भयाकारोऽर्थस्तु तथा च नपक्षवृत्तिस्य मतेः व्याप्तिरत्र आह। पक्षविशेति। अत एव। साधनादेः पक्षविशिष्टाभावस्यापि प्रतियोगित्वा

दव्याप्तेरेवः शाख्यमात्रानुगतमिति। पतत्वमतयोरनुगतत्वादिति भावः। परामर्शविरोधित्वमात्रं चेति। मात्रपादेन परामर्

शविषयाभावत्वमुदासः। तेन साधनाद्यभाववत्त्वादीनां व्याप्तिः सव्यभिचारेति। स्वमते विशेषस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रति सम-

योगितद्रूपतान्नाक्षरत्नःरतत्रपारनुत्तत्राप्यतिप्रसक्तिर्बोध्या। निरतोयद्वद्वत्सत्वानि। सत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेनाभ्युपा सिद्धि

ज्ञत्वस्य हेतुत्वेन च स्वरूपासिद्धिः। तथा च प्रकृते हेतुकसाध्यव्यभिचारात् असिद्धेः तयोर्व्याप्तिरिति भावः। केवलस्य साध्याभाव

वद्वृत्तित्वस्याप्यसिद्धिप्रदर्शनाय प्रमेयो वेति। तदर्थः व्यभिचाराप्रयोजकः पक्षतावच्छेदकरूपेणेति। इदं वाप्यासिद्धेर्हेतु

तावच्छेदकेत्यादि। नहि हेत्वप्रसिद्धेर्विशिष्टज्ञानानुमितिवस्वरूपासिद्धेः। साध्यतावच्छेदकेत्यादिव साध्याप्रतिद्धेः। संग्रहाय प०प

क्षत्वनिर्दिति। तादृशाभावस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानं प्रत्येव विरोधित्वेन हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुविशिष्टज्ञाना

विरोधित्वादिति भावः। आदिपदेन व्याप्यभावादयः संगृहीताः। विशिष्टपक्षे साध्यवत्तावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः। एवं हे

तुतावच्छेदकविशिष्टादिकं बोध्यं। तथा च विशिष्टपक्षे साधनत्वे शिष्टविषयकोपि विशिष्टसाध्यग्रहस्य विरोधीत्यर्थः।

अत्र परामर्शविरोधित्वमात्रं व्यभिचारादावतिव्याप्तमतः सत्यन्तं। तत्रापि व्याप्तिग्रहविरोधित्वात् साध्याप्रसिद्ध्यादावव्याप्तम

तो विरोध्यन्तं व्याप्तिग्रहविरोधिविरोधित्वात्। साध्याप्रसिद्ध्यादेर्विशिष्टसाध्यग्रहविरोधित्वेऽपि व्याप्तिग्रहविरोधित्वेन तादृ

शसाध्यग्रहाविरोधित्वं व्याप्तिग्रहविरोधिव्यभिचारादिन इति नीलादेवनाव्याप्तिरिति। अत्र स्वरूपासिद्धेर्व्याप्तिग्रहाविरोधि

त्वेन विशिष्टपक्षेपि शिष्टे साधनस्य वैयर्थ्यमाशंक्य तात्पर्यमाह विशिष्टपक्षेत्यादिना। वह्निमानिति। अत्र वह्नेर्वैपक्षता

शि.टी. वह्नेरकृतेनननतद्दद्धत्नितसैवसाध्यवद्वृत्तित्वरूपतेन व्याप्तिग्रहविरोधित्वे प्रियस्तवैशिष्ट्यग्रहाविरोधित्वपलव्याप्तिग्रहविरोधित्वदनन्तसत्वा
दितिभावः।जलह्रदइति॥ अत्रसाध्यवद्धेयपघातंभेहेतद्रूपंबोध्यं॥ तत्रापिप्रथमे व्याप्तिग्रहविरोधित्वसामान्यसत्वेनाप्रसिद्धिः॥ चरमेव्याप्तिग्रह
हविरोधित्वसामान्यसत्वाप्रसिद्ध्यादेःप्रसिद्धावपिविशिष्टसाध्यग्रहाविरोधित्वव्याप्तिग्रहविरोधित्वेनोऽप्रसिद्धिरितिभेदेनोपन्यासनत्र
तएवाघमनिवेसव्याप्तिग्रहविरोधित्वनइतिप्रथमतोऽभिधायत इनंतरं व्याविरोधित्वनइतिविशेषणामुक्तमिति॥ अथतेसाध्याभावासाध्यारण
भिन्नाभिमेयपावः॥ आत्माश्वारणीपक्षाध्यवदहत्नितं॥ तादृशकामिनीजिज्ञासाविषयेकामिनीतानाराचतिव्याप्तिवारणाय अन्तेन्तस्येति॥
नववर्स्वापमिवारिमेयत वानयवृत्तात्वाद्विमानिसादौवह्निव्यभिचारिमेयत्वात्मकाघाप्त्रयासिद्धेःसाधारणादिलक्षणातोत्तभिन्नताया
वेनाव्याप्तिरत आह एवमव्यभिचारीति॥ ननेवं कपंतत्राप्ति॥ इत्येव व्यवहारस्य तत्राह॥ असिद्धोति॥ तथाचासाधारणादिभिन्नमपि
वारितसामान्यादिरूपसाधारणाभावमादायोपमयतत्रह इत्यवच्छेदकसाध्यसिद्धिमादायासिद्धि व्यवहार इति भावः॥ ननु तत्सामान्यव्याप्यत्वेन विशि
ष्टपक्षग्रहविरोधित्वं मा भवस्याशिद्धिवदग्रांतत्रातिव्याप्तम अत आह॥ अप्रयासिद्धाति॥ ननेवमत्रमाभयासिद्धाभावेपत्रव्यामित्रि राम॰
शिष्टेहलमत्वज्ञानानंतरहेतौव्यभिचारादेर्वौकिंचप्रसक्तं तत्राप्रमितासाधनिकः॥व्यभिचारादेर्व्याप्तिग्रहमात्रप्रतिबंधकतयैवदोषत्वे

नव्याप्तिग्रहेजातेदोषत्वाद्योगात्त्वात्तत्त्वंग्रहात्प्रथमकाशंतरमाह॥ प्रकृतेति॥ उक्तस्यसाधारणादेरसाधारणत्वंप्रकृतपक्षप्रविष्टा
भावकेमेवततद्भावधीः।नपक्षतावच्छेदकत्वादितिनतयोरव्याप्तिः॥ अत्र वदंति॥ साधारणादिरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूप
हेत्वाभिमतमेवप्रकृतेवक्तव्यं नतदभावस्येवप्रकृतपक्षेप्रवेशात्॥ तथाचवह्निव्यभिचारिभावाभाववतःप्रमेयत्ववान्पर्वतोवह्निमा
नप्रमेयत्वादित्यादौसाधारणापादनवतिव्याप्तिः साधारणाभावस्यपक्षाप्रविष्टत्वात्तत्वाप्रयाप्रसिद्ध्याभावेनसंग्राह्यत्वाभावात्॥ नवप्र
कृतपक्षप्रविष्टप्रकृतहेत्वप्रविष्टाभावकत्वासाधारणादिभिन्नत्वंवक्तव्यं॥ यत्रनप्रकृतपक्षेप्रकृतहेतुर्नप्रविष्टस्तत्रैवदोषहेत्वाभिमत
ताऽसाधारण्यादिकमव्याप्यत्वसिद्धिर्नतेवक्तव्यमितिवाच्यं॥ एवमपिवह्निव्यभिचारिमेयत्ववान्व्यभिचारिमेयत्ववान्पर्वतोवह्निमानमि
मेयत्वादित्यादौवह्निव्यभिचारिमेयत्वरूपाश्रयासिद्धावव्याप्तिः॥ तस्याः प्रकृतपक्षेऽप्रविष्टत्वाय॥ प्रकृतहेतावभिधेयत्वरूपः॥ तत्राप्रविष्टा ५४
भावकत्वेनतद्भिन्नत्वाभावात्॥ नचप्रकृतपक्षेप्रविष्टसाधारण्यादावप्रविष्टाभावकसाधारण्यादिभिन्नत्वमेववक्तव्यं॥ भवतिचवह्न्यभावव्याप्ति २२
चारिमेयत्ववानभिधेयवांश्चेत्यादौप्रकृतपक्षेप्रविष्टव्यत्वासाधारण्यंमेयत्वतत्प्रविष्टाभावकमेवसाधारण्यमितितदप्रविष्टाभावकत्वात्
साधारणपतद्भिन्नत्वमस्त्येववह्निव्यभिचारिमेयत्वरूपाश्रयासिद्धेरतोनाव्याप्तिरिति॥ चेत्तथापिनतावदेवं नपापिप्रकृतपक्षाप्रविष्टाभावक

शि॰दी॰ साध्यतार्पघत्वमिति द्रोकथंतद्भिन्नत्वं यात्वं·नहि वह्न्यभिचारिमेयत्ववानिमादौ प्रकृतपक्षप्रविष्टाभावकं पद्भिन्नव्यभिचारितं तदन्यद्वह्नि
व्यभिचारित्वमस्तियेन तद्भिन्नत्वं व्याप्यतासिद्धिरूपेऽव्यभिचारिमेयत्वे स्यात्। किंतु वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववान् पर्वतो वह्निमान् मेयत्वादि
त्यादौ वह्न्यव्यभिचारिमेयत्वरूपाव्याप्यतासिद्धिसंग्रहाय प्रकृतपक्षाप्रविष्टाभावकेत्यादि विशेषणं तल्लक्षणोपमाधारणपसंग्राह
तेसाधारणासाधारणपमिन्नेतिविशेषणादानमेवतत्रावश्यं तेनानुपसंहारादेतः प्रामाण्येनमेवमल्लूतपक्षेसाध्यतिमंतव्यं·एतेन
साध्यत्वोपेतत्वरविकरणतावच्छेदकरूपनिपन्नितमेवप्रकृतेवाच्यमभावत्वनविरोधित्वं·विरोधित्ववद्व्यभिचारिमेयत्वस्व
रूपव्यभिचारिमेयत्वमिति·तथा च प्रकृतपक्षाप्रविष्टविरोधिकं पद्भिव्यभिचारियमिचेपत्वादिकं तद्भिन्नमेव वह्निव्यभिचारिमेयत्व
मिति तादृशाव्याप्यासिद्धेर्नासंग्रह इति प्रसिद्धिसमर्पणं परास्तं·गुरुत्वगणात्·अन्वतस्पक्षाप्रविष्टाभावकसाधारणादिभिन्नत्वमेवार्थ
·अभावत्वंनविरोधित्वं तदुपादानं च वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववानित्यादौ वह्न्यव्यभिचारिमेयत्वरूपाव्याप्यासिद्धिसंग्रहाय तद्वृत्तिमेयत्वस
मानाधिकरणसंतताभावप्रतियोगितावच्छेदकस्वमात्राधारणात्वसमेयत्ववति वह्न्यभावस्य च वारणाय·तस्य प्रकृतपक्षाप्रविष्टाभावत्व राम॰
त्वात्·यत्र च मत्वे घाभेव साध्याभावः प्रकृतपक्षाप्रविष्टः तत्रात इदं नो यादेयमिति प्राहुः॥ अनुपसंहारित्वे·तिव्याप्तिः·त

समाधारणादिभिन्नस्य व्यतिरेकिपरामर्शविरोधित्वात् तच्चाहत्यपरामर्शे चेति·तथा च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्विनिरूपणापरामर्शविरो
धित्वेपि हेतुसमानाधिकरणोसाध्यव्याप्तिघटितपरामर्शविरोधित्वान्नातिव्याप्तिरितिभावः॥ अनेदं चिंत्यं·पक्षेहेतुसमानाधिकरणोस
न्वयव्याप्तिरुपादीयते तदा वह्निमान्प्रमेयत्वादित्यत्र प्रकृतपक्षे वृत्तित्वविशिष्टवह्न्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावादनव्याप्ति
ः न चव्यभिचारस्य च साभावव्यवहितत्वरूपत्वे मतादृशाव्यभिचारघटितपरामर्शप्रसंगेन तस्य विरोधित्वात्·न च तस्या संयासतैवे
ति वाच्यं·आधिक्यापत्तेः·एवं पक्षेतदप्यस्य प्रदर्शनविरोधाच्च·मेयत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिवह्निसामानाधि
करणस्याप्रसिद्धत्वेन पक्षवृत्तित्वविशिष्टत्वदमानासंभवात्·ननु तत्र साध्याभावतामावत्वदवृत्तित्वाय व्याहिपरामर्शेयाप्य
इति नन्वात्माभिरिति वाच्यं·एवं तर्हि हेतुपसंहारित्वे·तिव्याप्तिरतिदृढैव·साध्यस्यासंताभावाप्रतियोगितायहेसापताभाववद्वृत्ति
त्वग्रहायोगेन तादृशपरामर्शप्रतिबंधकत्वात्·एवं पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितामावव्याप्तिः·तत्सा
न्वयव्याप्तिवगाहि परामर्शविरोधित्वादित्याविन्नि·हेतुसमानाधिकरणोसाध्यव्याप्तिरेव परामर्शे उपादेया·पक्षवृत्तित्वविशिष्टसा
ध्याव्यभिचरितसमानाधिकरण्याभावोपि मतो मेत्वमार्येन नादृशपरामर्शविरोधीपक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावव्यापका

भा॰रु॰

भावप्रतियोगिताभावस्यात्रोपसंहारिमिवानिवेशनीयत्वात्। परे तु हेतुसमानाधिकरणेतियथाश्रुतं तमेव परामर्शं प्रतिनिरो
धितत्वाद्यं तद्विरोधित्वं च प्रकृतपक्षे हेतौ विशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तिताभावादीनां चोपसंहारस्तिमध्येऽग्रे शः। ननेवं ता
दृशविशिष्टाभावाव्याप्त्युपदर्शनविरोधः। अयोगोलकं वह्निमद्धूमादित्यत्रायोगोलकवृत्तित्वविशिष्टस्य धूमसमानाधिकरणा
त्यंताभावाप्रतियोगिवह्निसामानाधिकरण्यस्य वह्नौ प्रसिद्धसाध्याभावो धूमे वर्त्तत इति तत्राव्याप्त्युपदर्शनपरतोदित्याशङ्क्य प्रसक्तं तत्र
यत्साध्यं तद्व्यतिरेकितत्साध्याभाववद्वृत्तित्वमन्यथैव व्याप्तिस्वरूपादेया। अत एव पक्षहेतौ विशिष्टसाध्याप्रसिद्धिरितसामानाधि
करणाभावे नाव्याप्तिः। न च तत्र साध्योपसंहारितेति व्याप्तिः। तत्साध्यात्यंताभावाप्रतियोगितद्रूपोपसंहारिताभावाद्धेतोरु
पसंहारितस्योक्तरूपपरामर्शविरोधित्वादिति। यत्र च साध्यं केवलान्वयि तत्र हेतुसमानाधिकरणोऽसाध्याप्रसिद्धिपारिष्या। तत्र य
त्र विशिष्टसाध्यप्रसिद्धेर्न साधनसामानाधिकरणाभावस्यासंभवेनाव्याप्तेरभावादिति सारं नन्वेकोऽयमयं पर्वतो रद्रोनान्न वह्निमा
न्धूमेयो वामेयत्वात् तद्धूमाद्धेतोर्न व्याप्तिद्वौत्साध्यकतदेतुकसाध्यग्रहणाद्धि व्याप्तिः। एवं साध्याप्रसिद्ध्या दावयातत्राह। ग्रम॰
साध्यसाधनेति। यथेति। कांचनमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः द्वितीयान्तं तृतीयकृतानापासरूपाप्तिरप्रसिद्धिरतो

प्रसिद्धत्वतोऽयमत्र साध्यस्य वह्नेर्व्यभिचारस्य हेतोरत्र प्रसिद्धत्वात् तदप्रसिद्ध्यर्थं मेयत्वं पर्वतं साध्यत्वेनोपात्तं। अत्र प्रमेयत्वाभा
वस्यैवाप्रसिद्धिः। तत्रापि मेयो धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकेन हेतुमत्त्वसाध्यताक्षणापत्तेयता हेतुत्वकृतान्तं हेतुमत्त्वं तस्या
प्रसिद्धिसंपत्तये मेयत्वादिति। ननु पर्वतो मेयः पर्वतत्वादित्यादौ तादृशपरामर्शाप्रसिद्धेरव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह। पर्वतो मे
ति। हेत्वाभासेति। आहार्यपरामर्शप्रसिद्ध्या एवं वस्तुतस्तु दृष्टान्तगमनमितिभावः। तत्र। नात्तममध्ये। विशिष्टेति। पक्षतावच्छे
दकविशिष्टे पक्षे हेत्वर्थः। व्याप्यमिनामेयत्वं पर्वतो वह्निमान् मेयत्वादित्यादौ वह्निमन्निर्मेयत्वस्वरूपाप्रसिद्धेः
सामान्यलक्षणोक्तदोषानीपतेराह ब्याविद्धिरिति। संग्रहस्तेनाह। विरोधिरूपं चेति। विरोधितं च विरोधित्वज्ञानविषयतावच्छेदक
त्वं। तेन न कामिनीज्ञानाद्यवत्याप्तिः। विशिष्टस्याद्वैतिम्न्याव्याप्तिः साध्यप्रसिद्धिव्यवधारणाय अविरोधिनरत्वं। यत्र का
मिनीपक्षो हेतुश्चात्र विशिष्टपक्षे हेतुज्ञानं कामिनीज्ञानमेव न तद्विरोधि स्याः कामिनीजिज्ञासायाः कामिन्यां पक्षीभूतता
यां हेतुमत्तकामिनीवैशिष्ट्यस्य ज्ञानविरोधित्वाविषयतावच्छेदकं कामिनीज्ञानावगतित्याप्तिवारणाय ज्ञानस्येति। तदुभय
विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यमनुरूपं। अत्र विशिष्टपदद्वयादानेऽप्येवमव्याप्त्यप्रसंगकारो परामर्शाभावेन विशिष्टग्रहतस्य प्रतिव

भा॰ ध्वनातिरिक्तवृत्तित्वादव्याप्तिः। गुरुत्वेन अभेदेनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्यैव निवेशात् उक्तविवक्षायाः फलं अविरो-
धिरूपस्य व्याप्तिघटकत्वे तं गौरवोपदर्शयति संग्रहतेनेति। अनित्यत्वसिद्धसाधनेनाश्रयासिद्धिः वाच्यत्वे सत्यनेनत्वेन सत्त्वसिद्धेः स्वविना।
तथा च तद्विशेषणाज्ञानेन दुर्ग्रहत्वान्नातिव्याप्तिः स्यादिति भावः। न तदुभयसत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षहेतुतावच्छेदकविशि-
ष्टहेतुवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वमर्थः। तत्र विशिष्टदलयोर्व्यावृत्तिमाहुः एवमिति। अत्र गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् शब्द
स्य सत्त्वपासिद्धिरूपस्य ज्ञानं यद्यपि पक्षतावच्छेदकशब्दत्वविशिष्टशब्दे हेतुमत्तसत्ताज्ञानेन न विरुणद्धि तथापि हेतुतावच्छे-
दकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तावैशिष्ट्यज्ञानं विरुणद्धीति न तत्राव्याप्तिः पक्षतावच्छेदकविशिष्टस्य व्यावृत्तिमाहुः गुणान्यत्ववि-
शिष्टसत्त्वमिति। अत्र गुणावृत्तिताभाववद्विशिष्टसत्ताज्ञानं यद्यपि सत्तायां गुणावृत्तित्वज्ञानं न विरुणद्धि तथापि गुणान्यत्ववि-
शिष्टसत्ता गुणावृत्तित्वज्ञानं विरुणद्धीति नातिप्रसंगः। यद्यपि विशिष्टसत्त्वं नातिरिक्तं तत्र गुणावृत्तित्वाभावोनास्त्येव तथा-
पि वृत्तित्वाभावोऽप्यवृत्तिरिति मतेनेत्थमुक्तं। विशिष्टसत्ताज्ञानं वा स्वरूपसत्त्वघटितवादितावच्छेदकगुणान्यत्वसमानाधिकरण्योपरिताना रा॰
वच्छेदकत्वादिसत्त्वविशिष्टसत्ता ततादृशसमानाधिकरणावच्छेदकत्वज्ञानस्य सत्तानेऽनवच्छेदकत्वज्ञानाविरोधित्वेऽपि विशिष्टस-

त्त्वेन तन्नविरोधित्वान्नातिप्रसंग इति भावः। एतच्च वद्धमवान् ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ न स्वरूपासिद्धिः किंत्वाश्रयासिद्धिः एवं ह्र-
दत्वसमानाधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धिरेवेति बोध्यं। तदुभयमेवेति। आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिभिन्नेत्यर्थः। अत्र नाश्रयासिद्धत्वं विशिष्ट-
पक्षग्रहविरोधित्वमात्रं न तत्सिद्धिघटितं वै पर्यायांतरपवादप्रतिभाति वा। व्याप्यत्वासिद्धीतितत्र यथा। ततः कांचनमयपर्वतो वह्निमान् कांचनम-
यत्वमादित्यादौ न सत्त्वेन तद्धेतुकाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्यप्रसिद्धेः व्याप्तिरतत्त्वाहुः सत्वादीति। तथा च तत्रासिद्धेरेवोपादेयेति
भावः। सर्वं साधारणापत्तेः कृताणं तन्माहुः सविषयेति। सविषयत्वविशेष्यकतत्साध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकं पक्ष-
इतरपक्षवृत्तसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं तत्कुमारज्ञानस्य विषयोः सिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः। अत्र नवच्छेदकोपात्त
पादानेनाश्रयनाशसिद्धिस्वसमानाधिकरणासामान्याधिकरण्यसंग्रहस्यादिति तदुपादानं। तदुपादानेऽनुत्तेयोः सविषयत्वेऽपि क्षतसाध्यसाधनग्र-
हविरोधितावच्छेदकत्वेन तदनवच्छेदकताहशरूपस्य ज्ञानविषयत्वान्नासंग्रहः। सविषयत्वेऽपि विरोधितानवच्छेदकेयत्तौ स्व-
रूपासिद्ध्याश्रयासिद्ध्योरतिव्याप्तिः स्यात्तयोः सविषयप्रत्यक्षः पक्षवैशिष्ट्यादिग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेन तदनवच्छेदकम-
नोपोगाभावत्वस्य ज्ञानविषयत्वादिति तदाश्रयसाधारण्यापत्तेन तदुपादानेन तयोः साध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकत्वान्ना

भाइ· तिव्याप्तिः। कांचनमयः पर्वतः कांचनमयपर्वतानिरूपितव्याप्तिसिद्धिसंकीर्णापाः आश्रयासिद्धेः पर्वतः कांचनमयपर्व
तः कांचनमयत्वादित्यसद्रूपासिद्धेः संग्राह्यत्वेन पर्वतो वह्निमान् कांचनमयधूमादित्यसाधनाप्रसिद्धौ साध्यग्रहविरोधि
तावच्छेदकस्य विशिष्टपक्षसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपस्याप्रसिद्ध्या व्याप्तिः स्यादित्यसंभवापत्तेरिति विरोधि
तापाविशेषणं। तथा च कांचनमयत्वाभावस्य दृष्टत्वान्न हानिरिति पर्यन्तादृश्यग्रहविरोधितानवच्छेदकस्याप्रसिद्धमनोयोगाभावस्य
वत्तादृशप्रसिद्धमिति· तत्रापि तानहानिर्विरोधितानवच्छेदकेत्वस्य चौपर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यत्र पक्षे हानिर्न विशिष्टसाध्याव्य
प्तिनतितस्या व्याप्तिज्ञानाभावेऽव्याप्तिः। तत्र हानहानिपक्षतावच्छेदकसाध्ये न ग्रहविरोधितापि व्याप्रसिद्धेः तः स्वविषयपर्यन्तानुधा
वनं· न यावत्तादृशकामिनीजितासाध्यात् तत्प्रसिद्धिरितिभावः। न व्याप्तः सविषयहेतुसंबन्धे पक्षे वन्यपर्वतो वह्निमान् कांचनम
यधूमादित्यादौ नकांचनमयधूमाभावप्रकारकस्य वत्तविशेष्यकज्ञानत्वं साध्याद्यग्रहविरोधितानवच्छेदकं पक्षसाधनवैशि
ष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं प्रसिद्धमिति तदाश्रयत्वं तत्साध्यताप्रसिद्धौ लक्षणाक्षमनयुक्ताऽस्माकं पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यत्र राम·
पक्षावच्छिन्नविशिष्टव्याप्त्यभावस्वसाध्यादिग्रहविरोधितानवच्छेदकस्य संग्रहापावच्छेदकात्· तत्सपक्षाद्विनिते विशिष्टव्याप्तिग्रहं

२१ १६४

श्रि·न्दी·म· ऽपीति· कर्तृजन्यत्वमिति· कर्तृजन्यत्वावच्छिन्नं प्रति शरीरस्य कारणत्वे कर्तृजन्यत्वस्य शरीरजन्यत्वव्याप्यत्वादिति भावः। ननु
साध्यस्याभावेनव्यापकत्वे कथमन्यस्य नोपाधित्वमत आह तथा चेति। मिथ्यात्वविशेष्यत्वमिति यावत्कल्पं पंतो यावद्वेते
।नीलधूमो वह्निव्याप्यो निरूपाधित्वादित्यादिसाधने विशेष्यत्वं आसियह विशेष्यतेउपचः विशिष्टत्व विशेष्यत्वं न संम
वतीति आशंक्य तुरभिप्रायः। विशिष्टेपि विशेष्यत्वमस्ति समभिप्रेतस्य साध्ये साधनव्यापकतादिति।।नीलविशिष्टेऽपि
विशेष्यत्वसोपाधेः स्वेन निरुपाधित्वसाध्यव्यापकत्वादिति। विशेष्यत्वयावत्स्याप्रामाणिकत्वात् उपेक्षितं मदाचार्य
शिरोमणिभिरिति।। इति महामहोपाध्यायश्रीतसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितानुमितिदीधितिव्याख्या समा
प्ता॥ ७॥ ॥ १४

राम·

२२

537